

Қазақстан Республикасы
Мәдениет, ақпарат және
қоғамдық келісім
министрлігінде 2002 жылы
3-мамырда тіркеліп,
№2904-Ж куәлік берілген

ҚАЗАҚ ТАРИХЫ

Ай сайын шығатын
республикалық ғылыми-
әдістемелік журнал

Меншік иесі – “Қазақ тарихы” ЖШС

№6 (173),
ТАМЫЗ
2019 ЖЫЛ

1993 жылдың шілде
айынан бастап шығады

БАС РЕДАКТОР –
Әбділдабек САЛЫҚБАЙ

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР –
Нұргүл ҚАСЫМҚЫЗЫ

АҚЫЛДАСТАР АЛҚАСЫ:

Х.Әбжанов, М.Қойгелдиев,
Т.Омарбеков, – т.ғ.д. акад.;
Б.Аяған, Ә.Мұқтар – т.ғ.д.,
проф.; Д.Сәтбай, С.Сымағұ-
лова, Ұ.Ысмағұлов – т.ғ.д.
доц.; Н.Әлімбаев, А.Жұмаділ,
Ж.Әшірбекова, М.Ноғайбаева,
Д.Салқынбек, Қ.Құнапина –
т.ғ.к., доц.; С.Дүйсен – п.ғ.к.,
Қ.Қарамандаев – тарихшы-
зерттеуші.

С.Әбішқызы – тұңғыш бас
редактор. Б.Матекова – ұстаз-
әдіскер. Ш.Таңмамбетова,
Г.Серікбаева, С.Ишебаева
– озат ұстаздар.

Басуға 31.07.2019 ж. жіберілді.
Пішімі 84 x 108^{1/16}.
Шартты б.т. – 4. Офсетті
басылым. Бағасы келісімді.
Таралымы – 1500.
Индексі – 75748.
Тапсырысы –

Редакцияда беттеліп-қатталып,
"Акимбаев" ЖК-де басылды.

Ғ ы л ы м и - т е о р и я л ы қ
мақала авторлары орысша,
ағылшынша түйін және магис-
транттар тарихшы доктор-
лардан жазбаша пікір ұсынуға
міндетті. Мақаланың ғылы-
ми нақтылығына, тілінің жа-
тықтығына автор жауапты.

Ал ұстаздар журналға 1
жылға толық жазылған тү-
біртегінің көшірмесін салуы
қажет. Авторлардың бай-
лам-тұжырымдары редакция
көзқарасымен сәйкеспей де
мүмкін. Көшіріп басылса не
пайдаланылса, сілтеме жаса-
луы тиіс.

МАЗМҰНЫ

Ғылыми зерттеулер мен танымдық мақалалар

Бағдат Кәрібозұлы. Қазақ қоғамындағы діни-ағартушылық ой-сана.....	2
Жапсарбай Қуанышев. Ұлы дала мәдениетінің қайнар көздері.....	5
Құмарбек Жұмбаев. Сақтар (скифтер) – татар тайпалары	8
Әлия Исаева. Арғын тайпасының этникалық тарихы	15
Керимсал Жубатканов. Многовекторная внешняя политика	19
Гаухар Бақаева. Қазақстан тарихының кейінгі орта ғасырлардағы зерттелуі	20
Сейітқали Дүйсен. Маңғыстау өңіріндегі этносаралық ахуал.....	23
Серікжан Исмаилов, Арайлым Еришева. Қазақстанда мұнай өнеркәсібінің зерттелу тарихнамасы.....	25
Арман Әубәкір. Қазақ тарихындағы әйелдердің рөлі.....	27
Айханым Мақсымханова. Қазақстандағы тұңғыш фарабитанушы.....	29
Талғатбек Әминов. Халық қаһарманы Қайрат Рысқұлбеков	33
Жанжігіт Орамах. Діни таным және рухани сана	37
Алмағұл Күшпаева. Орал-Ертіс кеден желісін көшіру жобасының тарихы	39
Ұзақбай Ысмағұлов. Қазақ жерінің отарлану тарихынан.....	40
Нұрлан Есетов. Ә.Бөкейханов жер мәселесі хақында	42
Дәметкен Сүлейменова. Алаш қайраткері Нұрғали Ипмағамбетов	43
Зағира Тоқбергенова. Кеңестік билікті қорғау органдарын қалыптастыру	45
Гүлнәр Меңдіқұлова, Әлия Ақатаева, Тұрлыбек Тумабаев. Еуропадағы қарсыласу қозғалысына қатысқан қазақтар	47
Айнур Габдулина. Развитие санитарно-промышленного обслуживания рабочих	50
Айгүл Сыманова. Ұлыбритания саясаты	52
Зәуреш Тастанова, Гүлмира Баймұратова. Қазақстан Республикасы Президентінің саясаты.....	54
Б.Абдрахманов, З.Айткенов, С.Раздықов. Павлодар облысының дінаралық қатынастар тарихы.....	56
Айман Жұманова, Бағдат Әлиева. Қазақстандағы тіл саясаты	59
Диана Қапбасова. Қазақстан халқының ұлттық бірегейлігін сақтау	61
Bakyt Makmutkazy. Kazakh art about interior furnishing.....	63
Алия Омарова. Современное декоративно-прикладное искусство казахов в условиях модернизации образования	65

Оқыту. Әдістеме. Тәжірибе.

Рахия Дәрменова, Ұлдана Сарыпбек. Қазақтың қолданбалы өнері арқылы оқушыларға ұлттық тәрбие беру.....	66
Гүлжамал Сержанова. Әбілқайыр мен Моғолстан мемлекеттері	68
Лариса Қожахметова. Қазақстандағы Моңғол шапқыншылығы.....	70
Шара Таңмамбетова. Отбасы мүшелерінің құқығы мен міндеттері.....	71
Ұнасхан Хавсемет. Төрт би төренің заң ережелері.....	72
Айжан Әлімбаева. Білімді ұрпақ – кемел мемлекеттің тірегі	73
Д.Бекмұханбетов. Мен – өз елімнің патриотымын	73
Асхат Төлеуғалиев. Тарихы терең Қырқопа	74
Жазушы жерлестерімен жүздесті.....	76

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ДІНИ-АҒАРТУШЫЛЫҚ ОЙ-САНА және Мүсірәлі Жәдікұлы тұлғасы

Бағдат КӘРІБОЗҰЛЫ,
Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері,
филология ғылымдарының докторы, Қорқыт Ата
атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің профессоры

Өскен, өркендеген қоғамға тән сипат – оның руханият дүниесінің бай болуы. Сол қоғамда өмір сүрген мемлекеттің рухани кемелдікке жету жолындағы саналы да сапалы іс-әрекеттері неғұрлым көп болған сайын, оның бүгіні ғана емес, болашағы да соғұрлым жарқын бола бермек.

Осы орайда Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ қоғамын түгел жайлаған, мұсылман дінінің қағидаларына сүйенген діни-ағартушылық жүйенің, құбылыстың, ойшылдық арнаның ақ-қарасын ажыратып, ілімдік, білімдік тұрғыдағы сапалық ерекшеліктерін, қоғамға қызметінің оң, теріс жақтарын таразылау мен саралаудың, анықтаудың маңызы зор. **Академик Ғ.Есім діни-ағартушылық бағыттағы ой-сананың қазақ қоғамында мынадай төрт бағытта өрбігенін дәлелдейді:**

1. *Діни-ағартушылық ой-сананың қазақ әдебиетінде: фольклорда, жыр-дастандарда яғни ауызша және жазба әдебиеттің барша жанрлары мен үлгілерінде және өнер туындыларында: мазарлар, кесенелер, мешіттер, т.б. орын алуы.*

2. *Діни-ағартушылық ой-сананың жалпы халыққа білім беру ісімен тікелей байланысты болуы.*

3. *Діни-ағартушылық ой-сананың тәрбие ісімен тікелей байланыстылығы.*

4. *Діни-ағартушылық ой-сананың құқық мәселесінде кеңінен көрініс табуы. («Сыр еліндегі діни-ағартушылық ой-сана».*

Бажайласақ, діни-ағартушылық ой-сана қазақ қоғамының рухани жағын түгел қамти отыра, ұлттық сананың, идея мен идеологияның қалыптасуына тікелей әсер етуші болған екен.

Соңғы уақыттарда бұл бағытта сүбелі зерттеулер мен мақалалардың, салмақты әрі салиқалы ой айтатын ғылыми еңбектердің жарияланып жатуы – көңіл қуантарлық жағдай. Солардың бірі – Әбсаттар қажы Дербісәлінің «Қазақстан мешіттері мен медреселері – рухани шамшырақтар (IX-XX ғғ.)» деп аталатын кітабы. Кітапта IX-XX ғасырлар аралығында қазақ елінде болған мешіт, медреселер, оларда қызмет жасаған ислам ғұламалары мен ағартушылары, діни қайраткерлер жөнінде құнды деректер, мағлұматтар бар. Автор: «*XIX ғасырдың 60-жылдары Түркістанда 20-ға жуық, ал 1920 жылдары 56 мешіт, медресе болды. Қазан төңкерісіне дейін Ақтөбе аймағында 200-дей, Бөкей хандығында 78-дей, Жетісу өлкесінде 269, Жамбыл облысында 49, ал Әулиеата қаласының өзінде 15 мешіт пен намазханалар жұмыс істеді*», – деп жазады.

Ендігі бір мәселе сауат ашу мен білім берудің қалай жүргізілгені туралы болса, жоғарыда айтқаны-

мыздай мешіт, медреселерде ұстаздық еткен Орта Азия, Түркия, Ауғанстан, Мысыр, Үнді, т.б. елдерде оқыған, жоғары дәрежедегі білім алған ишандар мен ахундар. Соңғы уақыттары айтылып, жазылып жүргеніндей қазақ мұсылмандығын қалыптастыруға, бекітуге қызмет еткен діни-ағартушылардың дүниетанымдық тұғырнамасы, ұстанған бағыт-бағдары сопылық философияға негізделген еді. Жалпы қазақ, түрік мұсылмандығы жөнінде айтқанда ұлы бабамыз Ясауидың «*Менің Хикметтерім құран мәні*» деп ғұмыр кешкен, түркілік дүниетанымда мұсылмандықтың жаңа, жасампаз үлгісін қалыптастырған, әдебиет пен өнерде сопылық поэзияның негізін қалаған данышпандық жолын біліп қана қоймай, басшылыққа алып ойлануымыз қажет-ақ. «*Ясауи жолы фикхтық жағынан Имам ағзам Әбу Ханифаның, ақайдыттық жағынан имам Матурудидің іліміне негізделген, түркі халықтары арасында кең тараған нағыз түркілік мәдениетпен сомдалған, дәстүрлі мұсылмандық түсінігіміздің айнасы*», – дейді теолог ғалым Д.Кенжетай.

Дәстүрлі қазақ мұсылмандығы дүниетанымдық тұрғыдан сопылық философияға негізделсе, ұстанған жолы Имам ағзам Әбу Ханифа мазхабы десек – бұлардың қай-қайсысының болмасын адамзат тарихының ең көне дәуірлерінен тамыр тартатын көздері жоқ емес. Мәселен сопылық дүниетаным элементтері мұсылман дініне дейінгі уақыттарда да болған. Айталық данышпан Платонның интуиция, абстрактілі ойлау жайындағы айтқан ой-пікірлерінде сопылық дүниетанымның негізі қаланғаны жөнінде философ ғалымдар арасында айтылатын пікірлер бар. Сол сияқты имам ағзам Әбу Ханифа мазхабы қазақ ұғымына сіңгенше талай өткелдерден өтіп шыңдалды. Мұсылман дінін тұтастық қалыпқа жеткізуге Құран ілімін білгірлікпен тәпсірлеп, іргелі ілімге айналдырған «*Бейдауи, Рази сынды муфассир – ғалымдар, хадис ілімінің ұстыны болған әйгілі имам Бухари, имам Тирмизи сияқты ғұламалар, ақида-сенім негіздері ілімінің негізін қалаған Матуриди, Ашари тәрізді имамдар, шариғат ғылымын қалыптастырған Әбу Ханифа, Әбу Юсуф, Марғинани іспетті факихтар, тасаууф – руханият ілімінің шоқтығы биік ұстаздары Юсуф Хамадини, Қожа Ахмет Ясауи бас-таған әулиелер Құран мен сүннетті басшылыққа ала отырып, ислам дінін тұтаст қалпында жүйеге түсіргенін*» Дарқан Қыдырәлі де жазады. Осы айтылған ғалымдар жасаған ілім қазақ даласына тараған мұсылмандықтың да, оны негізге алып қоғамның қозғаушы күшіне айналған күйінде X-XX ғасырлар арасын түгел қамтыған діни-ағартушылық

ой-сананың да бастау бұлағы болды. Олай болса, біз жоғарыда аттарын атаған діни-ағартушылар діни ұстаным тұрғысынан осы данышпандардың ілімімен қаруланып, имам ағзам Әбу Ханифа мазхабымен жүрген, шәкірт тәрбиелеуде, оқу мен оқытуда Қожа Ахмет Ясауи жолын ұстанған, өз заманының ойшылдары, діни-ағартушы ұстаздары болды деп айтсақ, қателеспейміз.

Діни ағартушылық ағымның бүкіл Шығыста, Орта Азия елдерінде түгел орнағаны, оның осындай терең тарихы барлығы қазақ халқының кешегі, бүгінгі өмірінде үлкен маңызға ие. Шынтуайтына келгенде, Қазан төңкерісіне дейін рулық-патриархалдық, феодалдық қоғамды басынан өткерген қазақ елінің алғашқы уақытта большевиктік жүйеге, Кеңестік саясатқа мойынсынбаушылығының бірден-бір себебі де қоғамда берік орнаған мұсылман дінінің қағидаттарының, осыған негізделген діни-ағартушылық ағымның әсер-ықпалында жатыр. Бүкіл қазақ елін түгел жайлаған XX ғасырдың бас кезіндегі ұлт-азаттық көтерілістердің басына дінбасылардың келуі кездейсоқтық емес, әрине.

Бір айта кетерлік маңызды жағдай қазақ қоғамындағы діни-ағартушылық ой-сана дегенде жәдитшілдікті айтпай тұра алмайтынымыз.

Жәдитшілдік-мұсылман дініне жасалған реформа. Жәдитшілдік Кеңес үкіметіне дейінгі қазақ оқымыстыларының, зиялыларының халықты алға сүйреген асыл армандарына қанат бітіргендей ықпалды құбылыс болды. Бүкіл әлем білетін Мұстафа Шоқай өзінің қайраткерлік жолында жәдитшілдіктің зор роль атқарғанын жазады.

Мүсірәлі бабамыз – ұлт тарихында ерекше орын алатын тұлға. Оның тарихи тұлғасын Қазақ елінің дамуында прогрессивті роль атқарған діни-ағартушылық ағымның аясында зерделеу әділеттілік болар еді. Бірқатар тарихи әдебиеттерде Тәуке хан тақ иесі болып тұрғанда «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман болды» делініп, ханның бейбіт саясатына жоғары баға беріледі. Расында да өз-Тәуке атанған ол елді бейбіт өмірге әкелді. Жоңғардан көрген көресіні тоқтатты. Елін сүттей ұйытқан осындай бейбіт саясатта Мүсірәлі сопы әзіздің үлесі орасан зор болатын.

Басы ашық жағдай – Мүсірәлі Жәдікұлының есейген уақытының қазақ халқының тарихында бетбұрыс кезең болған 17-ғасырдың II жартысы мен 18-ғасырдың алғашқы жартысына тура келуі. Бұның өзі Мүсірәлі Жәдікұлының тарихи аренаға шығуының Қазақ мемлекетінің заңды түрдегі бірінші Дінбасы-Әзірет болуының басты себебі болып табылады. Мүсірәлі Жәдікұлы тұлғасын ғылыми тұрғыдан толық ашу үшін, демек, аталған кезеңдердегі қазақ халқының тарихи-әлеуметтік, саяси-экономикалық, мәдени, т.б. жағдайларының толық ескерілуі, жан-жақты зерттелуі қажеттілігі өзінен-өзі туындайды.

Тарихи һәм ғылыми танымға негіздесек, Өз Тәукенің хандық құрған дәуірі – қазақ мемлекеттігінің гүлденген кезеңі. Демократиялық үрдістегі мемлекеттік жүйе орнату, Дала Конституциясы – «Жеті жарғыны» дүниеге әкелу, «Жеті жарғыны» басшылыққа алып қызмет ететін парламент – Билер Кеңесін құру, Билер кеңесінде ұлттық, халықаралық ірі мәселелердің талқыланып отыруы, Хан және Билер Кеңесіне төре-сұлтандармен қатар, халықтан шыққан беделді билер, батырларды тарту, Ресей, Қытай сынды үлкен мемлекеттермен дипломатиялық қарым-қатынас орната отырып, Жоңғар мемлекетінің қысымына тойтарыс беріп келу – міне,

осылардың бәрі қазақ мемлекетінің мықтылығына айқын дәлел бола алса, екінші жағынан Өз Тәуке ханның дана басшылығын да куәландырады. Өз Тәуке қазақ хандығының саяси құрылымын бекіте түсу үшін дінді мемлекеттік идеологияның бір тармағы ретінде шебер пайдаланған. Ықпалды дін өкілдерін жанына жақындатып, мемлекеттік құрылымға дінбасылық қызметті енгізуі – осындай саясаттың көрінісі. Өз Тәукенің хандық құрған уақытында (1680 – 1718) қазақ елінде діни мектептердің, медреселер мен мешіттердің ашылып, мұсылман дініне терең мән беріліп, молырақ насихатталғаны шындық. Мүсірәлі Жәдікұлының қазақ мемлекетіндегі алғашқы Дінбасы болуының осындай саяси астарының болуы қоғамның даму заңдылықтарына жат құбылыс емес. Дінбасылық мемлекеттік қызмет болғандықтан ханның еркінсіз ашылмайды. Демек, Дінбасылықты хандық яки мемлекеттік құрылымға енгізіп, оған арнайы адам тағайындау – Өз Тәуке ханның уақыт, заман талабын ескере отырып жүзеге асырған ел билеу саясатындағы өзіндік қолтаңбасы. Бұдан Мүсірәлі Жәдікұлының тарихи тұлғасын мемлекет қайраткері тұрғысынан тану мен таныту, ол үшін қазақ хандығы, ондағы мемлекеттік жүйе, Тәуке хан тұлғасы, осылардың өзара және Мүсірәлі Жәдікұлы өмірімен байланысын тыңғылықты зерттеу міндеті келіп шығады.

Өз Тәуке хандығы тұсында билер институты дәуірледі. Билер Кеңесі тұрақты жұмыс істеп тұрды. Үш жүздің ұлы билері Төле, Қазбек, Әйтекелердің беделі халық алдында ханнан артық болмаса, кем болған жоқ. Қазақ мемлекеттігі мен парламентаризмінің тарихында осы үш бидің алатын орнының ерекше екенін айта түсуіміз қажет-ақ. Тарихи деректер Мүсірәлі Жәдікұлының үш жүзге пір болып тағайындалуында Әйтеке бидің ықпалының зор болғанын жоққа шығармайды. Біздіңше, Мүсірәлі Жәдікұлының үш жүзге, бес арыс қазаққа Бас Дінбасы – Әзірет болып тағайындалуының ғана емес, жалпы мемлекеттік құрылымға Дінбасылық қызметті енгізудің өзі билердің ықпалымен жүзеге асқан. Өз Тәуке хан тұсында мемлекеттік құрылымның барынша демократияландырып отырғанын үш жүздің төбе билері: Төле, Қазбек, Әйтекелердің ел билігінің тізгінін қарапайым халық өкілдерінің қолына ұстату саясатының жүзеге асып отырғанымен дәлелдеуге болар еді. Қазақ мемлекеттігінің саяси жүйесіне діннің, әкімшілік жүйесіне Дінбасылықтың енуі ұлы билер ұстанған дана саясаттың арқасы екенін тағы да шегелеп айтамыз. Бұл жерден Мүсірәлі Жәдікұлының тарихи тұлғасын сомдай түсу мәселесінде билер институтының тәжірибесі мен ұлы үш бидің өмірі мен қызметін ескермеу мүмкін еместігі тұжырымдалады.

Бұлардан шығатын қорытынды Мүсірәлі Жәдікұлының Өз Тәуке хан тұсында Қазақ мемлекетіндегі Бас Дінбасылыққа келуін ханның, өрі Әйтеке бидің, дұрысы билердің ықпалымен жүзеге асқан тарихи һәм саяси оқиға деп бағаласақ әділеттілік болар еді.

Үш жүзге пір таңдауда қалаудың Мүсірәлі бабамызға түскені тегін емес. Ғылыми таным үшін бұл жерде Мүсірәлі Жәдікұлының жеке басының, аса дарынды да қабілетті тұлғаның (личность) бітім-болмыс, жаратылыс ерекшелігі, қадір-қасиеті мен сыр-сипатының ашылуының мәні зор.

Мүсірәлі Жәдікұлы табиғи дарындылығы мен тума таланттылығының үстіне сауатты адам болған. Тарихи деректер бойынша ол 1656 – 1663 жылдар аралығында Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Яссауи медресесінде оқып, Ақиқатты (алланы) тану

тағлиматының (ғылымының) ахуны деген мамандық алып шыққан. Кейіннен ол осы медреседе Қожа Ахмет Яссауи ілімі бойынша Ақиқатты тану пәнінен шәкірттерге дәріс те берген. Демек, Мүсірәлінің тарихи тұлғасы ғалымдық-ұстаздық мазмұнымен толыға түседі деген сөз. **Мүсірәлі тұлғасын зерттеуші Ж.Мұратбаев:** Мүсірәлі бабамыздың бес уақыт намазды әрбір ұлт өкілінің ана тілінде оқуының үлгісін жазып, жасап елге таратқаны жайында, сондай-ақ үш жүзге пір боп тұрған уақытында 7 түрлі баптан тұратын қағиданы шығарғанын, ол ел ішінде «Жеті жарғымен» бірдей қабылданғаны, мақұлданғаны туралы айтылған. Бұл қағидаларды адамгершілік, мораль, гуманизм кодекстері десе болғандай. Қағидалардың мазмұнында тіл мәселесі, неке туралы, мұсылманшылық жөнінде, Алланы тану мен оған құлшылық ету парызы нақында айтылған. Бір қызығы-осы қағидаларда «Жеті жарғы» үнемі айтылады. Мүсірәлі Жәдікұлының мемлекеттік дәрежедегі Дінбасы болғандықтан, дінді насихаттауды мемлекеттік саясат тұрғысынан жүргізуінің ешқандай сәкеттігі жоқ. Қайта керісінше, бұндай әрекет дана бабамыздың ғалымдық-ұстаздық қызметінің мемлекет қайраткері ретіндегі ісімен шебер ұштасқанын көрсетсе керек. Жоғарыда айтылған 7 қағида – дін мен мемлекеттік саясат тұрғысынан ғана емес, жалпы философиялық таным жағынан да өз кезі үшін алғанда терең мағыналы, құнды дүниелер.

1680 жылы Тәуке хандыққа отырысымен, біріншіден, біз парламентаризмнің негізі деп атап жүрген «Билер Кеңесін» құрды. Бұл – қажеттілік. Қажеттілік дейтін себебіміз, ханның елді соғыс жағдайына мобилизациялау жұмысын халықтың тікелей өкілдері – билермен кеңесе отырып атқаруы тиісті нәтиже берді. **Екіншіден,** Пір сайлауды қолға алды. Оның қандай қажеті бар еді, – деген қисынды сұраққа тұшымды жауап беру үшін сол кездегі елдің басын біріктіруге кедергі болып тұратын ішкі әлеуметтік-рухани мәселелерді саралау керек болады. Әсіресе, қазақта XVII ғасырдың ортасынан бастап діни алауыздық кең етек алды. Бұрынғы діни сенімдегілер «уахдат ал-ужуд» – болмыстың бірлігін насихаттайтын, адам баласының бүтіннің бөлшегі екендігін сезіндіріп, әрбір адамның өзі үшін ғана емес, өзі өмір сүріп жатқан қоғамның да болмысына жауапты екендігін сезіндіретін және қоғамдасып өмір сүруге ыңғайлайтын *«Йасауи жолын таным негізі етіп келсе, Тәуке хан болып сайланған кезде ел ішінде «уахдат ал-шухуд» яғни әрбір адамның тек өзі үшін жауапты екенін және әрбір жанның Алламен арадағы байланысы жеке болу керек»* деген парсылық ағымның бірін ұстанған еді. Ең бастысы, бұрынғы қазақ халқының дүниетанымдық негіздерімен сыйыспайтын жолға түскен діндарлар үстемдік етіп тұрған-ды. «Сыр өңіріне ислам дінінің таралуы» деген тақырыпта диссертация қорғаған түркістандық Зікірия Жаңдарбек есімді әріптесіміз *«... бұрын билер тек Йасауи жолы өкілдерінің қатарынан ғана тағайындалатын. Олар үшін бар қазақ бір болатын. Олардың өздері басқарып отырған ру, тайпа арасында туған-туысы болмайтын. Сондықтан да ол билер әр кезде әділдіктен таймайтын»*, – дей келе, Тәуке хан уақытында *«әрбір жан иесі өзі үшін ғана өмір сүруі тиіс»* деген қағида қоғам санасына біртіндеп сіңе бастады. Бұл танымдағы өзгерістер қазақ қоғамында қалыптасқан рухани, мәдени тұтастықты ыдыратушы басты фактор болды. Оның үстіне сан ғасыр бойы қазақ халқының рухани

бірлігінің негізі – Йасауи жолының халық арасында жетекші рухани күш болуына ықпал етуші Йасауи жолы өкілдерінің билік жүйесінен ысырылуы да қазақ халқы арасындағы рухани тұтастықты одан әрі әлсірете түсті. *«Әр жүздің басына хан қойылып, ру, тайпалар басына билер сол ру, тайпа өкілдерінің өзінен тағайындалатын болды. Бұл қазақ қоғамы ішіндегі сепаратистік пиғылдың күшеюіне, ру, тайпалар арасындағы бірліктің әлсіреп, бәсекелестіктің артуына әкелді»*, – деп дәстүрлі рухани даму жүйесінің дағдарысы салдарынан саяси бірліктің де бұзылғанын жазады. Қалай десек те діни сенім төңірегіндегі шиеленісті жағдай алты Алаштың халқын ортақ идеяға топтастырудың жаңа жолын табу қажеттігін алға тартты. Содан келіп Пірлер институтының іргесі қаланып, қазақтардан басқа да өзбек, қырғыз, қарақалпақ халқынан өкілдер бірнеше сатыдан тұратын сайыста Алаштың бас пірі болуға бақ сынасты. Пір сайлау конкурсында Мүсірәлі Жәдікұлы озық шығып, оған Сопы әзіз деген атақ беріліп, бас Пір болып сайланды. Мүсірәлі сопы әзіздің Алаш жұртының рухани билік тізгінін қолға алуымен қоғамда бірігу үдерісі басталды. Мінеки, бабамыздың тарихтағы баға жетпес еңбегі оның елді алауыздықтан құтқарып, тұтастығын сақтауға тікелей ықпал етуінде. Елдің рухани яғни діни бірлігі күшейген сайын саяси тұтастық та арта түсті. Жоңғардың қысымынан әбден құлазып, берекесі кеткен қазақ халқы оларға тегеурінді қарсылық көрсете алатын дәрежеге жетті. Жау қолында құрбан болған қаңдарының кегін қайтаруға мүмкіндік алған қазақтар кей жорықтарда алғашқы жеңістің тәтті дәмін тата бастады.

Мүсірәлі бабамыздың ұлы қызметінің бір парасы – қазақ жастарын шарифат жолына түсіру, білімге үйрету, ер балалармен қатар қыз балаларды да оқыту. Сондай-ақ Мүсірәлі баба тіл мәселесіне айрықша мән берген. Әсіресе, жастардың ана тілін мансұқтамауын, басқа тілмен шұбарламай таза сөйлеуін талап еткен. Ұлы кітап «Құран кәрімді» алғаш рет қазақ тіліне аударып, жастарды оқытқан, үйреткен де осы – Мүсірәлі софы әзіз. Қазақтың тұңғыш Дінбасысы, Пірі Мүсірәлі софы әзіз ұлттық салт, дәстүрді қатаң ұстануды, оны адамның өмір сүру дағдысына айналдыруды әрбір ұлт өкілінің міндеті деп санаған.

Мүсірәлі бабамыздың қазақ тарихынан алатын орны ерекше. Оның тұлғасын ұлықтау жұмыстары жалғасын таба беретін абыройлы іс деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Марал ишанның 230 жылдық мерейтойына арналған ғылыми-теориялық конференция материалдары, Алматы 2010, 7-бет.
2. Марал ишанның 230 жылдық мерейтойына арналған ғылыми-теориялық конференция материалдары, Алматы 2010, 9-бет.
3. «Сырдария» Астана, «Фолиант» баспасы, 2011, 139-б.
4. «Сырдария», Астана 2011, «Фолиант» баспасы, 145-б.
5. «Қазақстан мешіттері мен медреселері – рухани шамшырақтар (IX-XX ғ.ғ.)» Алматы, «Аруна» 2009.
6. «Қазақстан мешіттері мен медреселері – рухани шамшырақтар (IX-XX ғ.ғ.)» Алматы, «Аруна» 2009, 9-бет.
7. **Д.Кенжетай.** «Ясауи жолы – дініміз бен діліміздің темірқазығы» «Егемен Қазақстан» 2011 жыл, 28 қыркүйек.
8. **Д.Қыдырәлі.** «Рухани ренессанс жолы» Егемен Қазақстан, 27 қыркүйек, 2011 жыл.

Қызылорда қаласы.

Қазақ тарихы
№6 (173), тамыз, 2019

ҰЛЫ ДАЛА МӘДЕНИЕТІНІҢ ҚАЙНАР КӨЗДЕРІ және тарихи сана ренессансы

Жапсарбай ҚУАНЫШЕВ,
Мемлекет тарихы институтының бас
ғылыми қызметкері, саяси ғылымдардың докторы

Қазақтың көшпелі қоғамының негізін қалаған мәдениет ежелгі дүниеден бастау алатыны белгілі. Содан бері қазақтың дәстүрлі мәдениеті мәдени-тарихи және этногенетикалық тұрғыда үздіксіз дамып келеді. Бүгінгі Қазақстан аумағын мекендеген көптеген тайпалардың бұл процеске тікелей қатысы болғандығы да күмәнсіз. Олардың бай құндылықтарының қазақтың мәдени мұраларынан көрініс тауып, осы күнге дейін жеткендігі ғылыми тұрғыда дәлелденген. Сонымен қатар бұл байланыстар ерте кезеңдегі көшпелі тайпалардың мәдениетінің, қалыптаса бастаған әлеуметтік институттары мен рухани өмір-тіршілігінің өзара жақындығын, байырғы қазақ мәдениетінің ішкі бірлігінің беріктігін де көрсетеді.

Ерте замандағы далалық аймақ мәдениетінің қалыптасуында Қазақстан территориясы мен оның байырғы тұрғындарының алатын орны ерекше. Ұлы дала белдеуі сол кездің өзінде Шығыс Еуропа мен Солтүстік Азияны біріктіріп, сол төңіректегі мәдени ортаны қалыптастырды, әртүрлі этнотарихи тайпаларды бергіректегі қазақ этникалық қауымдастығымен байланыстырды. Осындай сабақтастық үдерісін осы тайпалардың тарихи-мәдени бірлігімен қатар, олардың антропологиялық тұрпатының тұтастығынан да байқауға болады. Қазақстанның антропология ғылымының негізін қалаған белгілі ғалым, Қазақстанның ҰҒА академигі, Италияның Болон Академиясының корреспондент-мүшесі О.Ысмағұлов жарты ғасырлық кешенді зерттеу жұмысының нәтижесін жариялады. Онда Қазақстан территориясындағы тұрғындардың төрт мың, яғни 40 ғасырлық дәуір аралығындағы қоныстануы, көшіп-қонуы, олардың туыстық байланыстары мен генетикалық жақындығы, солсияқты кейбір тайпалармен халықтардың қола ғасыр мен осы күнге дейінгі ұзақ дәуірлік кезеңнің мұрагерлік дәстүрін сақтағандығын объективті және ешбір шүбә келтірмейтін антропологиялық зерттеу деректері негізінде дәлелдеп берді.

Қазақстанның көне тас дәуірінде табылған ежелгі адамдардың өмірі мен қызметінің алғашқы іздерінің осы заманға дейінгі үздіксіздігі ғылыми факт ретінде дәлелденді [1. 10, 128-129]. Теориялық этнология және мәдени антропология саласындағы көрнекті ғалым, Ресей ғылым академиясының корреспондент-мүшесі С.Арутюнов Оразқа Ысмағұловтың жетістігін жоғары бағалай келе, осы зерттеулер ғылымда бірінші рет Қазақстан тұрғындарының этноантропологиялық даму процесі қола ғасыр тайпаларынан бастау алатынын және олардың физикалық көрсеткіштері морфологиялық мұра ретінде қазіргі қазақтардың антропологиялық құрамында шамамен 30% деңгейінде сақталғандығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді дегенді айтады. Демек, ол содан бері төрт мың жыл өтсе де ежелгі арғы аталарымыздың физикалық қасиеттерінің 3/1 бөлігінің сақталып қалғандығының нақты айғағы [1. 6-7]. Антрополог-ғалымдардың пайымдауларына, популяциялық араласу үдерісі Қазақстан аумағынан тыс жерде емес, дәл осы Қазақстан территориясында өткен. Сондықтан жергілікті тұрғындар үшін европеоидтық компонент бастапқы да, ал монголоидтық – кейін сырттан енгізілген болып саналады. Өйткені қола дәуірінің

европеоидтық қабатының жергілікті тамыры бар еді және ол биоәлеуметтік, этномәдени тұрғыда жеткілікті түрде шоғырланған болатын. Олай болса, сол процестің қазіргі заманғы қазақ халқының антропологиялық құрамының тарихи қалыптасуында шешуші рөл атқарғандығын көруге болады. Ол үдеріс біздің заманымызға дейінгі V ғасырдан басталып, біздің заманның XIV ғасырында қазіргі қазақтарға тән нәсілдік түрі толық қалыптасты [1. 86, 108, 111, 134]. Олай болса, бұл жерде қазақтардың өздеріне дейінгі тайпалармен тек қана тарихи-мәдени бірлігі ғана емес, сонымен бірге тікелей генетикалық байланысы туралы айтуға болады. Антропологиялық зерттеу нәтижелері Қазақстан аймағындағы этномәдени дамудың динамикасының заңдылықтарын айқындауға, мәдениеттің сабақтастығын ашуға мүмкіндік береді. Осы тұста қазақ халқының этногенезінде оған ең жақын тұрған ежелгі түркі тайпалары екендігін атап өткен жөн. Қазақстан территориясын мекендеген тайпалар мен этностар евразиялық кеңістіктегі тарихи-мәдени процестердің белортасында болды. Кейін бұлар қазақ халқының құрамына енді.

Біздің заманымызға дейінгі IX-VIII ғасырлар аралығында қалыптасқан ауқымды көшпелі мал шаруашылығы да мыңдаған жылдар бойына сол күйінде сақталды. Осы экономикалық негіз Ұлы Далада кәдімгі көшпелі қоғамға тән өмір салты мен патриархалдық-рулық жүйесін дүниеге келтірді және оның салыстырмалы түрде тұрақты дамуына жағдай тудырды. Ал ол өз кезегінде өмірге көшпелі қауымның әлеуметтік сұранысын қанағаттандыратын ортақ мәдениетті алып келді. Айта кету керек, көптеген көрші отырықшы халықтармен тығыз мәдени қарым-қатынастар орнатудың арқасында Ұлы Дала көшпенділерінің мәдениеті де сол халықтар мәдениетінің кейбір элементтерін өз бойына сіңіріп отырды. Сондықтан болар, көшпенділердің мәдениеті Шығыс пен Батыс елдері арасында мәдени диалог орнатуда шешуші рөл атқарды. Ендеше, мәдениет әлемінің ішкі мазмұны көшпенділердің тәжірибесіз толыққанды болмас еді. Осындай өркениеттік мәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде рухани тұрғыда қазақтың төл мәдениеті оның заңды мұрагері. Өздеріңізге белгілі көшпелі өмір салты XX ғ. басына дейін сақталды.

Қазан төңкерісінен кейін күштеп отырықшылыққа көшіру кезінде қазақ халқы адам айтқысыз қасіретті басынан кешірді. Солақай саясаттың кесірінен ол көптеген ұлттық құндылықтарынан айырылып, қазақ мәдениеті күйзеліске ұшырады. Қазақ халқы үйреншікті орта және көшпенділік әлемінен қол үзіп, бейтаныс шындықпен, дүдәмал болашақпен бетпе-бет ұшырасты. Табиғатпен үйлесімді өмір кешіп, үнемі қозғалыс пен даму үстінде жүрген қоғам бір сәтте қатаң қыспаққа түсті, әлеуметтік өрісі тарылды. Өйткені бұл процесс эволюциялық жолмен емес, революциялық күштеу тәсілдері арқылы іске асырылған үлкен саяси науқан еді. Қазақ мәдениеті осындай аласапыран замандарды басынан өткерді, әртүрлі тауқыметті көріп, тарихи сынақтардан өтіп, тарихи сахнада өзін сақтап қалды.

Оның басты себебін өткен тарихымыздан іздегеніміз жөн. Көшпенділердің табиғатпен тығыз байланысты болғаны, тіптен онымен біте қайнасып,

оның бір бөлігіне айналып кеткендігі де белгілі. Олар өздерін ешқашан табиғатқа қарсы қойған емес. Бұл жерде адам мен табиғаттың теңдігін байқауға болады. Әуелі қазақ ою-өрнегіне де тепе-теңдік тән, себебі ол адам мен әлемнің қарым-қатынасының нақты көрсеткіші [2. 223, 233]. Табиғат көшпенді үшін өз үйі іспеттес болды. Ол үнемі көшіп жүріп, жаңалыққа құмартып, табиғатты бағалап қана қоймай, оның тілін де түсінген десек те болады. Ал жануарларды қолға үйретіп, жер шаруашылығының пайда бола бастаған кезеңінен кейін көшпенділердің табиғатқа деген көзқарасы мүлдем өзгерді. Бұдан былай ол қоршаған әлеммен тұтаса бірігіп кетті. Міне, осындай ортада әлеуметтену үдерісінен өткен адам жан-жақты дамып, әлеуметтік тұрғыда үлкен тәжірибе жинақтап, құрыштай болып шынықты. Яғни, табиғаттың әсерін күнделікті өз жан-дүниесімен сезініп отырған көшпенділер соған сәйкес өздерінің өмірлік қажеттіліктері мен рухани ұстанымдарын да айқындап отырған. Сондықтан үш мың жыл бойы үздіксіз жалғасын тауып отырған әлеуметтік практиканың тамыры тереңде жатқаны тарихи шындық.

Бұл әлеуметтік практиканың негізі түптеп келгенде – мәдениет. Яғни, мәдениет небір кедергілер мен жағымсыз саяси үрдістерге қарамай, өз қозғалысын тоқтатпай, үздіксіз даму үстінде болады. Керісінше, сол әлеуметтену тәжірибесінің нәтижесі ретінде ол қоғамдық қатынастарды реттеуде елеулі рөл атқаратын қозғаушы күшке айналды. Өйткені жаңағы әлеуметтену үдерісінің өзі мәдени қарым-қатынасқа негізделеді. Көшпенділерді қоршаған табиғат, оның әдемілігі мен үйлесімділігі, байлығы мен тепе-теңдік сипаты және мәні тиісті орта қалыптастырды. Оған табиғаттың өзі көмегін тигізді, бірінші ақын сол табиғаттың өзі болды [3. 321].

Осындай әлем байырғы адамдардың көзқарасын қалыптастырды. Осылайша мәдениет адам әлемін қалыптастыруға ықпал етті. Ұлы Дала мен биік таулар көшпенділерді жоғары рухани құндылықтарға деген ұмтылысқа жігерлендірді. Сол құндылықтардың мәнін түсінуге жетеледі. Ол үшін оны суреттей білетін, халыққа өнер тілімен жеткізе білетін қабілеттілік қажет болды. Бойында ондай қасиеттері бар ақын, жыршы және тағы басқа өнер иелері қалың бұқара халықтың ортасынан шықты. Сөйтіп көшпелі өмір салтымен тығыз байланысты әлеуметтік институттар пайда бола бастады. Сондықтан болар мәдениеттанушы ғалымдар мәдениет ұғымын «жанды жетілдіру» тұрғысында да қарастырады [3. 6]. Оның үстіне көшпенділердің дәстүрлі экологиялық мәдениеті табиғат пен адам әлемінің әу бастан-ақ етене байланыста болғандығына негізделіп табиғатты сақтамаса, адамзат баласының да жойылып кететіндігін жақсы түсінді [2. 223]. Ол сол үйлесімділік пен сұлулықты бағалап, оны қорғай білуге тәрбиеленді. Қазақтар тамаша ботаниктер болды, олар шөптер мен әртүрлі өсімдіктерді жақсы айыра білді. Олар әртүрлі малға және жылдың әр кезеңінде берілетін өсімдіктердің азықтық қасиеттері мен маңыздылығын жақсы білген [2. 145].

Адамның табиғатпен байланысы тек қана табиғи-экологиялық тұрғыда емес, ол сол сияқты салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарда, ою-өрнекте және шежіреде бедерлі түрде көрініс тапты. Мәдениеттанушылар шежіренің далалық ауызша тарихнаманың арнасымен қатыстылығын атап көрсетеді [3. 269]. Осыған сәйкес өмір салты мен мінез-құлқы адамның санасына анасының құрсағында жатқанынан бастап, оның сүтімен, ары қарай жөргекке оралып, бесікке салынғаннан кейінгі оның салт-санасын қалыптастыруға байланысты жүргізілетін әртүрлі әдет-ғұрыптық, ырым-жоралғылық рәсімдер үлкен рөл атқарды [2. 212]. Сондықтан қазақтың өз тегін жеті атасына дейін білуінің негізінде халықтың генетикалық

қорын сақтауға деген қамқорлық жатса керек.

Біз жоғарыда әңгіме қылған көшпенділер тәжірибесі мәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде көбіне-көп өнерде көрініс тапқан. Әлемді тану, өзін-өзі тану арқылы қазақтардың тек өзіне ғана тән болмысы қалыптасты. Бұл қазақтардың қоғамдық-экономикалық дамуындағы өзіндік сипаты мен олардың қоршаған ортаны эстетикалық тұрғыда қабылдауының айрықша, басқаларға ұқсамайтын ерекшеліктеріне байланысты еді. Экономикалық жағынан алып қарасақ, көшпелі қоғамға тән өндіріс тәсілі ғасырлар бойы онша көп өзгере қойған жоқ. Оның есесіне қазақ өнері, соның ішінде эпос, салыстырмалы түрде алғанда жоғары деңгейдегі даму сатысында болды. Өйткені қоғам дамуының үрдістерін эпостар мен поэмалардан көруге болады.

Ш.Уәлиханов қазақ халқының рухы туралы айта келе, ол оның керемет екендігіне арнайы тоқтап, суырып салма ақындардың жадының ғажаптығына таңғалады. Даланың өмірін жан-жақты жырлайтын фольклорлық туындылардың бізге сол қалыпында өзгеріссіз жеткендігін атап көрсетеді. Ол көшпелі және сауатсыз орданың ауызша жеткен деректерінің осындай адам нанғысыз дәлдігі шын мәнінде ешбір күмән келтірмейтін шындық екендігін мойындайды [4. 391].

Жалпы қазақ халқының тарихында, оның мәдени дамуында музыка мен поэзияның алатын орны ерекше. Олар этностың бірігуіне, ұрпақ байланысының үзілмеуіне жағдай жасап, көшпелі қоғамның эстетикалық құндылықтарын дүниеге әкелді дегуге болады. Олай болса, А.Затаевичтің қазақ даласы – музыка теңізі дегені бекерден-бекер айтылған сөз емес шығар [2. 193].

Сондықтан байырғы музыка өнерінің археологиялық ескерткіштері музыкалық-тарихи құндылықтардың қатарына жатады. Олар өз дәуірінің көптеген өзекті мәселелерін түсінуге мүмкіндік берері сөзсіз. Мамандар археологиялық жәдігерлерге сүйене отырып, ежелгі ортаазиялық музыкалық мәдениеттің деңгейі өнер иелері таланттарының жергілікті жағдайда да жетілуге мүмкіндігінің болғандығын дәлелдеп отыр [5. 88-89]. Керілген қылмен немесе ысқымен ойналатын, сол сияқты қос ішекті шертпелі аспаптар да олардың отаны болып табылатын Орта Азиядан басқа халықтарға тарады. Шертпелі қосішектің осы аймақта екі мың жыл бұрын пайда болғандығын тасқа қашалып салынған суреттерден көруге болады. Бұл қосішекті музыкалық аспаптар қазіргі заманғы қазақ домбрасының жақын үлгісі. Сонымен бірге қазақтың қобызы сияқты аспаптар қазіргі виолончель, скрипка және альттың арғы тегі болуы әбден мүмкін [5. 89; 2. 189-190].

Музыкалық-ақындық өнердің қазақ қоғамы үшін маңыздылығын ондағы ақын, жырау, жыршы, әнші, күйші, бақылардың алатын әлеуметтік орнынан-ақ көруге болады. Олар күнделікті өндірістік еңбектен босатылып, ел аралап, қоғамдық іс-шараларға қатысып, халық арасында кең танылды [2. 203].

Ғалымдар біздің заманымызға дейінгі бірінші мың жылдығының бірінші жартысында Ұлы Дала тұрғындарының шаруашылық жүргізудің жаңа түрі – мал шаруашылығына көшуімен тайпалардың материалдық мәдениетіндегі өзара байланысты үш элемент арқылы байқауға болады. Ол қару, ат-тұрман және «аң стилі». Оны «скифтік үштік» (скифская триада) деп те атайды [6. 372]. Көшпенділерге тән осы ортақ үш белгілердің дамуы олардың мал шаруашылығына көшуінің алғышарттары болып табылады. Мамандардың пікірінше, бұл үдеріс біздің заманымыздың II мың жылдығының орта шенінде евразиялық аймақтың неғұрлым шөлейт шығыс бөлігінде, ең алдымен Қазақстанда, қарқынды жүрді [6. 375]. Айта кету керек, аң стиліне жататын Орталық қа-

зақстандық бұйымдардың ең алғашқы үлгілерінің пайда болу мерзімі біздің заманымызға дейінгі VII ғ. аяғы мен VI ғ. басына жатады [6. 394, 401]. Ғаламның дәстүрлі бейнесі көшпенділер өнерінің бейнелемесінде толыққанды көрініс табады. Көшпенділердің «аң стилі» тек қана әлеуметтік құрылысты ғана емес, ол сонымен бірге Ұлы Даладағы кеңістіктік және еркіндік дүниетанымын айқындайды [2. 223-224]. Қазақ ою-өрнегіне тепе-теңдік тән, ал ол адам мен әлемнің қарым-қатынасын бойына сіңіреді және ол қазақ қоғамының дамуына үнемі үн қосып, оның дамуын сүйемелдеп отырған. Бұл жерде өрнек тек декоративтік сипатпен шектелмейді, ол – көздің жауын алумен қатар адамның зердесі мен сезіміне де әсерін тигізді.

Антропологтар андронов мәдениетінің тұрғындары мен тасмола мәдениеті тайпалары арасындағы антропологиялық сабақтастықтың барлығын атап өтеді [6. 408]. Археологиялық зерттеулердің нәтижесінде дәл осы кезеңдерге этнографиялық тұрғыда жаңа, безазы-дәндыбай және тасмолалық мәдениеттердің ерте темір дәуірінде тууын жатқызуға болады. Сөйтіп, ежелгі Қазақстанның кеңбайтақ даласында андрондық мәдениеттің негізінде біртұтас этногенетикалық үдерістер жүріп жатты [6. 70]. Ол мәдениеттерді жақындатып, бір-біріне ұқсас немесе біртектес салт-дәстүрлерді қалыптастыра бастады. Қолданбалы өнерде бір стиль – «скифтік аңшылық» стилі дүниеге келді [6. 70]. Жалпы «аң стилінің» өрнектері дәстүрлік деңгейге көтеріліп, қазақ өнерінің барлық даму кезеңдерін нәрлендіргенін көруге болады. Ендеше көшпенді тайпалардың мәдени өмірдегі рөлінің зор болғандығын атап өткен жөн. Осы тұрғыда түркі руникалық жазуын әлемдік мәдениетке қосқан үлес ретінде қарастырған да дұрыс [7. 280].

Үш мың жылдық көшпенділер тарихы көшпелі және отырықшы өркениеттердің тығыз қарым-қатынас жағдайында өтті. Екі өркениет арасындағы айырбас пен сауда-саттық байланыстары олардың мәдени және материалдық әлеуеттерінің өзара тығыз байланысымен қатар жүрді. Осы байланыстар оған қатысушы екі жақтың ішкі дербестігінің сақталуына қарамастан, олар бір-бірін байытып қана қоймай, ортақ жалпыадамзаттық өркениетті қалыптастырды. Сонымен қатар олардың өзгешелігі де болды. Рерихтердің пікірі бойынша, барлық рухани ілімдер Азиядан келген. Батыстық адам рухани дәстүрден технологияны жоғары қойған [3. 312; 2, 101].

Археологтардың зерттеулері бойынша Орталық және Солтүстік Қазақстан жылқы өсірудің отаны болған. Жылқыны қолға үйрету, көп жылқының арасынан мінетін аттардың тұқымын өсіріп шығару, [6. 414], ал Солтүстік Қазақстандағы Ботайдан табылған археологиялық жәдігерлер осыдан алты мың жыл бұрын жылқының қолға үйретілгендігін көрсетіп отыр. Осыдан кейін адамзат жаяу коммуникациядан атқа мінді. Осы жаңа кезеңнен кейін ақпаратты қабылдау жылдамдығы 25 шақырымға өскен [9]. Кейбір ғалымдардың Қазақстандағы тайпалардың түйені де қолға үйрету мүмкіндігі туралы болжамдары бар [8. 103-104].

Жылқыны пайдалана білу шектелген кеңістіктен бүкіл әлемді игеруге бағытталған қадам еді. Бұл әртүрлі мәдениеттердің сұхбаттасуына мүмкіндік берді [3. 239]. Қазақтың ауыз әдебиетінде жануарлардың сұлулығы тақырыбы өз орнын алды. Аттың шабысын суреттеуге ерекше көңіл бөлінді. [2. 138]. Ертоқым, жүген, үзенгі, қылыш және киіз илеу мен кілем тоқу – осының бәрін әлемге көшпенділер берді [2. 99].

Көріп отырғанымыздай, мәдениет адамзаттың тек қана рухани тәжірибесі емес, ол сонымен қатар елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының маңызды бір

негізі болып табылады. Оның адамдардың рухани өміріндегі алатын әлеуметтік рөлі ерекше артып отыр. Әлеуметтену үдерісінің мәдени қарым-қатынасқа негізделетіні анық. Сондықтан ол мәдени болмыстың дәтірегі. Ал мәдениет болмысы – тарихи-мәдени үдеріс. Яғни, ол адам руханилығының дамуы мәдениеттің дамуымен тығыз байланысты деген сөз [3. 26-28].

Бір жағынан, жаһандану заманы халықтардың мәдени бірегейліктеріне нұқсан келтіруде. Сонымен бірге ол халықтар арасындағы байланысты күшейтті, мәдени қарым-қатынастар мен көші-қон үдерістері екпін алды. Мәдениет адам тәжірибесін жинақтап, сақтап және оны ұрпақтан ұрпаққа, дәуірден дәуірге таратып, жеткізеді. Мәселен, фольклор мәдени мұра рөліне ие бола бастады. Мәдениет адамзаттың әлеуметтік жадына айналды. Ол адамды тұлға қылады, оларды біріктіріп, қоғамның бірлігін нығайтады. Оның бастау көзі – көшпенділер мәдениетінің табиғатпен үйлесімді дамуында. Сондықтан ауыз әдебиетінің дамуының нәтижесінде мәдени сабақтастықтың әлеуеті жоғары болды. Бұл әлеуеттің іргетасы – салт-дәстүрлер жүйесі, ауыз әдебиеті және өнердің Ұлы Далада кең тараған басқа түрлері [3. 21, 321].

Орнықты даму қазіргі әлем мәдениетінің ажырамас маңызды бөлігіне айналып отыр. Ол бірінші кезекте халықтардың өзіндік ерекшеліктерін дамытатын және әртүрлі елдердің арасындағы мәдени құндылықтар алмасуының құралы болатын мәдени әртүрлілікті сақтауға байланысты. Орнықты дамуды қалыптастыру міндеттерінің қатарына рухани жаңғыру жатады. Бір ескертін жағдай, ХХІ ғасырға бет бұрған көшке берекесі кеткен мәдениет қосыла алмайды [3. 336, 359, 361-362].

Елбасы Н.Ә.Назарбаев өзінің «Ұлы Даланың жеті қыры» атты мақаласында: *«Кеңістік – барлық нәрсенің, ал уақыт – бүкіл оқиғаның өлшемі. Уақыт пен кеңістік көкжиегі тоғысқан кезде ұлт тарихы басталады. ... Бұл тарихқа деген дұрыс ұстаным. Сол арқылы түп тамырымызды білуге, ұлттық тарихымызға терең үңіліп, оның күрмеулі түйінін шешуге мүмкіндік туады. Қазақстан тарихы да жеке жұрнақтарымен емес, тұтастай қалпында қазіргі заманауи ғылым тұрғысынан қарағанда түсінікті болуға тиіс»,* – деп, тарихты түсінуге деген жаңаша көзқарас қалыптастыру, оны зерделеуге деген мүлдем басқаша методологиялық ұстанымдар мен ғылыми әдістердің қажеттігіне назар аударды. Сонымен қатар Мемлекет басшысы мәдениеттегі жетістіктеріміз, Қазақстан территориясында табылған тарихи жәдігерлеріміз Ұлы Даланың жаһандық тарихтағы орнына тың көзқараспен қарауға мүмкіндік беретіндігін орынды атап өтеді. Ендеше ата-бабаларымыздың орасан зор мәдени жетістіктері мен игіліктері қазақ жерінде пайда болып, кейін осы өлкеден Батыс пен Шығысқа, Күнгей мен Теріскейге таралды. Бұл жағдай біздің ұлттық тарихымыздың көкжиегін осыған дейін айтылып келген кезеңнен тым әріде жатқанын көрсетіп, оған деген оң көзқарас қалыптастырары сөзсіз [10].

Президенттің Ұлы Даланың жеті қыры мақаласы, ондағы жобалар мен көтерілген басты мәселе – тарихи сананы қалыптастыру, оның бұның алдында шыққан «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласының жалғасы. Сондықтан Президент Н.Ә.Назарбаев пайымдағанындай, *«Төл тарихын білетін, бағалайтын және мақтан ететін халықтың болашағы зор болады деп сенемін. Өткенін мақтан тұтып, бүгінін нақты бағалай білу және болашаққа оң көзқарас таныту – еліміздің табысты болуының кепілі дегеніміз осы»* [10]. Мұның өзі Ұлы Дала мәдениетінің рухани жаңғыруы мен тарихи сана ренессансының айқын көрінісі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Исмагулов О., Исмагулова А.** Происхождение казахского народа. По данным физической антропологии. – Алматы, 2017. – 196 с.
2. Кочевники. Эстетика: Познавание мира традиционным казахским искусством. – Алматы: Гылым, 1993. – 264 с.
3. **Ғабитов Т.Х., Мүтәліпов Ж.М., Құлсариева А.Т.** Мәдениеттану: Жоғары оқу орындары мен колледж студенттеріне арналған оқулық / Т.Х. Ғабитов, Ж.М.Мүтәліпов, А.Т. Құлсариева. Толықтырылған 3-ші басылым. – Алматы: «Рауан» баспасы, 2002 ж. – 408 б.
4. **Валиханов Ч.Ч.** Собрание сочинений в 5 т. Алма-Ата,

1961. – т.1. – 777 с.

5. Советская музыка. – 1971, №5; Кочевники. Эстетика: Познавание мира традиционным казахским искусством. – Алматы: Гылым, 1993. – 264 с.
6. **Маргулан А.Х., Акишев К.А. и др.** Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата, 1966. – 436 с.
7. История, археология и этнография Средней Азии. М., 1968. – 368 с.
8. Советская этнография. – 1973. - №1.
9. <https://egemen.kz/article/178090-nursultan-nazarbaev-uly-dalany-nh-zheti-qyry>

САҚТАР (СКИФТЕР) – ТАТАР ТАЙПАЛАРЫ

Құмарбек ЖҰПБАЕВ,
зейнеткер

Оғыз қаған құрған Түрік (оғыз) империясында, Жел ханның (Илхан) билігі тұсында гүндерден (татар-моңғолдан, оғыздардан) татарлар бөлініп шыққан. Бұл заман – б.з.д. VIII ғасыр мөлшері.

Бөлініп шыққан татарлардың бір орталыққа бағынған мықты мемлекеті болмаған. Татарлардың құрамына енген тайпалар жеке билеушілерімен кіші хандықтар мен бірлестіктер құрып, күн кешкен. Бұл елдердің мекендеген жерлері – негізінен қазіргі Орта Азия мен Қазақстан жерлері: батыста Каспий теңізі, Орал тауларынан бастап, шығыста Алтай, Ертіске дейін, Жейхун (Аму) дариядан солтүстікке Мауераннаһр, Оңтүстік Қазақстан, Жетісу жерлері жатады. Бұл жерлердегі татар тайпаларын парсылар «сақтар» деп, еуропа ғалымдары мен саяхатшылары «скифтер» деп атаған. Ол тайпаларды массагеттер, исседондар, абилер, дайлар, каспилер, аландар, сарматтар, аргопейлер, аримаспилер деп атаған. Бұлар – үйсін, қаңлы, қыпшақ, алшын, бұлғар, осетиндердің арғы тектері болып табылады...

Скифтер өздерін сколоттар деп атаған көрінеді (қолат). Скифтер (сақтар) мал өсіріп, көшпенділік өмір сүрген. Сол замандардан жеткен сирек жазбаларда (мыс. Грек тарихшылары) скифтер орта бойлы, шымыр денелі, атқа бала жасынан мініп, бірге өсіп, біте қайнаған, ат құлағында ойнайтын шабандоз, жауынгер халық деп сипатталған. Олар сақал-мұрт жіберіп, қару-жарақ асынып, жаумен айқасуға қолайлы ықшам киім киеді екен. Өлімнен қорықпайтын, басып кірген жаудың көзін жоймай қоймайтын ел екен. Скифтер (сақтар) малды көп өсіріп, оның жайылымына қолайлы жерлерге қысы-жазы көшіп-қонып жүрген. Жазда солтүстікке, қыс жазықтарға қарай, қыста оңтүстікке қарай көшіп, тау қойнауларында, өзеннің ықтасын қолтықтарында қыстап шығады екен. Малдарының басым бөлігі жылқы, қой болған. Өйткені, бұл малдар қашық жерлерге айдап көшуге төзімді, қыста қар астындағы шөпті төбіндеп жеуге бейімделген, көшпенді өмірге ыңғайлы мал түліктері болып табылады.

Жылқы малы көшпенділердің негізгі көші-қон көлігі, еті мен қымызы – жейтін тамағы, терісі – киер киімі, тұрмыс жабдығы болған. Соғыс кезінде жан сақтайтын қол-қанаты, тірегі болған. Сондықтан, көшпенділерде жылқы малы өте қадірленген, қасиетті, киелі мал ретінде ұсталған.

Скифтердің (сақтардың) мәдениеті өте жоғары болыпты. Әдемі тұрмыс заттары, саймандар, ат әбзелдері, қару-жарақтар алтынмен әшекейленіп, шебер істелінеді екен. Әсіресе, скиф-сақ аң бейнелі стилі, ою-өрнек түрлері кең тараған. Күмістен жасалған ыдыстар, алқа,

жүзік, білезік сияқты әшекей заттар, ағаштан, сүйектен жасалған әртүрлі бұйымдар кеңінен пайдаланылған.

Киіз үй ойлап табылып, көшпелі өмірге өте ыңғайлы, жеңіл, әмбебап баспана ретінде жаппай пайдаланылған. Киіз үйдің де неше түрлі күміспен, сүйекпен, ою-өрнектермен әшекейленген түрлері кең тараған. Мұндай шебер, талғаммен жасалған шедевр бұйымдар, құрал-саймандар, қару-жарақтар, әшекейлер скиф (сақ) жұрттарынан, обалардан жиі табылған. Көшпенділер өлген адамның басына, әсіресе, ел билеушілерге, атақты көсемдерге тас, құмнан үйіп, оба тұрғызған. Обаға өлген адаммен бірге оның киім-кешегін, қару-жарағын, ыдыс-аяқ, асын, ат-көлігін де бірге көмген. Осылайша көмілген, ғасырлар бойы ұрлау-тонаудан аман қалған кейбір обалардың қазынасы соңғы уақыттарда жиі табылып жатыр. Бұл – ата-бабаларымыздың өшпес мұралары Кеңес заманында Москва, Ленинград (Санкт-Петербург), Киев ж.б. орталық музейлерге тасылып өткізілді. Бір ғана Ленинград музейі Эрмитажда 40 мыңнан аса скиф мұралары бар екен. Өткен ғасырдың 70-жылдарында Қазақстандағы Есік обасынан К.Ақышев бастаған археологтар тапқан «Алтын адам» мүрдесі дүние жүзіне мәлім болып, сақтардың жоғары мәдениетін паш етті. Бұл оба – тайпа көсемі, жас адамның қабірі екен. Киімі, қару-жарағы түгелдей мыңдаған алтын құймалы әшекейлермен безендіріліпті. Қазақстандық «Алтын адам» Еуропа, Американың бірталай музейлеріне қойылып, шетелге шығарылып, ондағы елдерге көшпенділердің жоғары мәдениеті таныстырылды.

Қазақстанда кеңінен жүргізіліп жатқан археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде осыған ұқсас тағы төрт «Алтын адам» табылды.

Сақтардың жақсы дамыған металлургия өндірісі болған көрінеді. Алтын, күміс, темір өндіретін орындар Алтайда, мыс, жез өндіретін орындар Балқаш, Жезқазған жақта, көмір, темір өндіру Теміртау маңында болған көрінеді.

Скиф (сақ) тайпалары заманында Оғыз қаған күшпен Көк Тәңірі дініне енгізген татар түріктерінің ұрпақтары. Олар да Көк Тәңіріне құлшылық жасаған. Басқа түрік елдеріндегідей сақтар да ата-баба аруағына сиынып, қатты қадірлеген. Бұдан басқа көптеген ырымдарды, ата-салттарын ұстанған. Бақсылардың діні де кең тараған.

Сақ тайпасы – сарматтар Еділ, Жайық өзендерінің маңын мекендепті. Массагеттер Сырдария (Сейхун) жақта, Тұран ойпатында, дай, каспи тайпалары Арал мен Каспий теңіздерінің аралығын, асқатағ, қарат – Алатауда, комарлар – Ангрен, батыс Тянь-Шань

жақта, аримаспи – Алтайда мекен етіпті. Сақ тілі Хотанда X ғасырға дейін сақталған көрінеді. Сақтардың шыққан тегін грек тарихшысы Геродот: «сақтар – амазонкалардың ұрпағы» дейді. «Ежелгі амазонкалар Тана (Дон) өзенін мекендеген» депті. Амазонкалар деген ел билеген жауынгер әйелдер екен. Ол елдің әскерін негізінен әйелдер құраған. Атқа мінген қаһарлы жауынгер әйелдер кезінде төңірегіндегі басқа елдерді үрейде ұстаған көрінеді. Олар көптеген ерте дүние соғыстарына қатысыпты... (1.1-т. 323-б.)

Ежелгі дәуір тарихшыларының жазбаларына қарағанда сақ әйелдері тайпаның қоғамдық өміріне, әскери ұрыстарға белсене араласқан. Олардың соғыстағы барлық қауіп-қатерді ерлермен бірдей бөлісетіні туралы грек тарихшысы Диодор таңдана жазған. Сақ әйелдері ұрыс үстінде өздерінің шеберлігі мен ақылдылығымен көзге түскен.

«Олар әдейі шегінген кезде ерлер сияқты ат үстінен артқа бұрылып садақ тартады... Мен соғыс ісін ерлермен бірдей білетін сармат әйелдерін жақсы білемін», – деп жазған тарихшы Александрийский.

Ол заманда жеңіс құрметіне, әртүрлі жиын-тойларда жарыстар, әскери-спорт сайыстары өткізіліп тұрған. Бір қызығы – осы жарыстарда көбінесе әйелдер жеңіске жетіп отырған. Тарихшы Геродот массагет әйелдерінің белсенділігін айта келіп: «оларда әйелдер ерлермен бірдей жағдайда», – деп жазған. Бұл сипаттамаларда сақ тайпаларындағы әйелдер атқа мініп, аңға шығады екен, ерлерше киініп, ең болмағанда бір дұшпанның көзін жойғанша қыздары тұрмысқа шықпаған. Олар ат үстінде де, жаяу да жақсы соғысқан.

Ұлы оқымысты Гиппократтың жазуынша «сақ әйелдері атпен еркін жүреді, садақ тартады, ат үстінде найзаны қолда ойнатады, қыздары жаумен шайқасқа қатысады және үш дұшпанды өлтірмей, тұрмысқа шықпайды екен. Сақ әйелдерінің оң жақ кеуделерінде омырауы болмайды екен, себебі, шешелері қыздарының бала кезінен арнаулы мыс аспапты қыздырып, оң жақ кеуделеріне басады да өсу қабілетін жойып, күйдіріп тастайды екен». Бұлай істеудің сыры – омырауға кететін барлық күш пен сөл оң жақ йық пен қол күшіне айналуы және садақ тартқанда кедергі болмау үшін істелген қатал заманның талабынан туған екен.

Ерте дүниедегі грек жырауы Гомердің «Илиада-сы» бойынша – амазонкалар – атты жауынгер әйелдер. Олар Қара теңіздің арғы жағында тұрады. Ахей – Троя соғысы кезінде троялықтардың қолбасшысы Гектор жекпе-жекте ахейлік Ахиллестің қолынан қаза тапқаннан кейін амазонкалар жасағы Трояға көмекке келеді. Оларды қолбасшысы Пенфесилия патшайым бастап келеді. Құйындай ұйтқыған ержүрек амазонкалар гректерді үлкен шығынға ұшыратады. Гректің атақты батырлары бірінен соң бірі амазонкалардың қолынан қаза табады. Пенфесилия патшайым грек-ахей батыры Ахиллестің қолынан қаза табады. Пенфесилияның өлі денесінің сұлулығына қайран қалған Ахиллес оған ғашық болыпты делінеді эпоста. Ержүрек амазонка Миринаның да қабірі Троя түбінде жерленген екен. Бірақ, амазонкалар қандай ерлікпен соғысса да, Трояны қорғап қала алмайды. Қаланы ахейліктер басып алып, тонап, қиратады.

Амазонкалар елі туралы аңыздың өзінде анықталған шындығы осындай. Ғылымдағы қазіргі зерттеулер ейгілі амазонкалар елі Қара теңіз жағалауларында, Орталық Азияда, көшпенділерде болған деген тұжырымға келіп саяды. Ерте дүниеден біздің заманға келіп жеткен грек аңыздарындағы қаһарман, ержүрек және таңқаларлық сұлу амазонкалар қазіргі түркіхалықтарының арғы тегі деп айтуымызға әбден болады. Оны ежелгі ауыз әдебиетіміз

де дәлелдеп отыр – эпостық жырларымыздағы – «Қобыланды батырдағы» ерлермен жекпе-жекке шығатын Қарлыға сұлу, қарақалпақтың «Қырық қыз» дастанындағы қол бастаған ержүрек Гүлайым сұлу, сақтарға соғыс ашқан парсы падишахы Кирдің қаранор әскерімен кескілескен шайқаста сақтарды бастаған, шешуші сәтте амазонкаларымен алапат ұрысқа кіріп, басқыншыны жеңіп шыққан массагеттердің патшайымы Тұмар ханым (Томирис) ж.б. айтсақ жеткілікті.

Жалпы көшпенділер туралы ертеден азиялық және еуропалық елдерде аңыз болған, көрген адам шошып, жан түршігетін, басы мен кеудесі адам, денесі – ат, «Кентаврлар» деген түсінік пайда болған. Кентаврлар – рахымсыз қырғын салатын, қорқынышты құбыжықтар деген лақап тараған (1. V–т.377-б.). Мұндай аңызды тұңғыш рет б.з.д. XIII ғасырда азия көшпенділерімен кездескен вавилондықтар шығарыпты. Олардан кейінгі замандарда Қара теңіз жағалауындағы киммерліктер мен скифтермен соғысқан гректер де осы аңызды таратқан. Жастайынан атпен бірге өсіп, біте қайнаған көшпенділер күнделікті өмірде, жорықта, соғыста атқа күшпен жұлып ала алмастай нық отырған. Жаяу көп жүрмеген. Көшпенділердің атты әскері XVI - XVII ғасырдан кейін соғыс техникасы шыққанға дейін күш-қуаты бойынша алдыңғы орында болған. Сондықтан да көшпенділердің шапқынын «кентаврлар ойраны» деп түсініп, шошынған елдер ол замандарда табиғи нәрсе. Амазонкалар сияқты кентаврлар да көне замандағы жауынгер көшпенді түріктердің дүние жүзі елдерінің аузында аңыз болып қалған ұмытылмас ескерткіштері.

Татар тайпалары (сақтар) оңтүстігінде Ажам (парсы) сияқты ежелгі мықты мемлекетпен шекаралас болғандықтан оларға парсылардың көп әсері тиген: тіл және дін жағынан. Парсылардың көптеген сөздерін бүгінгі қазақ тілінен де кездестіреміз. Ғасырлар бойы ортақ діндер болған. Сақтардың бір бөлігі Иран жерінде қоныс теуіп, ол жерді Сейстан (Систан, Сақстан) деп атаған. Қазақтың ауыз әдебиетіндегі, Фирдоусидің «Шахнамасындағы» жеңілуді білмейтін, аты аңызға айналған батыр Рүстем Зал ұлы, Зухраб Рүстем ұлы, ж.б. осы Сейстан сақтарынан шыққан. Сақтардың көптеген жерлері бірнеше ғасыр бойы парсы билігінде болған. Ол кездері Иранда Афридун, Манушеһр патшалардың билігі тұсында болған. Олардан кейінгі уақыттағы Тұранның билеушісі Афрасиаб та парсы шахтарының әулетінен шыққан адам. Бірақ, Афрасиабтың тұсынан бастап Тұран Иранға бағынбайтын, іс жүзінде бөлек мемлекет болған. Иранмен ұзақ соғыс жүргізген.

Иранға татарлардың бір бөлігі бағынған (Тұран маңы). Қалған татарларды, моңғолдармен бірге Татар хан әулетінің хандары билеген. Бұл жағдайлар б.з.д. XIV ғасырға дейін өткен тарих...

Гүндерден бөлінгеннен кейін татарлар (скиф, сақ тайпалары) Еділ-Жайықтан өтіп, батысқа жорық жасаған. Оларды басқарып барған ишқуз (ішкі оғыз) тайпасынан шыққан көсем Ишпақай скифтері Қара теңіз маңында кемерлер елімен соғысып, олардың жерлерін тартып алды. Алдыңғы Азиядағы ол кездегі күшті мемлекет Ассириямен қақтығысты. «Ассириямен екі арадағы соғыста скифтердің көсемі Ишпақай қаза тапты» деп жазды белгілі тарихшы М.И.Артамонов. Бұл б.з.д. 674 жыл болатын. Ишпақай өлгеннен кейін скифтерді оның ұлы Партатуа биледі. Оның кезінде Ишқуздар елі (скиф патшалығы) нығайып, Ассирия сияқты қуатты мемлекеттің мойындауына ие болды. Ал, олардың көсемі Партатуа (Прототий) патша деп танылды. Мөлшермен б.з.д. 652-жылы скифтерге Мәди Партатуа ұлы патша болды. Мидия мемлекетін тізе бүктіреді. Египетке дейін жетеді. Египет перғауыны

Псамметих оларды мол силықпен қарсы алып, соғыспай кері қайтуға көндіреді. *“Алдыңғы Азияны скифтер 28 жыл билеп, өктемдік жүргізді”,* – деп жазған тарих атасы Геродот. Бұл кез, кейінгі тарихшылардың есептеуі бойынша б.з.д. 652 және 625 жылдардың арасы болып келеді. (И.М.Дьяконов. “Мидия тарихы”).

Б.з.д. 625 жылы Мидия билігіне таласушы Киаксар Мәди бастаған скиф көсемдерін айламен қастандық жасап өлтіреді. Осы оқиғадан кейін скифтер өздерінің шыққан жерлеріне – Қара теңіздің солтүстік маңына қайта оралады.

Осы оқиғадан кейін бір ғасырдай уақыт өткенде б.з.д. 529 жылы парсы патшасы Кир массагеттер елін бағындырып алғысы келіп, екі жүз мың әскермен сақтарға жорық жасайды. Массагеттердің билеушісі, бағзы замандағы Ишпақайдың тұқымы, массагет билеушісінің жесірі Тұмар (Томирис) ханым еді. Сақтар мен парсы әскерінің арасында кескілескен қырғын соғыс болады. Геродоттың жазуынша: *«Бұл соғыс, менің пайымдауымша, жауынгер тағылардың арасындағы ең қатыгез әрі ең ұлы қанды шайқас болды»*. Соғыстың ең шиеленіскен, шарықтау шегіне жетіп қызған шағында, екі жақ та бар күшін майданға қосып, сарқыған кезінде, ұран салып ұрысқа кірген Тұмар ханымның өзі бастаған «эорпата» лар (амазонкалар) жасағы алапат айқастың тағдырын шешіп, парсылар күйрей жеңіледі. Кирдің өзі қаза табады. Осы соғыста ұлынан айрылған Тұмар ханым Кирдің басын кестіріп, *«Іздегенің қан еді, ендіеше іш»* деп, басты қан толтырған сабаға салдырып, Сейхун дарияға тастатыпты дейді аңызда...

Кирдің кегін алмақ болған, оның төртінші атада туысқан бауырының ұлы, парсы патшасы Дарий I (б.з.д. 522-486 ж.ж.) немесе Дараяуыш, сақтарға тағы жорыққа шығады. Ұзақ дайындалған бұл жорық б.з.д. 518 жылы басталып, оған 300 мыңдай әскер аттанады. Бұл жолы сақтар ақылдасып, айла жасауға ұйғарады. Парсыларға жол бастаушы етіп Шырақ деген жылқышыны жібереді. Шырақ жау армиясын бастап ел жоқ, су жоқ, баябан шөл далаға алып кетеді. Шырақтың өзі жау қолында қаза тапса да, осы шөл далада парсы армиясы жартысына жуығынан айрылып, шөлден қырылып, азып-тозып, елдеріне әрең жетеді. Дарийдің сақ жеріне жасаған жорығы да осылай сәтсіз аяқталады. Бұл оқиға грек шежірешісі Полиэннің «Стратегем» атты еңбегінде жазылған екен.

Басын ажалға тігіп, ел мен жері үшін өмірін қиған, қисапсыз жаудың бетін қайтарып, жұртын аман алып қалған Шырақтың бұл ерлігі мәңгілік ұмытылмайтын ерліктер қатарына жатады. Орыстар операда жырлап, барлық тарихтарына жазған И.Сусаниннің ерлігіне тамсанып жүрсек, осы сияқты, бірақ әлдеқайда ауқымды отансүйгіштік ерлікті бабаларымыз 2500 жыл бұрын жасап кеткен екен...

Азиялық скиф-сақтардан жеңіліс тапқан Дарий б.з.д. 513-512 жылдары Қара теңіз скифтеріне аттанды. Соғыс ашуға себеп ретінде скифтердің Дарий құда түсуге жіберген адамдарын құр қайтаруы желеу болды. Ашулы Дарий 700 мың әскер жиып, 600 кемемен Босфордан өткізіп, жорықты бастайды. Скиф патшасы Иантир (Иданфирс) ақылдаса келе, жауды артынан қудырып, титықтатып барып соққы беруге шешім қабылдайды. Скифтер парсылардың алдына түсіп алып, жаз бойы сандалтады. Дарий скифтердің (сақтардың) патшасы Иданфирске елші жіберіп, ашық соғысқа, шайқасқа шақырады. Жауап ретінде скифтер құс, тышқан, бақа және бес садақтың жебесін жіберіпті. Дарий *«бұл скифтердің бағындық дегені емес пе»,* – депті. Бірақ, оның қолбасшысы Гарил дұрыс түсініп *«егер парсылар, біздің жерден құс сияқты ұшып, тышқан сияқты жерге*

кіріп немесе бақа сияқты суға сүңгіп паналамасандар, мынадай садақ оқтарынан қырыласыңдар», – дегенді білдіреді деп шешіпті. Әскер шаршап, көліктері арықтап, шығынға ұшырай бастаған соң, Дарий ештеңе шығара алмай, жаралы әскерлерін, кейбір ат-көлік, қару-жарағын қалдырып, тезірек, сол күні түнде келген жолымен, масқара болып, еліне қайтып кетеді.

Скиф-сақтар б.з.д. VIII ғасырдан бастап б.з.д. IV ғасырға дейін күшейген. Б.з.д. IV-III ғасырларда Орта Азиядағы Бактрия патшалығын басып алған, жолындағы көшпенділер мен отырықшы тайпаларды соғыспен бағындыра отырып, Азияның түстік шетіне, Индияға дейін барыпты.

Орталық және алдыңғы Азияда, Қара теңіз маңында ешкімге дес бермеген еркін халық-көшпенді скиф-сақ елі (түрік татарлары) б.з.д. 339 жылы Македония патшасы Филипптен жеңілгеннен кейін қожырай бастаған. Бұл соғыста скифтердің 90 жасқа келген патшасы Атей қаза тауып еді. 20 мың қолмен келген Филипп 20 мыңдай адамды тұтқындап әкеткен еді. Осы заманнан кейін скиф-сақ татарларының үш жарым ғасырға созылған жорық дүбірлері бәсеңдеп, шығыс түріктерінің – гүн моңғолдарының атағы жер жара бастаған еді. Б.з.д. IV-ғасырдың аяғында Орталық Азияны мекендеген татар-түрік тайпалары – сақтар мен массагеттерге түстік жағынан тағы да зор қауіп төнді. Бұл жолы көшпенді түріктердің жеріне басқыншылық жасаған – араб-парсылар (Ажам), Палестинаны, Кіші Азия мен Балқанды, Мысырды түгел бағындырған, заманында «Әлем әміршісі» атанған Ескендір Зұлқарнайын (Александр Македонский) еді. Б.з.д. 356-жылы туған, Македонияда Филипп патшадан билікті мұралаған Ескендір б.з.д. 331-жылы Дарийдің (Бахман Дара) парсы-араб державасын күйретіп, өзін оның заңды мұрагері деп жариялады. Б.з.д. 329-жылы «жеңілмейтін» армиясымен Ескендір Орта Азияға кірді. Самарқанды алып, Сейхун-дария (Сырдария) бойындағы түрік қалаларына аттанды, бірақ Зұлқарнайын жорығы Орта Азия түріктері мен Дала көшпенділерінің күшті қарсылығына тап болды. Орталық Азияда Ескендір 3 жыл соғыс жүргізді, Сейхун-дариядан өтті, бірақ, сақтардың жеріне тереңдеп ене алмады. Сақтар өздерінің соғыс-тактикалық әдістерін шебер қолданып, грек-македон армиясына қатты тойтарыс берді, басқыншыларды өздерінің туған Даласына жібермеді. Осы соғыста Ескендір сақ жебесінен жараланды. Ол енді жорықтың бағытын өзгертті. Б.з.д. 327-жылы Ескендір сақтарды жайына қалдырып, Үнді жаққа аттанды. Сақ-массагеттердің әскерін аты аңызға айналған қолбасшы Спитамен (Сыпатай) басқарды, оның әскери шеберлігімен талай рет грек-македон армиясына күйрете соққы берді. Өз заманындағы парсылар сияқты Ескендір Зұлқарнайын да Даланың көшпенді түріктерін бағындыра алмады. Ұлы Даланың көшпенді түріктері өздерінің теңдесі жоқ жауынгер, еркін халық екендігін тағы да дәлелдеп, бостандығын сақтап қалды.

Ескендір Зұлқарнайын Үнді жорығынан кейін атақты Вавилонды өзіне астана етіп, жаңа жорыққа дайындалып жатқанда б.з.д. 323-жылы өлді. Оның құрған алып державасы 10 шақты жылда ыдырап, кіші иеліктерге бөлініп кетті. Б.з.д. 312-жылы Орта Азия мен Ажам жерінде Селевк әулеті құрған грек-бактриялық мемлекет билігі басталды.

Скиф-сақ татарлары енді гүндер тарапынан шапқыншылық көріп, оларға төтеп бере алмай, Орта Азия және Сібір жаққа бытырап, қоныс аудара бастады.

Жоғарыда аттары келтірілген скиф-сақ татарлары Түрікке, одан кейін Алаша ханға (Алынша) бағынған татар-моңғол елінің бір бөлігі еді. Өз замандарында

Афрасиаб пен Оғыз қаған да бұл елдерге өз билігін жүргізген, біртұтас мемлекет те болған.

Татар еліне жататын тайпалар да, моңғолдар мен ұйғырлар сияқты бүгін белгілі түрік елдерінің ұлт болып қалыптасуына үлесін қосқан арғы тегіміз болып табылады. Бұл тайпалардың әрқайсысының әртүрлі дәрежеде зерттелген, бізге белгілі өз тарихтары бар.

Исседондар мен массагеттер Иран патшаларының (Кир, Дарий) жорықтарына қарсы соғысып жатқанда, шығыстағы түріктер (моңғолдар) қытай империясымен айқасып жатты. Өз араларындағы алауыздыққа қарамай, түріктер немесе Алаша ханның татар-моңғолдары (алаш) бірде қосылып, бірде бөлініп, мыңдаған жылдар бойы, өмір сүру үшін, ұрпақ өсіріп, өркендеу, гүлдену үшін, еркіндік үшін қиян-кескі күресте өмір кешкен. Оған көне тарих куә...

Жарты дүниені бағындырған, атын естігенде жылаған бала уанатын, Иранның қаһарлы патшасы Кирді жеңіп, басын кесіп қоржынға салған массагеттер көсемі Томирис (Тұмар) ханымның ерлігін, тағы да Иран патшасы Дарийдің қаранор әскерін құмды шөлге апарып, қырылуға душар еткен Шырақ жылқышының ерлігін, скиф көсемдері Ишпақай, Партатауа (Бәртату), Мәдилердің жеңімпаз жорықтарын бүгінгі ұрпақ қастерлеп, мақтан етері хақ. Бұл айтылған оқиғалар – татар тайпалары тарихының даңқты кезеңдері.

Татарлар мен моңғолдардың өзара қақтығыстары алғаш рет сонау бағзы замандардағы Татар ханның 9-шы ұрпағы Байдуһ ханның тұсында басталыпты. Бұл заман мөлшермен алғанда б.з.д. XXV-ші ғасырдың о жақ бұ жағы. Содан кейін қақтығыстар Татар хан әулетінің соңы Сүйініш хан тұсында шиеленісіп, ақыры моңғолдардың бөлініп шығуына әкелген еді. Бұл – б.з.д. XIV ғасыр еді. Бұдан кейінгі шиеленіскен қақтығыстар үлкен қантөгіс соғыстарға айналып, әсіресе, Оғыз қаған заманынан бастап Шыңғыс хан заманына дейін созылды. Бұл – б.з.д. XIII ғ.-б.з. XIII ғ. аралығы, мөлшермен 2500 жылдай уақыт.

Қосымша айта кететін бір жай – ухуан және сәнби татарларының шығу тарихы.

Б.з.д. 175 жылы гүн Танжуы (тәңірқұт Мөде Алып) күншығыс татарларды шауып, быт-шыт қылған екен. Сонда бытырап кеткен татарлардың бір бөлігі қазіргі Бейжиң қаласының солтүстік жағындағы Ухуан тауына барып паналапты. Сол жерді мекен етіпті. Сондықтан оларды Ухуан татарлары деп атаған.

Б.з.д. 70 жылы ухуан татарлары (ухуандар) гүндермен соғысып, олардың хандарының молаларын құлатып, гүндерді батысқа қарай қуған. Көп жерлерін алған.

Б.з.д. 54 жылы сәнбилер қытайлармен бірігіп ухуандарды жеңеді, бірақ ухуандар тез қайта жиылып, хандықтарын қалпына келтіреді. Ухуан татарларының хандығы б.з.д. 175 - б.з. 207 жылдары арасында өмір сүрген. [18.9-б.].

Б.з.д. 175 жылы Мөде Алып гүндерінен қашқан татарлардың енді бір тобы Сиәнби деген тауға барып паналапты. Сонда тұрыпты. Бұл татарларды Сиәнби (сәнби) татарлары деп, немесе «сәнбилер» деп атап кеткен. Гүндерді талқандауға қатысқан сәнбилер – осылар.

Сәнбилер б.з. 225 жылы Орта Азияға кіріп, үлкен хандық (мемлекет) құрды. 320 жылы Іледен Амударияға дейінгі жерлерді алыпты. Оларды кейбіреулер «топасун» деп (Н.Ғасымбек), біреулер «юәнби» деп (Аристов) атапты. Осы сәнбилердің бір бөлігі (әулеті) – «жужан» деген түрік халқы тарихқа белгілі. Бұрын оларды жужен, жөже деп те атапты. Осы жужандар 310 жылы күнбатысқа қарай шапқыншылық жасаған. 390 жылы жужандар сәнбилер хандығын жойды. Олар Қаракорым жақтан келіп, бүкіл Татарстан жеріне (қазіргі Орта Азия,

Қазақстан, Еділ-Дон маңы. Қ.Ж.) жайылған. [18.10-б.]. олардың хандары да Танжу аталған. 402 жылы Тулун деген ханы «хақан» атанып, содан кейінгі хандары хақан атанған.

Жужандар батыс гүндер тұрған башқұрт жерін де алып, олармен бірге Аттила жорықтарына қатысып, Еуропаға барған. V ғасырдың бас кезінен жужандар Ашина түріктерін (моңғолдарын) құлдыққа түсіріп, бір ғасырдан артық уақыт бағыныштылықта ұстағанын білеміз.

Жужандардың мемлекетін 551-52 жылдары осы өзінің құлдары – Ашина моғолдары құрған Түрік қағанатының әскерлері жойды. Сәнбилер мен ухуандар жайлы Н.Я.Бичурин (Иакинф) былай деп жазған:

«... С 662 года жуны произвели набеги на удел Хин, до Желтой реки. Шань-жун (Горные жуны) – есть название монгольского поколения до II-в. до Р.Х... Жун и Ху китайцы называют северных племен т.е. монголов. На западе Жун означает тангуты, они тоже относятся к монгольскому племени. Ху – племена тюркского и персидского семейства [22.44-б.].

Бэй-жун – северные жуны, монголы. Бэй – север. Шань – гора.

Дун-ху – восточные ху...» [сонда].

«Сяньбицы также составляют отрасль Дома Дун-ху, отдельно осевших при горах Сяньби-шань: почему от них и название себе приняли [22.152-б.]. Сяньбицы после их рассеяния осели в востоке Монголии. Усилились с 93 года, упали в 181 году...».

«Ухуань есть Дун-Ху. В начале династии Хань хуннуский Модэ уничтожил Дом Дун-ху. Остатки его осели при Ухуаньских горах, от которых приняли и название себе. В кратком очерке происхождения Ухуаньского Дома открывается, что Дом Ухуань есть продолжение Дома Татар-ханов, Дома Дун-Ху, в прямой линии. Дом Сяньби составлял боковую линию его. Ухуаньцы начали усиливаться за 80 лет до Р.Х. совершенно поражены китайцами в 206 году по Р.Х.» [сонда].

Бичурин бойынша солтүстіктегі көшпенді тайпаларды қытайлар Жун және Ху деп атаған. Мұндағы Жун – моңғол тайпалары, ал Ху – татар тайпалары. Сәнбилер мен ухуандар Ху тобына жатады, яғни олар – татар тайпалары, бұл тұжырымды Бичурин анық, ашып жазған (...продолжение Дома Татар-ханов.). Сәнби және ухуан атауларының шығу тарихы Шәкәрім жазбаларымен бірдей. Жүн және Ху тайпаларының алғаш белгілі болуы да Шәкәрім келтіргендей б.з.д. XXIII-XXII ғасырлар деп көрсетілген.

Сонымен, тарихтан белгілі ухуандар, сәнбилер және жужандар татар тайпалары. Татардың енді бір тобы – «...Якут деген халық манчжурия тілімен яку деп атағаннан ескі түріктің «сақа» деген табы. Сонан сағай атанған татарлардан шыққан ел. Бұлар орыс қоластында күншығыста Лена өзенінің басынан Охот теңізге шейін, күнбатысы – Енисей суының аяғына шейін, олар өздерін сақа дейді... Рулары бес ағауыс деп те атап, кейде жон деуші еді. Жонның мағынасы орысша народ, бізше халық деген сөз. Ескі заманда якуттардың әрбір табының ұрандары, таңбалары болса керек, бірақ бұл кезде ұмытылған, сөйтсе де ұмытылмай табылғаны Колмский якуттың ұраны – барилас, яғни бүркіт, және бір ұрандары сасып, яғни түлкі, есе яғни аю, шелбін яғни шолпан, іс яғни іш, тарағай яғни таз және сондай ұрандары көп болған» [18.51-б.]. Сахалар да Якутияға б.з.д. 175 ж. барған, деп жазады Шәкәрім [18.9-б.]. Якутияға татарлардың ауып баруы бұған дейін де болған, мысалы, б.з.д. 697 жылғы Тау ханның жорықтары кезінде де Сібір жаққа татарлар ауып барған.

Сақ-скиф татарларының бір бөлігі Иран жерінде тұрғандығын айттық. Сақ тайпаларының Иран жеріне алғаш қашан барғаны белгісіз. Шәкәрім шежіресі бойынша сақ түріктерін Алатаудағы қоныстарынан оңтүстікке қарай қуған юечжилер (иозылар). Юечжилерді шығыстағы мекендерінен қуып, талқандаған гүн төңірқұты Мөде шаньюй болатын. Бұл б.з.д. 209 жыл еді. Бірақ, «Шахнамадағы» Сейстан батырлары (сақтар) – Рүстем, Сұхраб, Фераморс ж.б. Кей-Қауыс, Кей Хұсрау шахтардың заманында болған, яғни, б.з.д. XIII-XII ғасырлар кезінде.

Сондықтан сақ тайпалары Иран жеріне Оғыз хан заманынан бұрын барған деп айтуға болады. Иран жеріне барған сақ тайпалары тарихының аса маңызды, даңқты кезеңі ежелгі Ажам мен Бактрия жерінде құрылып, 500 жылға жуық дәуірлеген Парфия патшалығының заманы еді.

Иранның солтүстік-шығысындағы таулы өлке – Парфияға б.з.д. 250 жылдарда сақтардың көшпенді дах (дай, парн) тайпалары басып кірген еді. Дах тайпасының көсемі Аршак Парфия патшалығының негізін қалап, оның бірінші патшасы болды. Оның билеуші ұрпағы Аршак әулеті деп аталды. Парфия патшалығы батыста Селевк әулетімен, Риммен, шығыста Грек-Бактриямен және көшпенді тайпалармен қарым-қатынас орнатты. Б.з.д. 170-137 жылдарда, патша Митридат I тұсында Парфия патшалығы Бактрия мен Селевк әулеті жерлерінің есебінен ұлғая түсті. Б.з.д. 161-155 жылдарда Парфия патшалығына Мидия, Месопотамия, Селевкия (141 ж.) бағынды. Кейінірек, Суза, Элимаида бағындырылды. Б.з.д. 40 жылдарда Кіші Азия, Сирия, Палестина Парфия патшалығының қол астында болды. Парфия патшалығы ежелгі төрт Ұлы империяның біріне айналды (Рум, Хань, Құшан, Парфия). Парфия патшалығы Қытаймен (Хань) дипломатиялық қатынас орнатып, Арменияға өз ықпалын жүргізіп отырды. Б.з. 66 жылынан бастап армян патшалары Аршак әулетінен тағайындалып отырды, (Аршакуні). Армениядағы Аршак әулетінен шыққан алғашқы патша Тиридат I еді. Ол б.з. 66-80 жылдарында билік етті. Ұлы Тиридат III тұсында (б.з. 287-332 жж.) Армения христиан дініне кірді. Армениядағы Аршак әулетінің билігі 428 жылға дейін созылды, яғни үш жарым ғасырдан аса Армения сақтардың билігінде болды. Б.з.д. Парфия патшалығы өз үстемдігін қайта орнатуға әрекет еткен Селевк әулетімен соғыстар жүргізді. Кейбір сақ тайпалары да патшалыққа шапқыншылық жасап тұрды. Шығыста сақтар Парфияның солтүстік аймақтарын ойрандап, оңтүстікте Дрангиананы басып алады.

Парфия патшалығының халқы жергілікті араб-парсы тайпалары мен Орта Азиялық көшпенді сақ тайпаларынан құралды. Парфия мәдениетіне ежелгі елдер Мидия, Месопотамия, Бактрия, Сирия, Соғдианың зор ықпалы болды. Бұған көшпенді сақ-скиф мәдениеті мен ежелгі Иран мәдениеті негіз болды. Парфия патшалығындағы Аршак әулетінің билік заманы б.з.д. 238 жылы басталып, б.з. 224 жылына дейін созылды.

Сақ татарлары құрған бұл Ұлы империяның дәуірі 462 жыл болды. Бұл дәуірдің аяқ кезінде Ардашир Папак бастаған Сасан әулетінің билеушілері Аршак әулетіне қарсы күреске шықты. 224 жылы Парфия патшалығының билігі құлатылды. Кезінде Рим империясына қауіп төндірген, ежелгі қуатты империялардың бірі – Парфия патшалығы мен оны билеген, сақтардан шыққан Аршак әулетінің заманы да тарих қойнауына кетті. Дахтардың ұрпақтары – бүгінгі Дағыстан елі.

Біздің заманымыздың бас кезінде өмір сүрген бұл мемлекет көшпенді сақ-скиф татарларының тағы бір даңқты кезеңі еді...

Татар-моңғол қақтығыстарына қайта оралсақ, XII-ші

ғасырда Темучиннің әкесі Есугей баһадур татарларға жорық жасап, оларды үлкен жеңіске ұшыратқан. Татарлар қырғынға ұшырап, олардың билеушісі Те-му-чэн моңғолдарға тұтқынға түскен. Осы кезде туған ұлына Есугей баһадур өзі жеңген атақты татар билеушісінің атын қойып, құрмет көрсеткен. Шыңғыс ханның бұрынғы аты Темучин осыдан шыққан. Темучин 9 жасқа толғанда әкесі оған қалыңдық іздеп, Дай-сеченнің (қоңырат) қызын айттырады. Қайтып келе жатқанда, жолдағы татарлар оны алдап, бір тойға шақырып, у беріп қастандық жасайды. Есугей баһадур осыдан өледі [13.37-6.]. Ержетіп, билігі күшейген кезінде Шыңғыс хан татарларға жорық жасаған. Ол 33 жасқа келгенде салжиут, татар, меркіт, дүрбан, катакин қауымдары бірігіп, Шыңғыс ханды шаппақшы болған еді. Бұл – 1195 жылдарда. Темучин алдын ала естіп, өз жауларынан бұрын қимылдап, өзі шабуыл жасайды. Әскер саны аз болса да – 30 мыңға қарсы 10 мың – Темучин жеңіске жетеді. Бесалты мыңдай жау қырылып, қалғаны бағынуға мәжбүр болады [2.54-6.].

1218 жылы Шыңғыс хан Хорезм шах Мұхамедке қарсы Орта Азияға жорыққа шығады. Осы жолы Отырарды қорғаған қаңлы-қыпшақтармен ұзақ соғыс болады, сонда Отырар күйреп, содан қайтып қалпына келе алмаған. Осы жолы Жебе ноян мен Сүбітай баһадур бастаған екі түмен моңғол-татар әскері Иранның Кавказ арқылы Дон-Кубань жазығына, Қырым түбегіне еніп, орыстармен елші жіберісіп, ақыры 1223 жылы Қалқа өзенінде орыстар мен қыпшақтардың 80 мыңдай әскерін талқандап, Еділден өтіп, Түркістан маңындағы Шыңғыс ханның ордасына жеткен еді, олар осы жорықта Кавказда тау татарлары (дағыстан, осетин) мен қыпшақтардың да күші бірнеше есе басым әскерін тас-талқан еткен еді. Осылай басталған моңғол-татар жорықтарында жеңіліске ұшыраған қыпшақтар батысқа қарай ауып, Дон-Днепрден өтіп Еуропаға (Венгрия жаққа) кетіп еді. Еділ бұлғарлары мен мажарлар да ауып, Болгария мен Венгрия жеріне өткен еді. Қолға түскен Дешті Қыпшақ татарлары құлдыққа сатылып Рум, Византия, Мысырға дейін апарылған еді. Осы құлдардан Мысырдың билігін 380 жылдай қолдарына алған мамлүктер шығып еді [1.7 т. 438-б.]. Бұл 1240 жылдардан басталған оқиға болатын.

Мамлүктер түрік тектес Кавказ тау татарлары мен қыпшақтардан құралған болатын. 1250 жылдардан бастап билікке келген қыпшақ-мамлүктерінің төртінші билеушісі, Мысырдың түрік билеушісі, қыпшақтан шыққан бұрынғы құл, сұлтан Байбарыс еді. Оның билігі 1260-77 жылдарда болған [1.2 т. 82-б.].

1240 жылдардағы Батудың жорығында ауған мажарлар мен қыпшақтарды Қотан хан бастап, Венгрия жаққа өтті, Еділ бұлғарларының алғашқы легі Аспарух хан бастап, 670 жылдарда Дунайға өтіп еді, татар-моңғол жорықтарында да (XIII ғ.) қыпшақтармен бірге Еуропаға қоныс аудару болды. Қазіргі Болгария мемлекетінің негізін осы ауып барған түрік нәсілді бұлғарлар қалаған.

Моңғолдар мен татарлардың арасындағы соңғы бір соғыс 1260 жылы болған еді. Найман Кетбұға би басқарып барған моңғол әскері мен Байбарыс сұлтанның мамлүктері Палестинада кездесіп, қырғын соғыста мамлүктер жеңіп еді. Осыдан кейін моңғолдар Мысырға жорық жасаған жоқ болатын. Ал, Байбарыс сұлтан крест жорықшыларына қарсы соғыс ашып, олардың қалаларын алып жеңіліске ұшыратып еді. Ол, содан кейін Алтын Ордамен елші алысып, тығыз қарым-қатынас орнатып еді.

Міне, моңғолдар мен татарлардың 2500 жылдай уақытқа созылған қақтығыстары осылай аяқталып еді... Еділ мен Дон (Тана) өзендерінің далалары және Қазақстан жерлерін мекендеген көшпенділерді бұрын

«татарлар» деп атағанын көптеген кейінгі тарихи деректер растайды. Бұл жерлер моңғол империясы заманында (XIII-XV ғғ.) Дешті Қыпшақ деп аталған, немесе Үлкен Қыпшақ даласы делінген (аудармасы). Сол деректерді келтірейік.

Баварлық солдат Ганс Штильбергер жазбаларында Орта Азия тұрғындары туралы қызықты деректер кездеседі. Ол 16 жасында түрік Баязид сұлтанға, кейін (1402 ж.) Ақсақ Темірге тұтқынға түсіп, тағдыр бұйрығымен талай шығыс елдеріне «саяхат» жасауға мәжбүр болған. Ол «Саяхаттар кітабы» деген естелік жазып қалдырған.

Осы кітабында Штильбергер былай деп жазады:

«Мен Ұлы Татарияда болдым. Оның тұрғындары тек тары ғана себеді. Олар жалпы нан жемейді, шарап ішпейді, жылқы және түйе сүттерімен, етпен қоректенеді. Бұл елде хан да (король), дін басылар да қысы-жазы әйелдерімен, балаларымен, бар малы, дүние-мүлкімен бір жайылымдықтан екінші жайылымдыққа жап-жазық далада көшіп-қонып жүреді. Сосын ханды сайлауда олар ақ киізге отырғызып, үш рет жоғары көтеретінін айту керек. Осыдан кейін шатырды айналдыра көтеріп өтіп, таққа отырғызып, қолына алтын қылыш береді. Сосын хан өз әдет-ғұрыптары бойынша ант береді».

Оның Ұлы Татария дегені Алтын Орда, Жошы ұлысы мен Шайбани иеліктері еді. «Татарлардың» әртүрлі топтары туралы айтады. «Жамбойлық» татарларға тоқталады. Бұлар Жем өзені бойындағы ноғайлар еді.

1471-79 жылдары Парсы шахы Ұзын Гасанның сарайында Венеция елшісі болған дворян Иосафат Барбаро «Танаға саяхат» кітабында (1543 жылы шыққан) «Татарлар» деген атпен дала тұрғындарына сипаттамалар берген. Оларды Тананың (Дон) ажырамас бөлігі ретінде бейнелеп, олардың діні, әдет-ғұрпы, көші-қоны, мал шаруашылығы, аңшылық, әскери ісі, сауда, қолөнер, егіншілігі туралы бай мәліметтер қалдырған. Ол «татар» ордаларының көшуін, Дон өзенінен өтуін, малмен сауда жасауын дәл суреттеген. Ол кітабында Дешті Қыпшақты «Татария жазығы» деп атаған.

1565 жылы Рим папасы XVIII Урбанның немере ағасы Рафаель Барберини Московияға сауда жасауға аттанды. Оның қолжазбаларын немересі 1658 жылы бастырып шығарады. Р.Барберини Московиямен көршілес елдер жайында да жазбалар қалдырды. Оның жазуынша Парсы теңізі (Каспий т.) маңында Еділ бойында бір халық бар, оларды «сибирлік татарлар» (Tatari Zibiri) деп атайды, ол жерде Таих (Taich) деген өзен ағады дейді. Оның Парсы теңізі деп отырғаны Каспий теңізі, Таих дегені Жайық өзені, сібір татарлары дегені қазақтар болатын.

1517, 1526 жж. австриялық дипломат С.Герберштейн өз күнделігінде (1549 ж. басылып шыққан) Еділ бойы, Сибирь және Орта Азия тұрғындарының «татарлар» деп аталатынын, түмендік, шайбанилік және қазақ (Cozatski) «татарлары», қалмақтар, ноғайлар туралы жазып, олардың бәрі мұсылмандар деп көрсетті. Герберштейн жазбаларында «татарлар» үйірлеп жылқы ұстаған, ет-сүтпен қоректенген, тамаққа тұзды аз, ал дәрілік шөптерді көп пайдаланған. Ол әртүрлі «татар» ордаларының қоныстары, тұрмысы, діні, қару-жарағы, соғыс жүргізу әдістері жөнінде деректер келтірген. Жайық бойындағы Сарайшық қаласын атап өткен. Астраханды «татарлардың» бай да, үлкен сауда орталығы деп көрсеткен.

«Татарияда, — деп жазды ол, — ер-тоқым, жүген, киім, тері шығарылады, ал қару-жарақ пен темір жасырын не арнайы рұхсатпен ғана жөнелтіледі».

Татарлардың арасында хан, сұлтан, бай, мырза, саид, кісі деп аталатын әлеуметтік топтар бар екендігі

жазылған. Оның жазуынша, қалмақтар үш-төрт күн бойы ішіп-жеп, ұйқтайды, сосын жорықта осыншама уақыт тамақ ішпейді, ұйқы көрмейді екен [15.77-б.].

1664-65 жылдары Москвада голланд елшілігінде болған географ Н.К.Витзен «Солтүстік және Шығыс Татария туралы» деген еңбек жазды. Түркістан мен Сибирь жөнінде сан-алуан географиялық, этнографиялық және лингвистикалық материалдарда «Татария» деген жалпы атпен белгілі Каспий теңізінен, Волга, Кама өзендерінен шығыстағы Тынық мұхитқа дейінгі елдер түгел дерлік қамтылған. Н.К.Витзен 1687 ж. Сибирдің бірінші ғылыми картасын шығарды, онда Каспий теңізі, Арал теңізі (Көк теңіз), Сырдария мен Амудария бейнеленген [15.83-б.].

Ресейге тұтқынға түскен бұрынғы швед офицері Филипп фон Страленберг 1730 жылы Россия мен «Ұлы Татария» картасын жасап, кітап жазды. Бұл кітап «Еуропа мен Азияның солтүстік және шығыс бөліктерінің тарихи-географиялық сипаттамасы» деп аталып, көп уақыт құнды деректер көзі ретінде әйгілі болды.

«Үлкен Татарияда, — деп жазды ол, — көшпелі өзбек, түрікмен, қырғыздар... сонымен қатар қарақалпақтар мен қазақ ордасы (Kosachi Hordae) бар, олардың бәрі — мұсылмандар».

Ұлы Татария картада екіге — Үлкен және Кіші Татарияға бөлінеді. Және Ұлы Татария алты бөлікке бөлінген: Кіші Татария — Еуропа мен Азияның бір бөлігін қамтыған Дон, Еділ, Жайық өзендерінің бойы; түркімендер, өзбектер, қарақалпақтар, қазақ ордасы, қалмақ хонтайшысы иеліктері (Қашғария, Моңғолия, Шығыс Татария, Тибет, Далай-Лама иеліктері) [15.89-б.].

1721 жылы Франкфуртте шыққан бір кітапша Л.Лянгенің Қытайға саяхаты туралы «Күнделігі» жарияланды. Одан «мұсылман татарлары» қазақтардың көшпелі мал шаруашылығы, киіз үйі, тағамдары (қымыз, т.б.) сипатталып, қазақтардың қонақжайлығы атап өтілген.

1734-42 жж. ағылшын теңіз капитаны Д.Эльтон Та-тищев басқарған Орынбор экспедициясына қатысқан. Ол Кіші Жүз жерін, Орынбор губерниясын аралаған. Ол *«Бұхар мен Батыс Сибирь аралығында орналасқан, зерттелмеген кең байтақ елді мекендеген көшпелі татарлардың түрлі топтарымен (қазақтар), Бұхарда және одан шығысқа қарай орналасқан басқа қалаларда тұратын мәдениетті татарлар-сарттармен»* қарым-қатынас жасаған [15].

Осындай Еуропа саяхатшыларының жазып қалдырған құнды мәліметтеріне қарағанда Дон өзенінен бастап, Еділ, Жайық бойы далалары, Сарыарқа мен Жетісуды, Орта Азияны мекендеген көшпелі және отырықшы түрік елдерін татарлар деп атаған. Бұл атауды еуропалықтар ойлап шығарған жоқ, «татарлар» деп осы елдерді көшпенділердің өздері атаған. Өйткені, бұл жерлердегі халықтар — бағзы замандардағы Алаша хан бөліп, Татар хан иелігіне берген елдің ұрпақтары еді.

Сондықтан олардың татар аталуы табиғи нарсе болатын. Аталған жерлердің халықтары негізінен алғанда қыпшақтар, алшындар (Кіші Жүз) және Ұлы Жүз тайпалары (үйсін, қаңлы) болып табылады (қазақтардан). Қырғыз, түркімендер бұл жерлерге кейінірек келгендіктен (негізінен Шыңғыс хан жорықтарынан кейін) олар ежелгі татарларға жатпайды. Олар кейін қосылған моңғол тайпалары болып саналады.

Сол сияқты қазақтың арғын, найман, керей, қоңырат, жалайыр тайпалары да ежелгі моңғол тайпаларына жатады. Керей (Уақ), Найман тайпалары ежелгі оғыз руы — байырқы елінің ұрпақтары деген болжам бар. Байырқы елі Байқал көлі маңында тұрған. Бір бөлігі меркіт тайпасына сіңген. Наймандар да Байқал көлінің батыс жағында тұрғандығы белгілі [16.54-б.]. Наймандар,

керейлер туралы қытай деректерінде 300-жылдарда белгілі болғандығы жайлы мәлімет бар. Шәкәрім шежіресінде ол туралы былай жазылған:

«... Қытай жазушысы Си-уән Шау-ми-ши сөзінше Шыңғыс ханнан 850 жылдай бұрын қарақытай мен шүршіт билеп тұрғандағы Моғолстан жұртының тұрған тұрағы мынау; оңтүс күншығысында Татаби, яғни Оңиут, оның сол жағында татар, оның сол түс нәм күнбатысында Керейт, Жалайыр, мұңғұл, онан Керуленде, оның күнбатысында Тамир нәм Орхоннан Ертіске шейін Найман, оң сол түсінде меркіт және Қосакөл менен Таннуолада Ойрат нәм Тува және әртүрлі тоғайлы атанғандар. Енисейде Қырғызбенен оған қараған ұсақ ел бар. Оның күнбатысында Телес бар еді» [18.13-б.].

Бұған қарағанда, Шыңғыс ханнан 850 жыл бұрын, яғни оның туған уақытынан (1162 ж.) осынша жыл бұрын болса, ол заман 1162-850=312, мөлшермен 300 жылдар болып шығады.

Қ.Жалаири бойынша Керей, Найман, Қырғыз екінші бөлек моғолдар, яғни б.з.д. III ғасырда ыдыраған гүн мемлекетінен бөлінген елдерге жатады. Яғни, керейлер мен наймандар біздің заманымызға (жыл санауымызға) дейін белгілі болған елдер. **Шәкәрім шежіресі бойынша:** «Оңиут, Жалайыр, Найман, Керей дегендер, әр түрлі рудан еді. Сол себептен олар қалмақ деп аталды...». [18.13-б.]. Шәкәрім бұл жерде Құбылай хан заманында қытайға көшуге жерін қимай, моңғолдарда қалған елдер туралы жазып отыр. Ол түріктерді қалмақ деп атап кеткен екен. Яғни, бұл жерде сөз моңғолиядағы керей, найман, жалайырлар туралы болып отыр.

Арғын тайпасы туралы Шәкәрім оны Баяген табынан шыққан күшті ел дейді. Баяген – Баегу – Байер-гун – Байырқұ бәрі бір сөз. Яғни, арғындар да байырқұ тайпасынан шыққан болып табылады. Байырқы елі – гүн моңғолдарына жатады: - бай-ер-гүн. Ежелгі гүндер заманында күшті ел болған.

Маңғыт, қоңырат тайпалары моңғолдың нүкүз (дарлекин) табына жатады. Арғы тектері Еркіне Қоннан шыққан елден. Яғни, бұл тайпалар Түрік қағандығын құрған елдерге жатады, яғни Ашина түріктері. Жалайыр тайпасы туралы айтылды – ол ежелгі, алғашқы моңғол тайпаларының бірі.

Қорыта келгенде айтатынымыз: арғын, керей, найман тайпалары ежелгі байырқы тайпасынан бөлініп шыққан елдер. Дәлірек айтқанда, керей, найман бөлініп шыққан, байырқының қалған бөлігі арғындарды құраған. Бұл елдердің жеке тарихтары да үйсін-қаңлы сияқты б.з.д. III ғасырдан басталған.

Қазақ елінің құрамындағы татар және моңғол тайпалары туралы осыны айтуға болады. Яғни, қазақ түріктері екі бөліктен: қазақ татарлары мен қазақ моңғолдарынан құралған ел. Немесе, сақтар мен гүндерден құралған дейміз.

Айта кететін бір жай – арғы тектері кезінде татар қауымына жатқан көптеген елдер өздерінің татарлардың ұрпақтары екендігін мүлдем естен шығарған. Мұндай тұжырымдарды өрескел көріп, жоққа шығарады. Оның себебі, біріншіден, бүгінгі күнде ақиқат тарихты терең білетін адамдар өте аз, екіншіден, татарлар заманынан бері орасан зор уақыт өтті, мыңжылдықтар өтті, ал жүйелі жазбаша деректер жоқтың қасы деуге болады. Дегенмен, татарлардың да, моңғолдардың да кімдер екендігін анықтауға болады. Көптеген арнаулы әдебиетте маңызды деректер бар. Алғашқы Қазақ энциклопедиясында былай жазылған:

«...1863 жылғы санақ бойынша Қазан татарлары (Қыпшақ ордасының тұқымы) 1040 мың адам, Қырым татарлары (Қырым ордасының татарлары Қыпшақ

ордасынан бөлінген) 100 мың, Астрахань татарлары 10 мың, Сібір татарлары (Көшім ордасынан) 62 мың болды... Кавказдық немесе тау татарларының өзге татарлардан тілінің, әдет-ғұрпының айырмашылығы болды... Россияның Европа бөлігінде – Каспий мен Қара теңіз аралығында кең далада көшіп-қонып жүрген ноғайлар да «татарлар» деп аталды. Бұдан өзге де Сағай татарлары (қ.Сағайлар), Качин татарлары, т.б. атаулары кең тарады.» [1.10-т.580-б.].

Көңіл қойып жинастырған адамға осындай анықтамалық материалдар жеткілікті. Осы келтірілген үзіндіден-ақ Қазан және Қырым татарлары Қыпшақ ордасының ұрпақтары екендігін білуге болады. Татар тайпалары – скиф-сақ баянын аяқтай келе тағы да қайталап айта кететін негізгі ұстаным – қорытынды:

Татарлар (скиф-сақ тайпалары) мен моңғолдардың (гүндердің) түпкі тегі бір халық – алаш немесе түріктер. Уақыт өте келе бір елдің әртүрлі бөліктерінде де тілдік және әдет-ғұрыптық айырмашылықтар пайда болады. Ал, ондаған ғасырлар өткен кезде бүгінгі түрік елдеріндегі айырмашылықтар (мысалы, шешендер, қазақтар, қалмақтар) табиғи құбылыс, және олардың туысқан, бір халықтан тараған елдер екендігін жоққа шығара алмайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақ Совет энциклопедиясы, А.1972-78.
2. **Әбілғазы.** Түрік шежіресі. А. «Ана тілі» 1992.
3. **Қадырғали Жалайыр.** Шежірелер жинағы, А. «Қазақстан» 1997.
4. **Құрбанғали Халид.** Тауарих Хамса, А. «Қазақстан» 1992.
5. **М.Ж.Көпеев.** Омар Хайям. Наурызnama, А. «Жалын» 1993.
6. Киелі кітап (Библиядан үзінді аударма) А.1993.
7. **С.А.Плетнева.** Хазары. М. «Наука» 1976.
8. **Ә.Науаи.** Ескендір қорғаны. А. «Жазушы» 1989.
9. **С.Мұқанов.** Халық мұрасы. А. «Қазақстан» 1974.
10. **Т.Жұртбаев.** Дулыға, I, II т. А. «Жалын» 1994.
11. **М.Исқақов.** Халық календары. «Қазақстан» 1980.
12. **М.Қани.** Қазақтың көне тарихы. А. «Жалын» 1993.
13. **К.Есмағамбетов.** Көне Қазақстанды көргендер. А. «Мектеп» 1979.
14. **С.А.Гурулев.** Что в имени твоём, Байкал? г.Новосибирск, «Наука» 1982.
15. **Ғ.Айдаров.** Орхон ескерткіштерінің тексті. А. «Ғылым» 1990.
16. **Шәкәрім Құдайбердіұлы.** Түрік, қазақ, қырғыз һәм хандар шежіресі. А. «Ол-Жас», 2004.
17. **Ә.Фирдоуси.** Шахнама. М.Изд. АНСССР. 1957. I том.
18. **Л.Н.Гумилев.** Хундар. А. «Қазақстан» 1998.
19. **Л.Н.Гумилев.** Көне түріктер. А. «Білім» 1994.
20. **Н.Я.Бичурин** (Иакинф). Собрание сочинений о народах, обитавших в Средней Азии в давние времена. I том. А. «Жалын» 1998.
21. **В.В.Бартольд.** Тюрки. 12 лекции по истории туркских народов Средней Азии. А. «Жалын» 1998.
22. **М.Тынышпаев.** Великие бедствия (Ақтабан-шұбырынды). А. «Жалын» 1992.
23. **Лувсанданзан.** Алтын шежіре. А. Өнер, 1998.
24. Мифы народов мира. Энциклопедия, 1987.
25. Түркістан. Халықаралық энциклопедия. А. Қазақ энциклопедиясы, 2000.
26. **Абурайхан әл-Бируни.** Избранные произведения. Ташкент. 1-3 т.1957.
27. **Аджи Мурад.** Полынь половецкого поля. Изд. АСТ. Москва 2008.
28. **Гомер.** Илиада. ЭКСМО. М.2009.

Алматы облысы,
Ескелді ауданы,
Қаратал ауылы.

Қазақ тарихы
№6 (173), тамыз, 2019

АРҒЫН ТАЙПАСЫНЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ТАРИХЫ

(Отандық және шетелдік ғылыми деректер бойынша)

Әлия ИСАЕВА,
ҚазМемҚызПУ-дың әлеуметтік-гуманитарлық
факультетінің қауымдастырылған профессоры,
тарих ғылымдарының кандидаты

Халқымыздың ұлықты шежіресін жазу орта ғасырда өмір сүрген Қадырғали Жалайырдың еңбегінен бастау алары күмәнсіз. Ал Шоқан Уәлиханов пен Шәкәрім Құдайбердиев, Мұхамеджан Тынышбаев, Сәрсен Аманжолов, Марат Мұқанов еңбектерінен кейінгі жерде халқымыздың шежіресін шын мәнінде ғылыми зерттеу нысанасы дәрежесіне көтерілді.

Көптеген ғалымдардың Орта жүзге қатысты зерттеулерінде жүздердің бастапқы шығу тегіне, қазақ ұлтын құрап отырған үлкен тайпалар мен рулардың генезисіне, этникалық құрамы мен олардың өзара бірігу процесіне кеңінен тоқталады. Мұндай мағлұматтарды аңыз-өңімелер арқылы зерделеп, таңба-ұрандар арқылы дәлелдеп береді.

Шежіреде рулық кестелер жеке-жеке алынып, үлкен және кіші аталар бойынша таратылған. Әрине, бұл шежірелік кестелерді толық әрі дәл деп ұғынуға болмайды. Оны авторлар белгілі бір үлгі-нұсқа, кестелер келешекке толығып, түсіп қалған, ұмыт болған ұрпақтармен жалғасып отыруы тиіс деген пікірлерде болғандығын көреміз.

Біз жұмысымызды зерделеу барысында көптеген ғалымдардың зерттелген Орта жүздің ру-тайпаларына қатысты монографияларын осы саладағы көптеген көрнекті зерттеушілердің еңбектерімен салыстыра отырып, ғалымдардың пікіріне, жасаған түйіндеріне баса көңіл аударамыз.

Еліміз дербестікке қол жеткізгелі жерімізге көз алартушылар пайда болған тұста қазақ жерінің ежелден нақты ру-тайпаларының байырғы мекені екені бұл да бұлтартпас айғақ деп түсінгеніміз, тарихи танымымыздың жаңғыруына себепті салдар деп ұққанымыз абзал.

Арғын тайпасы Орта жүз құрамына енген тайпалардың ішіндегі сан жағынан көбі болғанымен, көне еңбектердің бірде-біреуінде оның аты аталмайды. Марат Сәбитұлы бұл дерекке қатысты: *“әріне арғындар көне дәуірде болған, бірақ басқаша атаумен аталған болуы керек”,* – деп өзіндік түйін жасайды /1/. Ғалымның мұндай пікірін көптеген ғылыми зерттеулерден көре аламыз. Мәселен, халық шежіресінің айтулы білгірі Ш.Уәлиханов: *“арғын тайпасы өте кейінгі кездерде ғана моңғолдың Шағатай ордасына қарасты халықтардың қатарында кездеседі”* /2, 110/ деп келтірген.

М.С.Мұқанов арғын атауына қатысты көп жылдық ел арасындағы экспедиция, этнографиялық материалдар және ғылыми зерттеулерге сүйене отырып, өз еңбектерінде ғылыми түйін жасайды. Ғалымның келтірген тұжырымын өзге зерттеулермен салыстыра отырып зерделейік.

Арғын этнонимінің этимологиясына қатысты ең алғаш Н.А.Аристов /3/, кейін оны академик В.В.Бартольд қолдаған /4/ “арғын” да “басмыл” да бір тайпаның атауы, екеуі де “будан”, “қоспа” деген мағына білдіреді. Сондықтан әуелі басмыл аталғандар кейін “арғын” аталған деген пікір келтіреді.

Ал профессор С.Аманжолов Н.А.Аристовтың пікірін теріс деген қорытындыға келеді. Ғалым басмыл, арғын екеуі бір емес екенін дәлел етіп, екеуінің де М.Қашқари еңбегінде кездесуін келтіреді /5, 6/.

М.Қашқари: *“арғын этнонимінің арғу түрінде қолданылуының себебі сөз соңындағы сонар “н” дыбысының түсіп қалғандығынан болса керек. Сол себептен де этноним арғун түрінде емес, арғу түрінде қолданылуы әбден заңды”,* – деп өз тұжырымын жасайды /6/. Сонымен қатар, К.С.Кеңесбаев пен Т.Д.Жанұзақов өз зерттеулерінде бұл пікірді басылыққа алғанын байқаймыз /7/.

Ш.Құдайбердіұлы “арғын” деп не себептен аталғандығын зерделей келе, өз тұжырымын жасайды. Ғалым, Орхон-Енесай жазбаларындағы Ерген деген сөзге жүгінеді. Оның себебін: *“қытайда “ра” әрпі жоқ және сөздің аяғындағы әріпті тастап айтатұғын әдеттері бар, Баяғудың ортасына “ра” қосып, ақырына “нун” әрпін қосса, Байергун болады. Байергун хәм ұлығ Ергун екеуі де ұлығ арғын дегенге келеді, бұлай болғанда біздің арғын түріктің қытайша ху-ху, бізше ұйғыр атанғанынан қытайша гауу-гуй, бізше қаңлы, яғни, арбалы атанған табынан шыққан. Байергун деген табынанбыз.*

Бергірек заманда шежіреде Шыңғыс ұлдары Жошы мен Шағатайға ел бөліп бергенде, солардың қол астында арғын деген ру болған. Арғын дегені *“арғындар деген сөз”* деп өзіндік тұжырымын жасайды /8/.

Революцияға дейінгі зиялы қауымның жарқын жұлдыздарының бірі М.Тынышбайұлы дерек көздеріне сүйене отырып: *“Шағатай ұлысын Қарақұл хан өлгеннен кейін оның әйелі бір жазуды И.Ергене қатын, екінші жазуда Орғана немесе Арғуна қатын билегені белгілі. Қазіргі Қапал мен Лепсі уезінің жерін 1253 жылдың қараша айында жүріп өткен Рубрук бұл ел бұрын Органум деп аталғандығын тұжырымдайды. Бұған дәл сол маңда Арғанаты тауының бар екенін, бұл сөз Арғын ата деген екі сөзден құралғанын қосамыз”,* – деп Рубруктың келтірген дерегіне және өзінің тұжырымдарын келтіре отырып түйін жасайды /29/.

Көптеген зерттеулерде көне қытайдың “алунь” сөзін арғынмен байланыстырды. Мәселен, Г.Е.Грумм-Гржимайлоның зерттеуінен, алуындар кейін оңтүстікке қарай, Шығыс Тянь-Шаньға қоныс аударғанын келтіреді /10/. Бұл нағыз тарихи небір ірі оқиғалардың куәгері болған өңір. Осы оқиғаларды баяндаған монографиялардан арғынға қатысты деректерді кездестіре алмаймыз. Сонымен қатар, алуындар гаогюй тай бірлестігінің негізін құрайтын он екі тайпаның бірі. Бірақ соған қарамастан осы тайпалардың негізінде құрылған Ұйғыр қағанаты кезінде де немесе одан бұрын көшпелі тайпалардың бәрін бағындырып құрамына енгізген Түрік қағанаты кезінде де арғын атауы кездеспейді. Қытайлықтардың “р” әрпіне тілі келмегенімен түркі тілдес қарлұқтардың, түріктердің, ұйғыр халқының тілдері келетіндігін білеміз. Алайда, арғын атауын кездестіре алмаймыз.

Көңіл аударарлық жайт, М.С.Мұқанов В.В.Востровпен бірлесе шығарған алғашқы монографиясында арғын атауына қатысты қандай мағына беретініне тоқталмай, тек “a-r-gun” деп келтірсе /11,68/, келесі шығарған еңбегінде ғалым “a-r-gun” яғни арғын көне түрік тілінде “көп”, “көп санды” деген ұғымды білдіретіндігін келтіреді /1,49/. Бұлай аталуының себебін, Марат Сәбитұлы: “жаңа рулық құрылымның “көп”, “көп санды” болып келуіне байланысты, көрші тайпалар басты ерекшелігіне сәйкес “argun” деген атауды беруі мүмкін. Сондықтан бұл тайпа өзінің тектері әр түрлі рулардан құралғандығы және көптілігіне байланысты қазақ тарихында арғын тайпасы деген атаумен танымал болды”,—деп бұрын-соңды ғылыми зерттеулерде кездеспейтін ғылыми деректерге сүйене отырып жасаған түйін ру-тайпалардың этнонимінің этимологиясына қосқан зор үлесі іспеттес.

Мұндай пікір қазақстандық ғалым-лингвистер В.У.Махрипов пен Т.Д.Жанұзақов еңбектерінде келтірілген /12/.

Біз, жоғарыда келтірілген пікірлерді зерделей келе, арғын этнонимі этимологиясының әлі нақты анықталмағандығын, бар пайымдаулардың жан-жақты зерттеулермен негізделіп, нақты деректермен айғақталмағандығын байқаймыз.

Қазақ шежіресінде Арғын өсіп-өнуін былай сипаттайды: Арғынның бәйбішесі Ергүлден – Қуандық, Сүйіндік, Бегендік, Шегендік және Қаракесек “бес Мейрам” тарайды. Бұларды топтап “бәйбіше балалары” немесе “бәйбіше арғын” дейді.

Көптеген зерттеулерде бұлардың таралуына қатысты ортақ пікірлерді кездестіреміз. Назар аударарлық жайт, Арғыннан бөлінген бір топ ретінде аталатын Тарақты елінің түп-төркіні туралы бірізділік жоқ. Оны бірде бүкіл Орта жүздің, бірде Арғынның “ноқта ағасы” деп келтірген. Яғни, “қыздан туғанның қиығы жоқ” деп, оны Арғын өз бауырына салады. Тарақты арғынның “ноқта ағасы” деген тұжырымды көптеген зерттеулерден байқаймыз /7,18; 13/.

Ал М.С.Мұқанов қазақ халқының, әсіресе, Орта жүз шежіресін тамырын тереңнен тартып зерттеген М.Шорманұлының келтірген деректеріне сүйене отырып, “тарақты арғынның заңсыз некеден туған ұлы” деген түйін жасайды. Сонымен қатар ғалым тарақты руын көптеген зерттеулерде таңбасына байланысты арғын және уақ руына жатқызатындығына келіспейтіндігін келтіреді. Ғылыми дерек көздеріне және ел арасындағы экспедициялық материалдарға сүйене отырып М.Мұқанов тарақтының заңсыз некеден туылғандығын, оның таңбасына байланысты бір кезеңде жеке ру болып, кейіннен арғын тайпасына қосылған деп тұжырым жасайды. Бірақ, ғалымның келесі еңбегінде басқаша пікірді кездестіреміз. М.С.Мұқанов Тарақты Арғынның құрметті ұлы саналатындығы, сондықтан ол “Арғынның ноқта ағасы” яғни “арғындар арасында ноктаны иеленуші”, көшті бастап, Арғынның басқа руларына жол ашушы деп келтіреді. Мұндай тарақтының ерекше жағдайын ғалым: “қазақтардың отбасылық қатынастарда патронимия мүшелері (бауырлары) өз апа-қарындастарының балаларына (жендеріне) ерекше құрметпен қараған”,— деп түсіндірді /1,49/. Бірақ М.Мұқанов соңғы пікірді зерделей келе жоққа шығара отырып, көптеген зерттеулерде кездесетін бірінші келтірілген пікіріне жүгінеді.

Жалпы, көшпелілер тіршілігінде “ноқта ағасы” болған елдерге ерекше құқық берілген. Жол-жоралғы, сыбағалы табақ алдымен соларға ұсынылады, билер пәтуаға келе алмаған даулардың шешімді түйінін ноқта ағалары айтады. Ұлы жүзде бұл

мәртебе Жалайырға, Кіші жүзде Табынға тиесілі. Міне, осы жерден қызық бір үйлесімділікті байқаймыз. Ол Жалайырдың да, Тарақтының да таңбасы тарақ екендігіне байланысты. Тарақ – Кіші жүздің Табынға қатысты таңбаларда да кездеседі. Демек, бұл елдерге “ноқта ағасы” мәртебесінің берілуі олардың шыққан тегіндегі әлдебір көнелікке, үлкендікке байланысты болуы мүмкін. Шын мәнінде шежіреде Ұлы жүзде – Жалайырды, Кіші жүзде – Табын руын атаның үлкені деп құрметтейді. Бұл жерде тарақ таңбалардың тектес болуы ғажап емес дейтін пайымдаулар да бар. Мәселен, Жалайыр шежірелері тарақтыны Бірманақтан таратып, “нағашысына сіңген өз туысымыз” дегенді де айтады. Кейбір зерттеулерде, Табынның тек таңбасы ғана емес, одан тарайтын Тарақты руы бар деген тұжырымдарды да кездестіреміз /14; 15/. Тарақты қарақалпақтың Қият пен Кеңегес руларының құрамында да кездеседі. Сондай-ақ, тағы да – тарақ. Яғни “ноқта ағасы” елдердің хандық – билік төңірегіне де бір ыңғайдан қатысы бар болуы әбден мүмкін.

Осы айтылғандардан түйер қорытындыны – тарақты бір кезде жеке ру дәрежесінде көрініп, халық арасындағы арылы-берілі сапырылыстар кезінде қалың арғынды төңіректей жүріп, Орта жүз құрамына қосылған, ол кейінгі жүздік жіктеліс кезінде өз дәреже деңгейіне сай “ноқта ағасы” атанған секілді.

М.С.Мұқанов арғын тайпасы ру басының бірі Мейрамсопының шамамен XVI ғасырдың ортасында өмір сүргендігін келтіреді. Сонымен қатар, осы тармаққа жататын арғындар Мейрамды өздерінің шығу тегінің түп қазығы санайтындығын көптеген зерттеулерден көре аламыз /16; 17/.

Шежіре нұсқауларының біразына ортақ осы деректерге қатысты ерекшеліктерді де байқаймыз. Мәселен, Мейрам бәйбішесі Нұрфаядан Қуандық, Сүйіндік, жеңгесінен Бегендік, Шегендік, құннен Болатқожа туылғандығын М.Ж.Көпейұлы келтіреді /13, 6-8/. Мұндай пікірді М.Тынышбайұлының зерттеуінен де көре аламыз /17, 19/. Яғни, ғалым, рубасы Қазыбек би тұсында Қаракесек руының күшейгені туралы айта келіп, бұл орайда Найман тайпасынан шыққан ақынның мынадай өлең жолдарын келтіреді:

*Қаракесек қап-қара құннен туған,
Қазыбек би болып бетін жуған /9,8/.*

М.Тынышбайұлының бұлай келтіретін себебі, халқымыздың тарихында өзіндік елеулі орны бар кешегі елді “ақтабан шұбырындыға” ұшыратқан жоңғар шапқыншылығы кезінде бірліктің үш тағанының бірі болған Қаз дауысты Қазыбек осы Қаракесек – Болат қожаның ұрпағы. Мұндай пікірді Марат Сәбитұлының зерттеуінен де кездестіреміз /16,237/. Сонымен қатар, қазақтың белгілі композиторы, әншісі, ақыны Мәди Бәпиұлы – атақты Қаз дауысты Қазыбектің ұрпағы. Оның бүкіл өмірі әділетсіздікке қарсы күреспен өтеді. Сол кездегі үстем тап өкілдерінің қысымымен жала жабылып, қуғын көреді. Мәди түрмеде ел-жұртын сағынып, әділетсіз заманды әшкерелеген өзінің атақты ән-өлеңдерімен танымал /18/.

Ш.Құдайбердіұлы Қуандық, Сүйіндік, Бегендік, Шегендікті Мейрамның бәйбішесінен туғандығын, тоқалынан – Болатқожа деп келтіреді /8, 46/.

Тек Мейрам шежірелік нұсқасын қамтыған Ө.Керімтайдың зерттеуінде келтірген кесте Ш.Құдайбердіұлының шежірелік нұсқасына ұқсас, бір ерекшелігі үшінші Бибігүл деген әйелінен Кәріжас деп тағы бір тармақ келтіреді /19/.

М.С.Мұқанов және көптеген ғалымдар, Қаракесек рудың лақап аты, ал рудың негізін қалаушының шын аты – Болатқожа деп жалпылама мәлімет береді

/16,238; 8,19; 9,41/. Ал М.Ж.Көпейұлы зерттеуінде Болатқожаның Қаракесек аталуына қатысты уақиғаны зерделей келе: *“Болатқожаны осы оқиғадан кейін ақылдылығына, ерлігіне риза болған жұрт оның шым кесекпен қарсыласын ұрып жыққан өнеріне таң қалып, оны былайғы жерде Қаракесек атандырып жіберіпті”* деп толық сипаттап береді /13,15-17/.

Қаракесектің (Болатқожа) ұрпағының өкілі – қазақтың әйгілі күйшілерінің бірі – Қазанғапұлы Тәттімбет. Тәттімбеттің туып-өскен ортасы көшпелілердің сан ғасырлық музыкалық мәдениетінің дәстүрі орныққан, арқауы бекіген, әсіресе, күйшіліктің тарихы тек-тамыры үзілмеген, рухани құнарлы аймақ.

Арғынның екінші әйелі Момын деген кісіден Ақсопы, Қарасопы, Сарысопы, Тәнбісопы деген төрт ұл туатындығы көптеген зерттеулерде келтірілген /9,18;19/. Бірақ М.Мұқанов монографиясында бесінші бала етіп Өткірсопы дегенді қосады /16,152/.

Осының Ақсопысынан М.С.Мұқанов Қанжығалы, Тобықтыны таратады. Ақсопыдан Қанжығалы тарайтынын келтіре отырып, Бөгенбайға дейін апарған. Ақшаұлы Бөгенбай (1678-1775) – Жоңғар басқыншылығына қарсы азаттық жорығын ұйымдастырушылардың бірі, атақты батыр, ұлы қолбасшы /20/.

Сонымен қатар, Ақсопының Тобықты руынан қазақтың ұлы ақыны, композитор, философ, қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаушы және оның алғашқы классигі Құнанбайұлы Абайды және тобықтының көрнекті биі – Әнет бабаны да атап кетуімізге болады.

Қарасопыны көптеген шежірелерде Бәсентиін, Қарауыл деп келтірсе, ал Марат Сәбитұлы Бәсентиін мен Шашақты Өткірсопыдан туғызады.

Назар аударатын жайт, М.Мұқанов Өткірсопыны таратқан шежірелік нұсқасының дәйектілігін, осы рудан шыққан кісілер дәлелдейді. Мәселен, ғалым Өткірсопыдан Шекті, одан Бәсентиін тарайтынын келтірген. Осы Бәсентиін руынан – Жоңғар шапқыншылығына қарсы күрескен қазақтың әйгілі батыры Өмірұлы Жасыбай (XVIII ғ.) туған. Ол туған елін, өскен жерін ата-жаудан азат ету жорығында сан ерлігімен көзге түсіп, осы игі мақсат жолында қаза тапқан. Ерінің есімін ардақтаған халқы Баян тауының ол қорғаған асуына “Жасыбай асу”, көліне – “Жасыбай көлі” деген ат береді. Ол жерлер солай аталады /21,465/.

Сарысопысынан – Атығай, бірақ Ш.Құдайбердіұлының шежіресінде Атығайды Қарасопыдан таратады; М.Тынышбайұлы және басқа зерттеулерде Тәнбісопыдан – Сарыжетім мен Шақшақ деп келтірсе /8,18;19,7/, М.Мұқанов Нәдірсопыдан – Шұбыртпалы деп келтірген /16,152/. М.Ж.Көпейұлы Нәдірсопының үрім-бұтақ, жұрағаты жоқ деп келтіреді /13,15/.

Жалпы М.Ж.Көпейұлы мен М.С.Мұқановтың келтірген шежірелерінен ұқсастықтарды байқаймыз. Мәселен, М.Ж.Көпейұлы *“Арғын бабамыз 106 жасында бір тоқал алған, аты Айнакөз. Одан туғанбаланың атын Тамбызсопы қойған”* деп келтіреді /232,15/. Марат Сәбитұлы мұндай тұжырымды келтіре отырып, одан – Тоқал арғын тарамғаңдығын көрсетеді /16,152/.

Баса назар аударатын жайт, М.С.Мұқанов алғашқы еңбегінде осы арғын тайпасы аталықтарының кестесінде Арғыннан Мейрам, Момын, Тоқал-арғын деген ұрпақтар өрбіген /11, 229/. Назар аударарлық жайт, ғалымның Тоқал – арғынға байланысты шежірелік кестенің көптеген ғылыми зерттеу деректерінде келтірілмегенін байқауға болады.

Ал М.С.Мұқанов бұл монографиясында тек жоғары және төменгі шекті деп келтірсе, келесі еңбегінде бұлай аталуының себептеріне қатысты өз тұжырымын қосады. Осы мәселеге қатысты М.Тынышбайұлы

зерттеуінің М.Мұқановтың ерекшелігі, жоғарғы және төменгі шектілерді зерделей таратады. Яғни, арғынның белгілі біраз руларын, атап айтқанда, әйдерке мен шашақты, сары жетім мен әлімбетті, қырық мылтық пен қожамжарды, ақтажы мен байтажыны, өтей мен шымболатты және басқаларын жоғарғы шекті мен төменгі шектіден таратады. Бірақ олар өздерінің аталарын Момынның баласы деп біледі, Шектіден тарағанбыз демейді /16,238/.

Жоғарыда келтірілген М.С.Мұқановтың ұсынған шежіре нұсқасын М.Ж.Көпейұлының зерттеуінен көре аламыз /13,67/. Мұнда Қаракесек атанған Болатқожаның жеңгелей алған әйелінен Шұбыртпалы мен Шектіні таратады. Ал Ш.Құдайбердіұлы Шектіні Кіші жүздің Әлімұлына жататын үлкен рулардың бірі деп келтіреді /8,46/.

Ғалымдардың келтірген қарама-қайшы пікірлерін зерделей қарасақ, бұл тұжырымдардың дұрыстығын көреміз.

Мәселен, Ш.Уәлиханов өз зерттеуінде: *“Абылай хан 1757 жылы қырғыздарды шапқанда, бірнеше жүз тұтқындарды ортасына алып келіп, арғын ішіндегі атығай (руының) арасына қоныстандырды. Уақыт өте келе сол тұтқын қырғыздар атығайлармен араласып, өздерінің шығу тегін атығайдың түп атасы Дәуіттің он екі баласының бірінен таратып, жаңа қырғыз, бай қырғыз деп аталып кетті”* деп келтіреді /23, 65/.

Бұдан, біздің пікірімізше, Кіші жүздегі шекті руының ерте кездерде көрші болуының әсерінен кейбір бөлігінің арғындардың арасына кіріп кетуі әбден мүмкін. Ұзақ жылдар араласып, жекжат болып кеткен шектілерді кірме деп шеттетпес үшін шежірешілер оны арғынның бір баласының ұрпағы деп келтіруі мүмкін. Өйткені мұндай жағдайды қазақтардың кез келген іргелі ірі тайпаларының тарихынан кездестіруімізге болады. Мұндай инкорпорацияны “қытай” сөзі тіркескен “қытай-қыпшық”, “қытай-қоңырат”, “маңғытай” тәрізді толып жатыр /23,98/.

Бұл пікірлерден Ш.Құдайбердіұлының және көптеген деректердің дұрыстығын аңғарамыз. Келесі келтірілген тұжырымға қатысты, қазақ тайпаларының рулық-тайпалық құрылымында әр түрлі таксономиялық жіктердегі рулар жеке адамдардың есімдерімен, сонымен қатар лақап атымен, кей жағдайда өз таңбаларының (рулық белгілерінің) белгі атауымен аталатындығын көптеген зерттеулерден көре аламыз.

Мысалы, Н.А.Аристов бір-бірімен араласып кеткен ру-тайпалардың туыстық жақындығын рулық таңбаларына қарап анықтауға болады деген пікір айтады /24/. Оның ойынша іргелі тайпаға сырттан келіп кіріккен, не одан бөлініп сыртқа кеткен рулар негізгі түпкі тайпаның таңбасына қосымша белгі салу арқылы өз таңбасын жасайтындығын келтіреді. Осындай тұжырымды М.С.Мұқанов: *“Жоғарғы шекті және төменгі шекті рулары өз атауларын таңбаларының бейнесіне байланысты алған. Арғын тайпасының ортақ таңбасы ОО, ал жоғарғы шекті руының таңбасында жоғары қаратып салынған сызықша бО, ал төменгі шектілерде төмен қаратып салынған РО сызықша бейнеленген”*, – деп түйіндейді /16,238/.

Дегенмен, ақиқатқа жету үшін білікті ғалымдардың бар шежіре дерегін салыстыра зерттеп, қазақ руларының қоныстанған аймақтарын және қандай тарихи-әлеуметтік жағдайлар өткергендігін анықтап алып зерделеу келешектегі басты мақсатымыздың бірі.

Жалпы қазақ тайпаларының туыстық есебі аталар тарапынан жүгізілетіні белгілі. Бұның өзі сөз жоқ, үш-бес, кейде одан да көп ең жақын ұрпақтар бір

топқа біріккен патриархат дәуірінің белгісі. Бұл негізгі өндіріс құрал-жабдықтарына ұжымдық меншікті сақтау қажеттілігі талап еткен үлкен әулеттің шаруашылық бірлесітігінен көрініс тапты.

Осының негізінде баса назар аударарлық жайт, М.С.Мұқанов бұрын-соңды ғылыми дерек көздерінде жалпылама кездесетін, қазақ тайпаларының генеологиясында туыстықты әйелдер тарапынан есептейтін матриархат дәуірінің неғұрлым көне формасы сақталғандығын нақты шежірелік кестелерге сүйене отырып, толық қамтып көрсетеді /16,236/.

Мәселен, Арғын тайпасының XIX ғасырда пайда болған матрилиндж құрған бір тармағы Шаншарды келтірген. Яғни, М.Мұқанов: *“Шаншардың: Айбике, Нұрбике атты екі әйелінен көп ұрпақ тарап, олар қауымдарға, ал қауымдар болыстарға бірікті. Бұл арада да рулық-тайпалық құрылымда жаңа токсонимиялық жіктің пайда болғаны көрінеді. Сонымен қатар Шаншар ұрпақтары аталарының есімімен қатар аналарының (Айбике мен Нұрбике) есімдерін де қабылдаған.*

1891 жылғы дерек бойынша, Қарқаралы округінде Айбике – Шаншар, Нұрбике-Шаншар атты болыстар да болған. Революцияға дейін бұл жерлердің қазақтары өздерінің қауымдық мүдделерін бөліп көрсеткісі келіп (мысалы, көші-қон, жайылымдық жерлерді белгілеген кезде), өздерін осы болыстардың атымен аталатын руларға жатқызып келген. Ру аралық дау-дамай кезінде бұл екі тармақ Шаншар руының өкілдері ретінде ортақ ата атымен өкілдік еткен”, – деп ғалым дерек көздеріне сүйене отырып, қазақ шежіресінде туыстықты ата жолымен ғана емес, ана жолымен есептеудің бір көрінісінің өзегін ашып көрсетеді.

Өткенімізге ой жіберіп барымызды нардай, жоғымызды ардай түгендеп жатқан бүгінгі күнде ұлтымызға ортақ үш жүздің ұлан-ғайыр шежіресінің басы біріктіріліп, бір ізге түсірілгені де рухани өмірімізге қосылған құнды тәлім екендігі даусыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1.Муканов М.С. Этнический состав и расселение казаков Среднего жуза. – Алма-Ата: Наука, 1974. – 200 с.
- 2.Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы. 2-бас. – Алматы: Жазушы, 1985. -560 б. (154).
- 3.Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности //Живая старина. – Вып. 3,4. – СПб., 1896. – С.465.
- 4.Бартольд В.В. Критика на книгу Н.Аристова “Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности” //Записки ВООРАО. – СПб., 1899. –Т.2. –С. 352-353.
- 5.Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алматы: Санат, 1997. – 608 с. (48).

6.Қашқари М. Девону лұғатиттүрк. – Ташкент, 1960. –Т.1. –С. 28-29.

7.Кенесбаев С.К., Джанузаков Т.Д. О лексических пластах ономастики казахского языка //Советская тюркология. – 1976. -№3. – С. 78-88 (83-84).

8.Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақхәмхандар шежіресі. – Алматы: Қазақстан-Сана, 1991. -80 б. (40).

9.Тынышбайұлы М. Қазақ халқының тарихына қатысты материалдар. – Целиноград: Қаламгер, 1991. -96б. (16).

10.Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Т.II. Исторический очерк этих стран в связи с историей Средней Азии. – Л., 1926. -С.59.

11.Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX – нач. XX в.). – Алма-Ата: Наука, 1968. – 254с.

12.Джанузаков Т.Д. Основные проблемы ономастики казахского языка. – Алма-Ата: Наука, 1976. – 186 с. (35); Махпиров В.У. Имена далеких предков (источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики). – Алматы: Ин-т восток-я МН-АН РК, 1997. – 302с. (106-107).

13.Көпейұлы М.Ж. Қазақ шежіресі. – Алматы: Жалын, 1993. – 76б. (14).

14.Жалайыр Қ. Шежірелер жинағы /Шағатай – қазақ тіліне аударған Н.Менгулов, Б.Көмеков, С.Өтениязов. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 128б. (35).

15.Беласаров Д. Табын тарихы //Өркен. – 2001. - №12. – 32-42 б; Боранқұлов М.С., Қалышев А.Б. Жоли шежіресі. – Алматы, 1998. – 32б. (3).

16.Арғынбаев Х., Мұқанов М.С., Востров В.В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы: Атамұра, 2000. – 464б.

17.Хазанова А.М. Кочевники и внешний мир. Изд. 3-е, доп. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 604с. (249).

18.Жұмабаев А.Қ. Қазақ композиторларының өмірі мен творчествосы. – Алматы, 1942; Сонікі. Замана бұлбұлдары. – Алматы, 1963; Бектасов Ә. Мәди. – Алматы, 1973; Бес ғасыр жырлайды: XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жыраулардың шығармалары. /Құраст.: М.Байділдаев, М.Мағауин. – Алматы: Жазушы, 1989. – Т.2.- 469 б. (445-471).

19.Тынышбаев М. Материалы к истории киргиз-казахского народа (Читаны в Туркестанском Отделе РГО в 1924 и 1925 гг.). – Ташкент: Вост.Отд.Кирг.Гос.Изд., 1925. – 62с. (8).

20.Керімтай Ә. Арғын: Мейрам шежіресі. – Павлодар: ЭКО РФ, 2001. – 312б. (7).

21.Юдахин К.К. Киргизко-русский словарь. М., 1957. С.181; Уйгурскорусский словарь. – М., 1958. – С.338; Башкирскорусский словарь. – М., 1958. – С.539.

22.Қозыбаев М. Жауға шаптым ту байлап. – Алматы, 1994; Сонікі. Исторический опыт защиты Отечества. – Алматы, 1999; Жолдасбекұлы М., Салғараұлы Қ., Сейдімбек А. Ел тұтқа. – Астана: KulTegin, 2001. – 35-бб. (126-127).

23.Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие. Собр.соч.: В 5 т. – Алма-Ата: Каз.сов.энциклопедия, 1984. – Т.1. – 210 с. (98).

24.Дунху. Гаухы: (Қытай көне жазба деректерінен). Құраст. Қ.Салғараұлы. – Алматы: Санат, 1999. – 256б. (6).

ӨЗ КАФЕДРАҢЫЗДЫ РЕСПУБЛИКАҒА ТАНЫТЫҢЫЗ!

“Қазақ әдебиеті және мемлекеттік тіл”, “Қазақ тарихы” журналдарында «Тарих (не Әдебиет, Тіл) кафедрасы сөз алады» айдарымен ЖОО-дағы Қазақ тілі, Әдебиет не Тарих (Қазақстан тарихы, дүние жүзі тарихы, т.б.) кафедраларының іс-тәжірибесі жарияланады.

Шарт: әр кафедрадан кемінде 5 адам (не оқытушы-профессорлар құрамы) 1 жылға толық жазылып, 1) барлығының түбіртегін, 2) барлық кафедра мүшелерінің бірігіп түскен сапалы фотосын және 3) кафедраның соңғы 2-3 жылдағы

жетістіктері туралы 0.5–1 беттік мәлімет, 4) қанша адам жазылса, сонша оқытушының 2–2.5 (1 жылға жазылса, 4 бет) беттен аспайтын шағын зерттеу не танымдық мақаласын жіберуі тиіс.

Ал жазылушылар саны 12-ден асқан жағдайда журнал мұқабасының ішкі 2-3-беттеріне кафедраның (не факультеттің) тыныс-тіршілігін көрсететін түрлі-түсті 5-6 фотосурет қоса жарияланады.

Редакция алқасы.

МНОВЕКТОРНАЯ ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА

от ханов Абулхаира и Абылая до Елбасы

Керимсал ЖУБАТКАНОВ,
доцент Казахско-Русского Международного
университета, кандидат исторических наук

Внешняя политика Республики Казахстан на протяжении всех лет суверенного ее развития основывается на концепции многовекторности, провозглашенной Н.А.Назарбаевым сразу же после избрания его на пост Президента страны 1 декабря 1991 г. По мнению Президента РК Н.Назарбаева, многовекторность означает «...развитие дружественных и предсказуемых взаимоотношений со всеми государствами, играющими существенную роль в мировых делах и представляющими для нашей страны практический интерес. Казахстан, в силу своего геополитического положения и экономического потенциала, не вправе замыкаться на узорегиональных проблемах. Это было бы непонятно не только нашему многонациональному населению, но и всему мировому сообществу. Будущее Казахстана – и в Азии, и в Европе, и на Востоке, и на Западе. Проводя именно такую политику, мы сможем исключить какие-либо проявления угрозы безопасности Казахстана. Мы сможем укрепить благоприятные внешние условия экономическими и политическими преобразованиям в нашей стране». Такая позиция Казахстана во многом определялась и определяется геополитическим положением нашей страны, полиэтническим и многоконфессиональным составом населения, уровнем развития экономики в целом. С учетом нынешних международных реалий главный акцент во внешнеполитической стратегии Казахстана сделан на обеспечении эффективной системы безопасности в Центральной Азии, направленной на предотвращение нетрадиционных вызовов и угроз (международного терроризма, религиозного экстремизма, наркотрафика, нелегальной миграции), исходящих в настоящее время из Афганистана и других сопредельных с регионом стран (1).

Но мало кто знает, что великие казахские ханы – Абулхаир (1693-1748) – хан Младшего жуза и Абылай – хан Среднего жуза (1711-1781) – стали уже тогда проводить многовекторную внешнюю политику Казахстана.

Ч.Ч.Валиханов так описывал положение казахского народа в начале XVIII века: «Первое десятилетие XVIII века было ужасным временем в жизни киргизского (тогда так именовали казахов – авт.) народа. Джунгары, волжские калмыки, яицкие казаки и башкиры с разных сторон громили их улусы, отгоняли скот и уводили в плен целыми семействами» (2).

В начале 18 века Казахское ханство в политическом плане было раздробленной страной. Здесь существовали три жуза, состоявшие в свою очередь из нескольких мелких ханств. Страну раздирали межфеодалные усобицы. Различные султанские группировки соперничали между собой, борясь за верховную власть в казахской степи и за лучшие пастбища. Борьба за власть и сепаратизм султанов привели к тому, что Казахское ханство в начале 18 века подвергалось внешним вторжениям, о чем писал Ч.Ч.Валиханов.

К сожалению, объем исторической информации о казахских ханах весьма скуден. То, что известно о периоде XVII-XVIII веков – это немногочисленные нарративные источники восточных авторов, соседей казахов. Соседей интересовали, как правило, вопросы внешней политики, поэтому внутренняя ситуация в Казахском ханстве

освещена скупо. Вот поэтому-то в центре внимания остается XVIII век и два казахских хана – Абулхаир и Абылай. Именно они концентрировали вокруг себя наибольшее количество казахов, каждый в свою эпоху.

Эти фигуры стали жертвами политической конъюнктуры, которая сложилась у нас в XX веке. Царские историки, признавая первенство Абулхаира в принятии российского подданства, тем не менее отзывались о нем как «о хитром интригане, задержавшем процесс установления власти России в Казахской степи». Главным основанием для этой негативной оценки послужило противодействие Абулхаира попыткам оренбургского губернатора Неплюева реализовать в отношениях с казахами Младшего жуза тот вариант российского подданства, которого придерживалось царское самодержавие внутри самой Российской империи, но который не устраивал политических лидеров казахского народа. В начале эпохи советской власти оценка Абулхаира стала однозначно отрицательной: из-за классовой солидарности он-де пошел на сговор с царским самодержавием – главным эксплуататором российских трудящихся. Потом признали, что внешняя опасность для казахской государственности была вполне реальной и хан выбрал из двух зол меньшее. В последние три десятилетия существования СССР советские идеологи стали только хвалить Абулхаира как проводника идеи интернационализма и советского братства народов. Об Абылае в дореволюционный период писали мало-заинтересованно и меньше, чем об Абулхаире. В советское время его сначала провозглашали борцом против российско-казахского союза эксплуататоров, а ближе к закату СССР оценивали как политика-сепаратиста, препятствовавшего интернациональному единению казахских и российских трудящихся.

Но, если судить объективно, эти две фигуры очень похожи. Начиная с биографии, кончая политическими взглядами. Ныне их порой сталкивают между собой, а это беспочвенно. Сам же Абылай писал оренбургскому губернатору Ивану Неплюеву, что «хан Абулхаир нашего народного счастья содержанием и отцом нашим был». Хана Абылая вполне можно назвать правопреемником политики Абулхаира. К тому же они состояли в родстве: Абулхаир хан выдал свою племянницу замуж за хана Абылая, и она стала его байбише.

Судьба бросала хана Абулхаира в разные жизненные и политические ситуации. В юности он остался без родителей и попал в зависимость от калмыцкого хана Аюки. Об этом человеке в Казахстане мало говорят, а ведь Аюка был в начале XVIII века настоящим приволжским самодержцем, имевшим дипломатические отношения с Россией, Цинской империей и Османской империей сразу. Он не имел отношения к роду борджигин, но был одним из трех монгольских монархов иного династийного происхождения, кто получил ханский титул непосредственно от Далай-ламы. Сам Петр I встречался с Аюкой во время своего Персидского похода. Пример Аюки создал в казахских степях иллюзию, что можно быть подданным российского императора, но при этом сохранить свободу действий и свой образ жизни.

С Аюкой, и правда, россияне ничего поделать не

могли. Ойратская (калмыкская и джунгарская) конница по боеиспособности не уступала лучшим армиям своего времени. Поэтому Россия стремилась сдерживать силами Аюки своих недругов на своих восточных границах. Русское казачество стало оплотом царского самодержавия только в конце XVIII века. Примечательно, что до середины этого столетия едва ли не 50% уральских казаков были тюркского происхождения. Тогда они еще не представляли собой российское воинское сословие, а были разбойничьей вольницей, которая фактически никому не подчинялась. Далее хан Абулхайр предстает главным героем борьбы с джунгарами в войну 1723-1730 годов. Кстати, автором политики «многовекторности» был не хан Абылай, а хан Абулхайр. В 1740-х годах он применил ее в отношении России и Джунгарии. Натолкнувшись на противодействие своей политике со стороны царского оренбургского губернатора Неплюева, он стал посылать казахские посольства Младшего жуза для принятия подданства в разные страны. Так, известно о его намерении принять наряду с российским и османское подданство, а также выдать свою дочь за джунгарского хана и заключить тем самым с ним политический союз.

После смерти сильного правителя – джунгарского хунтайджи Галдан-Цэрэна – в 1745 году к власти в Урге пришел его пятнадцатилетний сын Цеван Доржи Аджи Намжил. Он нуждался в поддержке хана Абулхайра и хотел жениться на его дочери. Перед Россией замаячила угроза объединения казахов и джунгар. В документах русских царских чиновников того времени (они хранятся в Архиве внешней политики Российской Империи) прослеживается «татаро-монгольский синдром»: в них говорится об опасности вторичного появления на восточных границах страны несметных кочевых орд, если два народа объединятся (3).

В 1993 году, когда была введена национальная валюта, на купюре достоинством 50 тенге был помещен портрет хана Младшего жуза Абулхайра, а на купюре достоинством в 100 тенге портрет хана Среднего жуза Абылая. Несомненно, что все это было не случайно. В 550-летнюю историю Казахского ханства хан Младшего жуза Абулхайр и хан Среднего жуза Абылай внесли значительный вклад, а также именно они первыми в истории Казахстана еще в 18 веке начали проводить многовекторную внешнюю политику, которую сегодня успешно продолжает и реализует наш Елбасы.

Не секрет, одновекторная внешняя политика делает государство зависимым и уязвимым. Многовекторность внешней политики, которую проводит наша страна с 1991 года, дала возможность: 1) развивать собственный внешнеполитический потенциал, 2) налаживать свои собственные контакты, 3) найти оптимальный баланс между интересами разных государств мира. Несомненно, что в Казахстане были созданы собственные аналитические структуры и службы прогнозирования, которые успешно обеспечивают все потребности в международной и региональной аналитике.

Таким образом, благодаря своей многовекторной политике, Казахстан имеет свою собственную внешнюю политику, делающую наше государство независимым и суверенным, и обеспечивающим его легитимность на мировой арене.

РЕЗЮМЕ

Бұл ғылыми мақалада жас тәуелсіз мемлекет үшін көп векторлы сыртқы саясаттың маңыздылығы туралы айтылады. Ұлы Әбілқайыр мен Абылай қазақ хандарының заманында қазақтар орыс және қытай империяларына қатысты көпвекторлы табысты сыртқы саясат жүргізді. Қазіргі таңда, 27 жыл бойы, Қазақстан мен оның Елбасы – Н.Ә.Назарбаев халықаралық аренада көп векторлы сыртқы саясатты ойдағыдай және табысты жүзеге асырып жатыр.

This article highlights the importance of multi-vector foreign policy for a young independent state. Great Abulkhair and Abylai during the Kazakh khan's time Kazakhs conducted a multi-vector foreign policy towards Russian and Chinese empires. For the past 27 years, Kazakhstan and its leader, Nursultan Nazarbayev, successfully implement multi-vector foreign policy in the international arena.

ЛИТЕРАТУРА

1. <https://www.kazportal.kz/mnogovektornaya-vneshnyaya-politika-kazahstana/>.
2. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в 5-ти томах. Т.1. Алма-Ата, 1961, с.426.
3. <http://expert.ru/kazakhstan/2011/21/raschertivshie-vektoryi/>.

ТАРИХИ ТАНЫМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУ

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ КЕЙІНГІ ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ЗЕРТТЕЛУІ

(XVIII ғасыр – XX ғасырдың басы)

Гаухар БАҚАЕВА,
Қазақ мемлекеттік Қыздар педагогикалық
университетінің аға оқытушысы

Тарихымызды ұлттық тұрғыдан шынайы жазуда жазба деректер мен тарихнамалық еңбектер маңызды рөл атқарады. Қазақстан тарихының ортағасырлық кезеңінен – қазақтардың ру-тайпалық құрылымы, салт-дәстүрі, әлеуметтік-экономикалық өмірі мен қазақ халқы мемлекеттілігінің қалыптасуынан көптеген

мәлімет береді. Қазақстан жерін отарлап, империяның құрамына енгізілуі нәтижесінде, қазақтардың мәдени, рухани өмірінде үлкен өзгерістер орын алып, нәтижесінен өлкені орыс ғалымдары зерттей бастады. Сондықтан қазақтардың өміріне қатысты сипаттамаларды кейінгі ортағасырлар тарихын зерттеуге

көп көңіл бөлген орыс зерттеушілердің еңбектерінен кездестіреміз. XVIII ғасырда орыс зерттеушілері кейінгі ортағасырлардағы қазақтардың тұрмысы, шаруашылығы, әдет-ғұрпы, нанымдары, ру-тайпалық құрамы, орналасуы туралы этнографиялық мағлұматтары, халықтың шыққан тегі туралы аңыз-әңгімелерді зерттеді. Солардың ішінде Кіші жүз жерінің табиғи байлықтарын Ресей Ғылым Академиясының мүшесі, капитан П.И.Рычков «Қырғыз-қайсақ даласына жасалған саяхаттың күнделікті жазбалары» деген еңбегінде, табиғат зерттеуші ғалым И.Г.Георги Қазақстанда дербес экспедиция ұйымдастырып, өзінің «Георгидің Ресей мемлекетін мекендеген барлық халықтарды сипаттау» деп аталатын тарихи-этнографиялық еңбегіде, ал орыс картографы С.У.Ремзов «Сібір халықтары және олардың шек-аралары туралы сипаттама» атты деректерінде қазақтарға қатысты құнды мәліметтерді көреміз [1]. Ал 1733 жылы тарихшы-академик Г.Ф.Миллердің басшылығымен Сібірге жасалған экспедиция нәтижесінде «Сібір патшалығының тарихы» атты еңбек жарыққа шығып, онда Сібір хандығының құрамындағы Солтүстік Қазақстан халқының тарихы мен этнографиясы тұңғыш рет жазылған [2].

Қазақстанның кейінгі ортағасырлардағы тарихы туралы мәліметтер бірқатар жазба деректерде де жарияланған. Хиуа ханы, сондай-ақ тарихшы-шежіреші Әбілғазы Баһадүрдің «Түрік шежіресі» («Шежіре-и-Түрк») және «Түрікмен шежіресі» (Шежіре-и Тарихнама) атты тарихи шығармалары шығыстануда, оның ішінде түркітану мен қазақтануда кеңінен танымал болды. Бұл деректерде – Шығыс ханнан бұрынғы және одан кейінгі дәуірлердегі Орта Азия, Қазақстан, Таяу Шығыс елдерінде болған оқиғалар қамтылған. Еңбекте қазақ халқын құраған рулар мен тайпалардың көне тарихы, тұрмыс-тіршілігі мен мәдениеті жайлы құнды мәліметтер келтірілген. Оғыздардың, қыпшақтардың және қаңлылардың тарихына қатысты, түрік этнонимдерінің этимологиясы, сол кездегі Қазақстанның тарихи географиясы жөніндегі мәселелер де қамтылған. Сонымен қатар Орталық Азия елдерінің көптеген аймақтарының әлеуметтік-экономикалық және саяси тарихы, этнографиясы мен географиясы туралы көптеген мәліметтер бар [3, 28-б.].

Қазақстанның тарихы, географиясымен этнографиясы жөнінде «Қырғыз-қазақ немесе қырғыз-қайсақ ордалары мен далаларының сипаттамасы» атты іргелі монарграфиялық еңбек жазған А.И.Левшин болды [4]. Кітаптың бірінші бөлімінде қазақ халқы өмірінің табиғи жағдайлары көрсетілсе, ал екінші бөлімінде ең ертедегі заманнан XVIII ғасырдың аяғына дейінгі қазақтар туралы тарихи мәліметтер жинақталған. Үшінші бөлімінде қазақтардың рулық-тайпалық құрылысы, тұрмыс салты, әдет-ғұрпы, діни нанымдары, экономикалық және әлеуметтік-мәдени өмірінің көптеген жақтары туралы авторға тікелей таныс жергілікті халықтың көрнекті өкілдерінің ақпараттары бойынша мәлім болған деректер берілген. Сондай-ақ автор еңбегінде «қазақ» деген атауға ғылыми анықтама беруге тырысқан. Қазақ халқының Ресей империясына бодан болып өтуінен бастап, XIX ғасырдың басына дейінгі Орынбор әкімшілігі және орыстармен арадағы сауда және саяси қарым-қатынастары туралы көптеген мағлұматтар береді [5, 102-б.].

Орта ғасырлардағы түркі этностарының тарихын зерттеу ісінде Ресей тарихнамасының бастауында В.Н.Татищев, Н.М.Карамзин, С.М.Со-

ловьев, В.Г.Василевский, П.В.Голубовский және т.б. болды. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Қазақстанның кейінгі ортағасырлар кезеңіндегі тарихын зерттеу ісі В.В.Вельяминов-Зернов және Ш.Ш.Уәлиханов сияқты ғалымдардың есімдерімен тығыз байланысты. В.В.Вельяминов-Зерновтың «Касимов патшалары мен ханзадалары туралы зерттеу» [6] атты төрт томдық тарихи еңбегінде алғаш рет XV-XVI ғасырлардағы Қазақстан тарихына назар аударды. Зерттеудің екінші бөлімінде ол Қазақ хандығының тарихын рет-ретімен баяндай келе, осы мемлекеттің құрылуы туралы өз пікірін айтқан. Оны Керей және Жәнібек хандардың Жетісуға көшіп кетуімен байланыстырып, қазақ хандарының ноғай, моғол билеушілерімен сыртқы саяси байланыстарын жан-жақты көрсеткен. Автор қазақтардың жүзге бөлінуі мәселесіне өз түсінігін ұсынып, оны XVII ғасырда болған және халықтың түрлі топтарының: Түркістан мен Ташкент өңірін мекендеген жартылай отырықшы және көшпелі тұрмыс салтының шаруашылық, әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктерімен түсіндіреді. Ғалым қазақ халқы мемлекетінің тарихы жөнінде ресейлік мұрағат және әдеби материалдарды және шығыстың түпнұсқа деректемелерінен алынған деректерді жариялап, олардың бірегей мәліметтерін тұңғыш рет келтірген [6, 32-33-б.].

Қазақтың тұңғыш шығыстанушы, этнограф, географ және тарихшы-ғалымы Ш.Ш.Уәлиханов Қазақстан, Орта Азия, Шығыс Түркістан тарихының мәселелерін, ондағы қырғыз, ноғай, өзбек, ұйғыр халықтарының тарихын жан-жақты зерттеді. Ол өзінің «Қырғыз шежіресі», «Қырғыздар туралы жазбалар», «Қырғыздардың көші-қоны туралы» атты көптеген еңбектерінде қазақтардың этногенезі, жүздердің құрылуы, рулық-тайпалық құрамы, орналасу мәселелерін зерттеп, қазақтар мен ноғайлардың этникалық жақындығы туралы пікір айтты. Бірқатар еңбектерінде («Жоңғария очерктері», «Үлкен қырғыз-қайсақ ордасының аңыз-әңгімелері») Ұлы жүз қазақтарына тарихи-этнографиялық сипаттама берілген және қазақ хандарының генеологиясы (шежіресі), Қазақ хандығы мен Ноғай Ордасының саяси қатынастары туралы да жазды [7].

XIII-XIV ғасырлардағы Қазақстан тарихы моңғол ұлыстары мен мемлекеттері, атап айтқанда, Алтын Орда, Шағатай және Үгедей ұрпақтарының мемлекеттері тарихының бір бөлігі болды.

Алтын Орда жөнінде мәлімет бар шығыс деректемелерінен алынған үзінділердің екі томдық жинағы шығуының моңғол заманындағы Қазақстан тарихын зерттеу үшін зор маңызы болды. Араб тарихшылары мен географтарының еңбектерінен алынған материалдар енгізілген бірінші томын шығаруды бұл материалдарды Еуропаның көптеген кітап қоймаларынан жинаған аса кернекті шығыстанушы В.Г.Тизенгаузен жүзеге асырды. Екінші томына нақ сол В.Г.Тизенгаузен іріктеп алған парсы шығармаларынан үзінділер енгізілген, олар алпыс жылға жуық уақыт өткен соң, А.А.Ромаскевич пен С.Л.Волиннің еңдеуімен басып шығарылды. Баспагерлер алғы сөзде табыс етілген материалдардың түпнұсқалығын, хронологиялық жағынан реттілігін, кейінгі деректемелердің алдыңғыларына байланыстылығын атап өткен. Ертеректегі парсы деректемелері де Алтын Орданың батыс бөлігіндегі үлкен оқиғаларды сипаттайтынын, ал Иранның шығыс бөлігі мен Орта Азияда неғұрлым кейінгі кезде жазылғандарының Жошы ұлысының шығыс бөлігіндегі оқиғаларды, яғни қазақтар мен көшпелі өзбектердің тарихын жақсы

білетінін ашып көрсеткен. Олардың арасында Низам ад-Дин Шами, Шараф ад-Дин Йазди, Муин ад-Дин Натанзи, Абд ар-Раззақ Самарқанди, Хайдар Рази сияқты шығыстық ғалымдардың шығармаларынан үзінділер де бар [8].

XIX ғасырдың аяғына қарай Ресейде Орталық Азияның түрік-моңғол халықтары тарихының аса маңызды мәселелеріне арналған еңбектер жарияланды. Олардың ішінде Н.А.Аристовтың еңбектерін ерекше атап өтуге болады. Ол шетелдік және орыс тілдеріне аударылған шығыс деректемелерінің, сондай-ақ орыстың мұрағат материалдарының, фольклорлық, этнографиялық деректер негізінде түрік халықтарының этникалық құрамы жөнінде еңбек жазды. Онда қазақ халқының этникалық құрылымын неғұрлым егжей-тегжейлі келтірген, мәселен оның жүздерінің құрамында «қаңлы, қыпшақ, шу (дулат), арғын, найман, керей және алшын» және басқа да рулар мен тайпалар бар деп көрсетеді. XIX ғасырдың аяғына дейінгі қазақ халқында ру және тайпа атауларының сақталуын зерттеуші көшпелі тұрмыс салты, дағдылы шаруашылық нысандарында тіршілік етуі үшін ғасырлар бойы сыннан өткен халықтың рулық-тайпалық ұйымдасуы ықпал еткен деп түсіндіреді [9].

Сонымен бірге аса ірі ғалым В.В.Бартольд шығыстың көптеген түпнұсқа деректемелерімен орасан зор жұмыс жүргізді. Ол 1898 жылы «Жетісу тарихының очеркі» атты еңбегін шарыққа шығарды, онда XVII ғасырдағы Жетісу аймағы жөнінде және осы өлкенің құрамына кірген қалмақтар туралы тарихи материалдар жинақталған. Шағатайдың моңғол ұлысы кезеңіндегі, яғни өлкенің Моғолстан құрамындағы тарихы айтылған. Сондықтан бұл – Қазақстанның маңызды аймақтарының біріне арнайы тұңғыш тарихи еңбек. Ал 1898 жылы В.В.Бартольдтің «Түркістан моңғолдар шапқыншылығы дәуірінде» атты іргелі еңбегінің бірінші бөлімі (деректемелерден үзінділер) болып шығарылды, ал 1900 жылы зерттеудің толық нұсқасы шықты. «Шыңғыс-хан және моңғолдар» деген соңғы тарау Түркістан тарихының соңғы орта ғасырлардағы кезеңіне арналған. Көптеген еңбектері Таяу және Орта Шығыс елдерінің тарихына катысты болса да, орыстың шығыстану мектебінің аса кернекті екілі, академик В.В.Бартольд өзін-өзі «Орта Азия тарихшысы» деп атаған. Оның еңбектерінде Орта Азия жөніндегі, түрік-моңғол халықтарының тарихы жөніндегі барлық еңбектерінде қалай дегенмен де соңғы орта ғасырлардағы қазақтар мен Қазақстан тарихының мәселелері ашып көрсетіледі. Олардың арасында «Түркістан тарихы» (1920 ж.), «Түрік-моңғол халықтарының тарихы» (1927 ж.), «Орта Азияның түрік халықтарының тарихы жөніндегі он екі дәріс» (1926 ж.) және басқа да көптеген туындылар бар [10].

В.В.Бартольдтің барлық еңбектері шығыс деректемелерін терең өңдеуге негізделген және нумизматика, эпиграфика, этнография, археология деректерін де зерттеулерінің ауқымына қосты. Ол Орта Азияның, Еуропаның қолжазбалар қоймаларындағы жеке коллекциялар мен кітапханалардағы материалдарды үнемі іздестіріп, оны «Орта Азияға ғылыми мақсатпен жасалған сапар туралы есеп» зерттеуінде жариялады. Оның еңбектерінде қолжазбалар материалдарының аудармалары, сипаттамалары, бағалары, өзі ғылыми айналымға алғаш рет енгізген деректемелердің үзінділері берілген. Кейінгі ғалымдар үшін В.В.Бартольдтің еңбектері деректемеланушылық негіз, сондай-ақ

жазбаша деректемелердің материалдарына сыни талдау жасаудың үлгісі болып саналады.

XX ғасырдың 20-30 жылдарында қазақстан тарихына арналған ұлттық қазақ зиялыларының өкілдері жазған зерттеулер пайда болды. Олардың қатарында А.П.Чулошниковтың, М.Тынышбаевтың, С.Ж.Асфендияровтың еңбектері бар. XIX-XX ғасырлардағы қазақ халқы мен басқа да түрік халықтарының тарихы мен мәдениетін зерттеушілер арасында С.Бабажанов, М.Шорманов, Т.Сейдалиев, А.Жантөрин, С.Нұрмұхамедовтың есімдері белгілі. Олардың еңбектері тариханамада өлкетану еңбектері ретінде бағаланды.

Қорыта айтқанда қазақ жерін отарлап, Ресей империясының құрамына енгізу нәтижесінде, Ұлы Дала аймағын орыс және басқада шетелдік ғалымдар зерттей бастағанын көруге болады. Сөйтіп, зерттеушілерден Қазақстан жеріндегі халықтың тұрмыс-тіршілігін, материалдық мәдениетін, тарихын зерттеу үшін ірі экспедициялар құрылды. Осындай ниетпен Далалық өркениеттің тарихын оқып-үйрену мен зерттеуге жол салынды. Мәселен, аталмыш экспедициялардың мақсаттары мен міндеттері қарапайым ғылыми зерттеулер шегінен асып кетіп жатты. Дегенмен орыс зерттеушілері қазақ фольклоры, генеалогиясы және этнографиялық материалдар негізінен құнды еңбектер жазып қалдырды.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются историография истории и этнография тюркских народов в средние века. Автор предоставляет информацию о трудах русских, казахских исследователей XVIII-XIX веков и казахской интеллигенции начала XX века.

This article discusses the historiography of history and ethnography of the Turkic peoples in the Middle Ages. The author provides information on the works of Russian, Kazakh researchers of the XVIII-XIX centuries and the Kazakh intelligentsia of the early XX century.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Ізтілеу Д.** Ресей зерттеушілері Қазақстан туралы [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://e-history.kz/kz/publications/view/2850> (дата обращения: 01.03.2019).
2. **Миллер Г.Ф.** История Сибири / Отв. ред. И.И.Мещанинов. – М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1937. – 608 стр.
3. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 2-том. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 640 бет.
4. **Левшин А.И.** Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 656 стр.
5. **Берлібаев Е.Т.** Қазақстан тарихының тарихнамасы мен деректемесі. – Алматы: Қыздар университеті, 2017. – 235 бет.
6. **Вельяминов-Зернов В.В.** Исследование о Касимовских царях и царевичах. – СПб.: «В типографии Императорской Академии Наук», 1864. – 498 стр.
7. **Уәлиханов Ш.Ш.** Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1980. – 410 бет.
8. **Тизенгаузен В.Г.** Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / Ред. сост. Ромаскевич А.А., Волин С.Л. – М.: Наука, 1941. – 310 стр.
9. **Аристов Н.А.** Усуни кыргызы или кара-кыргызы. Монография. – Бишкек: Илим, 2001. – 582 стр.
10. **Бартольд В.В.** Тюрки. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – Алматы: Жалын, 1998. – 192 стр.

МАҢҒЫСТАУ ӨҢІРІНДЕГІ ЭТНОСАРАЛЫҚ АХУАЛ

(XX ғасырдың 90-жж. мұрағат деректерінде)

Сейітқали ДҮЙСЕН,

Мемлекет тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері,
педагогика ғылымдарының кандидаты

Кеңес Одағының күйреп еліміз тәуелсіздікке қол жеткізген 90-шы жылдарының алғашқы кезеңінде Маңғыстау облысында қоғамдық-саяси ахуал күрделі болды. Оған КСРО-дан мұра болып қалған ауыр әлеуметтік-экономикалық дағдарыс нәтижесінде кәсіпорындар жұмысының қысқаруы салдарынан жұмыссыздықтың өсуі, жалақының уақытында берілмеуі, халыққа медициналық көмек көрсету деңгейінің нашарлауы, қылмыстың көбеюі және табиғи қиыншылық әсерінен ауызсу тапшылығы сияқты қолайсыз құбылыстар әсер етті.

90-жылдарда недәуір қарқынды жүрген миграциялық үдеріс те облыстағы қоғамдық-саяси ахуалға өз әсерін тигізді. Мамандардың пікірінше аталған кезеңде Маңғыстау облысы халқы санының өсуі орташа республикалық көрсеткіштен едәуір жоғары болды. 1996 жылғы 1 сәуірдегі мәлімет бойынша облыста 331,1 мың адам болса, оның 262,9 мыңы қалаларда, 68,2 мыңы ауылдық жерде қоныстанды [1,1].

Аталған кезеңде облыста қазақ ұлтының урбанизация үдерісінде ілесуінің күрт өсуі байқалды. Мәселен, 1988 жылы ауылдық жерлердегі қазақтар үлесі 97-100 пайыз, ал Ақтау қаласында 40 пайыз болды [2,1].

1991-1995 жылдары облысқа Түрікменстаннан 3486, Өзбекстаннан 1427 адам көшіп келіп қоныстанды. Олардың басым бөлігі қазақтар еді. 1991 жылы облысқа 3419 орыс, 419 украин, 71 белорус, 35 неміс, 231 татар, 9460 қазақ көшіп келсе, 1995 жылы 2076 орыс, 202 украин, 33 белорус, 138 татар, 13829 қазақ сыртқа қоныс аударды [1,5-6].

Енді облыстан сыртқа көшіп кетушілер туралы мәліметке назар аударсақ, 1991 жылы 4228 орыс, 639 украин, 275 татар, 104 белорус, 72 неміс көшіп кетсе, 1995 жылы 8012 қазақ, 5447 орыс, 538 украин, 322 татар, 110 неміс, 72 белорус көшкен. Бір атап өтерлігі, сыртқа қоныс аударғандар құрамында орыс ұлтының қатары көбірек болды. Мәселен, 1993 жылы – 14197, 1994 жылы 16856 орыс ұлтының өкілдері көшіп кеткен. Бұл үдеріс орыс өкілдері арасында алаңдаушылық туғызды.

Қоныс аударушылардың көбі Ақтау қаласының үлесіне келді. Мәселен, қалаға 1995 жылы 9619 адам көшіп келсе, 12219 адам қаладан көшіп кеткен [1,6].

1997 жылы 18 қыркүйекте мұнай өңдеу зауытының құрылысы тоқтады, «Маңғыстау мұнайгаз» АҚ шетел фирмаларына сатылады екен деген хабар тұрғындар арасында алаңдаушылық туғызып, аймақта құрылған партиялар, ұйымдар мен қозғалыстар қазан айында облыс орталығында наразылық митингісін ұйымдастыруды ойластырды. Осы жағымсыз хабарды естіген Президент Н.Ә.Назарбаев қысқа мерзімді іссапармен Ақтауға келіп, облыс активімен кездесіп, мән-жайді анықтап, мәселені шешудің жолдарын аталған ұйым өкілдерімен ақылдасып, келісіп, халыққа түсіндіріп, осыдан кейін ұйымдар митингі өткізбеуге келіседі [3,3].

Осындай қиыншылық кезде аймақтағы қоғам-

дық-саяси ұйымдар және облыстағы ұлттық мәдени орталықтарды біріктіретін 1995 жылы құрылған Қазақстан халқының Кіші Ассамблеясы ауыз-біршілік, түсіністік танытып, жергілікті басшылық өкілдерімен бірлесе отырып қиыншылық жағдайды еңсеруге өз үлестерін қосты. Облыс әкімі жанында консультативтік-кеңесші орган ретінде құрылған Кіші Ассамблея құрамында 71 адам болды [3,18-22].

Кіші Ассамблея өз қызметін Конституцияға, заңдарға, Президент актілеріне республикалық, сондай-ақ облыс әкімдігінің, облыс әкімінің өзге де нормативтік-құқықтық актілеріне және Маңғыстау облысы Қазақстан халқының Кіші Ассамблеясы туралы Ережеге сәйкес жүзеге асырып отырды [4,7].

Қоғамдық ұйым Ережесінде Кіші Ассамблея қызметінің мақсаты – аймақтағы қоғамдық тұрлаулылықты нығайту, облыс этностарын қазақстандық патриотизм, азаматтық және рухани-мәдени тұтастық негізінде топтастыру; азаматтардың саяси мәдениетін қалыптастыру деп белгіленді.

Ал міндеттері:

-халықтар достығы мен ұлтаралық келісімді нығайтуға және сақтауға жәрдемдесу;

-мемлекеттік органдар мен қоғамдық бірлестіктермен өзара тығыз байланыста этносаралық қатынастар саласындағы келеңсіз үдерістердің алдыналу;

-мемлекеттің ұлттық саясат жүргізудегі әртүрлі халықтардың мүдделерінің ескерілуін қамтамасыз ету және құрметтеу, тең құқықтық принципін негізінде облыста тұратын этностардың рухани-мәдени қайта түлеуі мен дамуына жәрдемдесу;

-қоғамда туындайтын әлеуметтік қарама-қайшылықтарды шешу үшін ымыралар іздегіру – деп айқындалды.

Кіші Ассамблея қызметінің негізгі бағыттары:

-қоғамның рухани, мәдени және әлеуметтік-экономикалық даму тұжырымдамалары мен бағдарламаларының жобаларын талқылауға қатысу, оларды халық арасында талқылауды ұйымдастыру, оларды жүзеге асыруға жәрдемдесу;

-қоғамның топтасуын қамтамасыз ететін және әлеуметтік келіспеушіліктер мен дауларды реттеу, жанжалды ахуалдарды шешу жөніндегі ұсынымдар тұжырымдау және практикалық шараларды жүзеге асыруға қатысу – деп көрсетілді [4,7-8].

Маңғыстау облыстық әкімдігінің бастамасымен ұлтаралық-ұлыстық мәдени қатынастарды онан әрі нығайту, Қазақстанның болашағы үшін ортақ жауапкершілікті сезіне білу, өлкені рухани келісім аймағына айналдыру қажеттілігін ұғына, әрі қолдай отыра облыс әкімі, облыстық мәслихат, облыстағы саяси партиялар мен қоғамдық қозғалыстар, ұлттық мәдени орталықтар мен діни бірлестіктер «Қоғамдық келісім туралы Шартқа» қол қойды [4,2].

1997 жылғы мәлімет бойынша облыста 7 саяси партия, 4 қоғамдық-саяси қозғалыстар және 12 ұлттық-мәдени орталықтар жұмыс істеді. Облыста барлық

саяси партиялар мен қоғамдық қозғалыстарды, ұлттық мәдени орталықтарды біріктіретін «Халық келісімі» Кеңесі жұмыс істеді [1,11].

1998 жылғы дерек бойынша облыста саны жағынан ең көбі орыс, украин, әзірбайжан, армян, шешен-ингуш, Дағыстан халықтары өкілдерінің ұлттық мәдени орталықтары болды [2,1].

Кіші Ассамблея мүшелері аймақтағы білім беру саласы жұмысын жетілдіруге де көңіл бөлді. Кіші Ассамблея Ақтаудағы педагогикалық университетке қабылдау емтихандары кезінде өтініш жасап облысты мекендейтін аз ұлт өкілдерінің 14 адамына квота бөлгізді [5,10].

Бұл талапкерлер басқалар тәрізді емтихан тапсырып, сынақтан өткен соң оқуға қабылданды. Бір ескеретін жәйт, аз ұлт өкілдері қатарынан оқуға түсуге арыз берген үміткерлер саны әлдеқайда көп болды. Аймақтағы БАҚ өкілдері де этносаралық бірлікті нығайту ісіне барынша атсалысқаны байқалады.

Кіші Ассамблея мүшелері өткен ғасырдың 20-40 жылдарында осы өңірден шыққан немесе өңірде сол кезеңде еңбек еткен, кеңестік репрессия құрбаны болған адамдардың, ұлт өкілдерінің тағдырлары мен халық үшін жасаған еңбектерін таныту жолындағы іс-шараларды өткізуге белсене қатысты.

Облыс әкімі 1996 жылғы шешімімен түрлі іс-шаралар өткізуіне мүмкіндік жасау үшін Ақтау қаласындағы «Дружба» кинотеатрын «Достық үйі» ретінде пайдалану үшін «Халық келісімі» ұйымына пайдалануға берді [3,5].

«Халық келісімі» ұйымы аймақты мекендейтін ұлттардың салт-дәстүрлері мен мәдениеті, тілі мен жазуы, өнері, тарихы сияқты құндылықтарын насихаттау жолымен өңірде азаматтық келісім, ұлтаралық түсіністік пен ынтымақты сақтау жолында игілікті істер атқарды. Ұлттық-мәдени бірлестіктердің тікелей қатысуымен Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 5 жылдығы, Форт-Шевченко қаласының 150 жылдығы, Ж.Жабаевтың 150 жылдығы атап өтілді. Украин халқының ұлы ақыны Т.Г.Шевченконың туған күніне арналған іс-шарада қазақ, орыс, неміс тілдерінде өлеңдері оқылды.

Республика күнін мерекелеу салтанатында облысқа Ираннан оралған қандастар өз өнерлерін ортаға салып, сол елдегі қазақ диаспорасы мәдениетінің бірқатар ерекшеліктерін көрсетті [3,1-3].

1990 жылы сәуірде құрылған республикалық «Видергебурт» атты неміс ұлттық-мәдени орталығы облыстағы немістер арасында ұмыт қалған ана тілін, мәдениеті, салт-дәстүрлерін үйрету мәселелерімен айналысты. Аталған ұйым облыстағы 174 неміс ұлты өкілін біріктіретін 50 адамнан құралды. Осы ұйымның бастамасымен 1995 жылы неміс жексенбілік мектебі құрылып 4 топқа бөлініп 108 адамды оқытты, соның ішінде 25-і оқушы балалар болды. Алғашқы екі жылда қалалық бюджет, ал 1998 жылдан бастап мектепті қаржыландыруды Германия елшілігі өз қамқорлығына алды.

Ақтаудағы жалпы білім беретін мектептегі неміс тілі пәнінің екі мұғалімі 1994 жылы Германияға барып тәлімдемеден өтіп келді. Бұл мұғалімдер жексенбілік мектепте де сабақтар жүргізді. Неміс жастарының 2001 жылы құрылған «Вайсберг» ұйымында балалар неміс тілінде ән айтып, өлең оқып, би билеп өздерінің ұлттық мәдениетін тануға, меңгеруге үйренді. Облыс көлемінде өткізілген түрлі қоғамдық іс-шараларда неміс диаспорасы өкілдерінен құралған командалар екінші-үшінші орындар алып отырды [5,26].

Облыстағы неміс диаспорасы өкілдері әлеуметтік-

экономикалық салада да белсенділігімен көрінді. Қазақстан немістерінің қоғамдық ұйымдарын біріктіретін республикалық «Возрождение» ұйымы тарапынан қартайған, әлеуметтік жағынан аз қамтылған неміс ұлты өкілдеріне азық-түлік, дәрі-дәрмек, киім-кешекпен көмек ұйымдастырып отырды [5,26].

Неміс диаспорасы облыстың әлеуметтік-экономикалық дамуына өзіндік үлестерін қосуда. Диаспора араларынан білікті өндіріс мамандары, суретшілер, музыканттар, кәсіпкерлер шықты. 9 неміс ұлтының өкілдері шағын кәсіпкерлікті басқарды. Олар жетекшілік ететін «Дикфа», «Каскор» фирмаларының жұмыстары нәтижелі жүрді. Еңбегі бағаланып кәсіпкер В.М.Кох облыстық маслихат депутаты болса, С.В.Мартын қалалық «Ақтау-ТВ» телеканалының директоры және «Лад» ақпараттық-информациялық газетінің құрылтайшыларының бірі болды [6,1-2].

2001 жылы облыста 46630 орыс ұлтының өкілдері тұрды, яғни облыс халқының 14,8 пайызын құрады және олардың 99 пайызы қалаларда мекендеді. 1992 жылы орыстардың республикалық «Русская община» ұйымының филиалы ретінде «Русское землячество» ұйымы құрылып 1995 жылы жеке заңдық ұйым ретінде тіркелді. 2001 жылғы мәлімет бойынша 3 мыңға жуық Ресей Федерациясының азаматтары тұрақты мекендеген. «Русское землячество» ұйымы шет қалдырмай сол азаматтарды да облыстың қоғамдық-саяси өміріне тартып отырды.

Облыста тұратын 390 өзбектің 80 пайызы қазақ тілін меңгерді. Өзбектердің «Пахтакор» ұйымы Ораза айт кезінде аз қамтылған отбасыларға азық-түлікпен көмек жасады. Өзбекстан Республикасы күнін Ақтауда атап өтті [4,43].

Облыста тұратын 230 қырғыздың 90 пайызы қазақша сөйледі. 2001 жылы құрылған «Ала-ТОО» ұлттық-мәдени орталығы өңірде ұлттар ынтымақтастығын қалыптастыру жұмыстарына белсене қатысады. Халықтық мейрамдарда қырғыздың ұлттық тағамы «Сумилекті» тегін таратады [4,44].

Облыста тұратын 186 түрікменнің 83 пайызы да қазақ тілін білді. 1998 жылы құрылған ұлттық орталығына Маңғыстау өңіріне белгілі геолог ғалым Құрбан Амманниязов жетекшілік етеді. Ұйым түрікменнің әйгілі ақыны Мақтымқұлының жыр жинағын қазақ тілінде кітап етіп шығарып, ғылыми және білім мекемелеріне таратты. Түрікменбашы С.Ниязовтың «Рухнама» еңбегінің тұсаукесерін өткізді. Форт-Шевченко қаласында Сеид Ислам ата мемориалдық кешенін қайта жөндеуден өткізу ісіне бастамашы болды [4,45].

2000 жылы облыста әзірбайжанның «Достлуг», армянның «Ехпайрутюн», башқұрдың «Салават», гректің «Филоксения», еврейдің «Шалом», корейдің «Чэсэнь», қарақалпақтың «Алляр жолы», Грузия халықтарының «Сакартвелло», Дағыстан халықтарының «Дагестан», лезгиндердің «Самур», немістердің «Видергебурт», осетиндердің «Алан», орыстардың «Русское землячество», татарлардың «Булгар», шешен-ингуштардың «Вайнах», украиндардың Т.Г.Шевченко атындағы және түрікмендердің ұлттық-мәдени орталықтары жұмыс жасады [3,4-5].

1997 жылы облыстық телеарнасының қазақ тіліндегі «Дастархан» бағдарламасы, «Ақтау-Лада» телеканалы және «Местное время», «Маңғыстау» газеттерінде өңірдегі этносаралық ынтымақты насихаттауға арналған мақалалар, сұхбаттар, хабарлар, түрлі ұлт өкілдерімен әртүрлі тақырыпта кездесулер жүйелі түрде ұйымдастырылып отырды.

«Местное время» газетінде «Наш политклуб»,

«Политический спектр», «Резонанс», «Мнение» айдарларында, облыстық радио мен теледидарда «Дидар», «Рауан», «Апта тынысы», «Неделя» бағдарламаларында ұлтаралық қатынас мәдениетіне қатысты мәселелер көтеріліп отырды [3,1-3].

2000 жылы республикада 49 діни бағыттарға қарасты 6 мыңдай қауымдастық болса, облыста 18 тіркелген бірлестіктер мен филиалдар 9 діни бағытта жұмыс жасады. 18 діни бірлестіктің 9-ы заңды тұлға статусы бар мұсылман мешіттері болды. Христиан шіркеуі, протестанттық баптистер бірлестігі, құрамы 60 адамнан тұратын «шынайы мұсылмандар» бірлестігі тіркеліп жұмыс жасады.

Сарапшылардың пікірі бойынша, 90-жылдары жалпы алғанда өлкедегі діни ахуал тұрақты және бірқалыпты болды [7,16]. Мамандардың бұл тұжырымдарының дұрыстығын кейін уақыт дәлелдеді.

Қорытындылай айтқанда облыстық әкімшілік аталған кезеңде аймақтағы барлық қоғамдық-саяси ұйымдардың, әртүрлі ұлт өкілдерін біріктіретін этномәдени бірлестіктер жұмысын нәтижелі үйлестіріп, олардың қызметін ортақ мақсатқа-тұрғындар арасында бірлік, ынтымақ, татулықты сақтауға жұмылдыра білгені байқалады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР

1. Маңғыстау облыстық мемлекеттік мұрағаты (МОММ). 482-қор; 1-тізімдеме (жалғасы); 457-іс.
2. МОММ, 1-тізімдеме (жалғасы); 642-іс.
3. МОММ, 1-тізімдеме (қосымша); 45-іс.
4. МОММ, 1-тізімдеме (жалғасы); 1170-іс.
5. МОММ, 1-тізімдеме (жалғасы); 12-іс.
6. МОММ, 1-тізімдеме (жалғасы); 643-іс.
7. МОММ, 1-тізімдеме (жалғасы); 840-іс.

ҚАЗАҚСТАНДА МҰНАЙ ӨНЕРКӘСІБІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХНАМАСЫ

Серікжан ИСМАИЛОВ,

тарих ғылымдарының кандидаты,

А.Байтұрсынов атындағы ҚМУ-дың доценті

Арайлым ЕРИШЕВА,

А.Байтұрсынов атындағы ҚМУ-дың 1-курс магистранты

Қазақстанда мұнай өнеркәсібінің дамуы отандық зерттеушілердің назарын аударған мәселелердің бірі болды, себебі мұнай саласы республика экономикасының маңызды бөлігіне айналып отыр. Бұл ретте мұнайды игеру, осы салада жеткен жетістіктер мен қиыншылықтар, дамуына ықпал еткен экономикалық және саяси факторлар, әдетте, әртүрлі авторлардың еңбектерінде талданды. Жалпы мұнай кәсіпшілігінің тарихын зерттеу ХІХ ғасырда басталған деп айтуға заңды негіз бар. Себебі осы кезеңде қазақ жеріндегі мұнай қоры туралы хабарлар Ресей патшалығына жетіп, олардың тарапынан қызығушылық туғызған. Қазақстандағы мұнай қоры және оларды зерттеу туралы алғашқы мәліметтер саяхатшылардың жазбаларында [1], тау-кен инженерлерінің, геологтардың геологиялық зерттеу есептерінде [2] көрсетілген. 1912-1913 жылдары орыс геологы А.Замятин алғаш рет Ақтөбе жеріндегі мұнай белгілерін, Темір уезінің солтүстік-шығыс бөлігінің геологиялық ерекшеліктерін қарады. Нақтырақ айтсақ, ол: «Темір өзенінің Ембі өзеніне құяр сағасынан 6 шақырым жоғары Құрсай атаулы аңғар орналасқан. Нақ осы қазір мұнайшы кәсіпкерлерді қызықтырып отырған жер» деп жазған болатын.

Осы деректер негізінде ғалым-геологтар Н.А.Толстоногов, С.Богдановский, С.Крушинский Жайық-Ембі ауданын зерттеген. Олардың еңбектері бұған дейінгі зерттеулерден өзіндік ерекшеліктері бар, назар аударуға тұрарлық болды. Мысалы, Н.А.Толстоноговтың еңбегіне тоқталар болсақ, автор ауданның даму тарихын толық көрсету үшін көптеген иллюстрацияларды ұсынған, сондай-ақ Ембі мұнай ауданының орналасу картасын жасаған. Сонымен қатар мұнай барлау мәселелері және мұнай өнеркәсібіндегі Ембінің рөлін зерттеді, мұнай өндірудің өзіндік құны, капитал салу бағыттары, ауданның даму жоспарларын баяндады [3]. Кейін С.Крушинский осы ауданды зерттей отырып, «Ембінің өткені қысқа, бірақ болашағы үлкен» [4],— деп айтқан болатын.

1917 жылға дейінгі Қазақстанның мұнай саласындағы кәсіпкерлікті дамыту мәселелері бірқатар ресейлік тарихшылар мен экономистердің жұмыстарында көрініс тапты. И.А.Дьяконованың «Нобелевская корпорация в России» [5] монографиясында ең ықпалды компанияның қызметі талданған. «Ағайынды Нобель» серіктестігі революцияға дейінгі Ресей империясының ең қуатты және ықпалды мұнай монополиясы болды. Кітапта Нобель мұнай концернінің орталық аппаратының материалдары негізінде автор ХІХ - XX ғ. басындағы негізгі мұнай монополиясының қалыптасу және даму үрдісін зерттейді. Жұмыста алғаш рет швед және Норвег тілдеріндегі монополияның негізгі қайраткерлерінің құпия іскерлік хат алмасуы және басқа да материалдар ғылыми айналымға енгізілді.

Қазақстан мұнай кәсіпшіліктерінің 1920-жылдардағы жағдайы туралы Ц.Л.Фридман және Г.Чуланов бірқатар мәселелерді қарастырды. Г.Чуланов «Промышленность дореволюционного Казахстана» [6] жұмысында мұрағат құжаттары мен әдебиеттерді зерттеу негізінде негізгі тұжырымдар жасаған. Монографияның V тарауында мұнай өнеркәсібіндегі шетелдік капитал мәселелері, Ембіде мұнай іздеудегі кәсіпкерлер Леман, Стахеевтің рөлі, акционерлік қоғамдар мен банктерді құру баяндалады. Автор шетелдік капитал Қазақстан өнеркәсібінің қалыптасуы мен дамуына белгілі бір үлес қосты деп есептейді.

Азаматтық соғысы мен шетелдік интервенция және Кеңес үкіметінің орнатылу жылдарында саланың дамуының тарихи-экономикалық аспектілерін зерделеуде С.У.Өтебаев, Қ.Е.Темірғалиев, Т.Елеуов, А.С.Елагин, К.Н.Нұрпейісов, З.А.Алдамжаров жұмыстары танымдық маңызға ие. Онда Кеңес үкіметінің Қазақстандағы халық шаруашылығы саласындағы алғашқы іс-шаралары көрсетілген. Өлкенің жекелеген жерлерінде өнеркәсіптік кәсіпорындардың мемлекет меншігіне алу тарихы бойынша құнды мәліметтер және қажетті статистикалық мәліметтер келтіріледі.

Техникалық-экономикалық сипаттағы 1929-1934 жылдардағы Қазақстанның мұнай өнеркәсібінің қалыптасу ерекшеліктері И.М.Губкин, Я.В.Лаврентьевтің жұмыстарында көрсетілген.

КСРО кезіндегі алғашқы бесжылдық жылдары Қазақстан өнеркәсібінің, соның ішінде мұнай саласы дамуының нәтижелері, қазақ маман-мұнайшыларын оқыту, қоғамдық-саяси өмірдегі белсенділігін аттыру мәселелері С.Шәріповтің еңбегінде көрініс тапты. Оның «Мұнай» [7] атты қазақ тілінде алғаш рет жазылған алғашқы оқулық болды.

Жайық-Ембі ауданында мұнай өндіруді дамыту мәселелері 1935 жылдың қараша айында КСРО Ғылым академиясының арнайы сессиясында талқыланды. Ғылыми сессияның материалдары «Большая Эмба» [8] атты екі томдық жинақ болып жарияланды, бірінші том Жайық-Ембі мұнай облысы қазбаларының сипаттамасына арналған. Бұл сессияның еңбектері Батыс Қазақстанның минералдық ресурстарын зерделеудегі маңызды қадам болып, мұнай кен орындарын жедел игеруге түрткі болды және осы саланың даму тарихын зерттеуге қызығушылық тудырды.

Қазақстан мұнай кәсіпшіліктерінің 1940-жылдарға дейінгі даму тарихын жан-жақты зерттеу 1950-жылдардан кейін басталды деп айтуға болады. Қазақстан өнеркәсібінің алғашқы бесжылдықтағы даму нәтижелері, соның ішінде мұнай саласы бойынша мәселелер Н.Киикбаев, С.А.Нейштадт, Н.М.Алампиев, В.Кольцов сынды ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапты. Ал С.М.Лисичкин мен Е.Д.Шашиннің еңбектеріне Жайық-Ембі мұнай өңдеу ауданын дамытуға арналған арнайы бөлімдер қарастырылған. Бұл монографиялар аналитикалық сипатқа қарағанда сипаттамалық сипатқа ие. Зерттеушілер бұрынғы КСРО-ның мұнай өнеркәсібінің жай-күйін сипаттай отырып, қазақстандық мұнай кәсіпшіліктеріне аз көңіл бөлген.

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстанның мұнай өнеркәсібінің дамыту мәселелері, қазақстандық мұнай өндірушілер мен мұнай өңдеушілердің үлесі М.Қ.Қозыбаевтың, А.Д.Будков пен Л.А.Будковтың еңбектерінде қарастырылады. Қазақстанның мұнай өнеркәсібі жұмысын әскери жағдайға байланысты қайта құру, Гурьев айлағы және мұнай құбырларының құрылысының тарихына қатысты мәселелер Е.Н.Иманқұлов және Л.Е.Фаинның ғылыми мақалаларында көрсетілген. Соңғы жылдары жарық көрген Л.Н.Нұрсұлтанованың [9] еңбегінде ҰОС жылдарындағы Қазақстанның мұнай-газ саласының даму үрдісі кең ауқымды тарихи және басқа да деректерді талдау негізінде қарастырылған. Монографияда негізгі назар даму кезеңдеріне, соғыс жағдайында саланы қайта құру, мұнайшыларлардың ерліктеріне аударылған.

Сондай-ақ Қазақстан мұнайының маңызы, әсіресе, соғыс және соғыстан кейінгі жылдары, сондай-ақ оның республика экономикасындағы орны К.Кетебаев, В.Кольцовтың еңбектерінде көрсетілген. Қазақстанның мұнай өнеркәсібінің даму тарихы К.Симаковтың монографиясында талданды, онда автор саланың пайда болған сәтінен бастап соғыстан кейінгі жылдарға дейінгі дамуының барлық кезеңдерін дәйекті талдайды.

«Социалистическое становление нефтяной Эмбы» [10] жинағы 216 құжат пен Ембі мұнайшыларының 6 естелігін қамтиды. Мәскеу, Алматы, Гурьев, Орал және Астрахань мемлекеттік және партия мұрағаттарында іріктелген материалдар Ембі мұнайшылары қиын табиғи жағдайлармен қатар, азамат соғысынан кейін туындаған қиындықпен қалай күрескендігі туралы

толық түсінік береді.

1960-1980 жылдары Қазақстан мұнай өнеркәсібіндегі экономикалық даму, ондағы Коммунистік партияның рөлі, кәсіподақ ұйымының атқарған қызметтері, жұмысшы табының қалыптасуы, жоғары білімді мамандар даярлау мәселелері Т.Шаукенбаев, А.Н.Нүсіпбеков, Ш.Тастанов, Е.А.Сауткин және К.Е.Темиргалиев еңбектерінде талданды. Мәселен, аталған ғалымдар арасынан тікелей мұнай тақырыбына қалам тартқан Т.Шаукенбаев Қазақстан мұнай кәсіпшілігіндегі 1960 жылдарға дейінгі экономикалық мәселелеріне назар аударса, Е.И.Сауткин мұнайшылар кәсіподақ ұйымының қызметін басты зерттеу нысаны етіп алған. Жұмыстардың ішінде ерекше маңыздысы К.Е.Темиргалиевтің еңбегі [11]. Оның еңбегі алғаш рет жарты ғасырлық (1920-1970 жж.) мұнай өнеркәсібінің даму тарихын сипаттайтын бірден-бір қолжазба болып саналады. К.Е.Темиргалиевтің монографиясында Жайық-Ембі кәсіпшіліктері тарихынан бастап, ондағы қоғамдық-саяси өмір, Коммунистік партия саясаты, ұлттық жұмысшы мамандарды даярлау, т.б. күрделі мәселелерді бір арнада тиянақты саралады. Ауқымды мұрағаттық, құжаттық, географиялық материал негізінде қазақ даласындағы экспедициялардың рөлі, мұнай өндірген алғашқы компаниялардың саясаты көрсетілген. Бұрғылауға, еңбек жағдайларына, мұнай өндіру кезіндегі қайғылы жағдайларға үлкен көңіл бөлінген. Экономикалық аспектіде республиканың мұнай өнеркәсібінің дамуы баяндалады, басқа мұнай аудандарының көрсеткіштерімен салыстырғанда мұнай және газ өнеркәсібінің негізгі экономикалық көрсеткіштері талданады. Осы жерде, Т.Шаукенбаев, К.Е.Темиргалиев сынды тұлғалардың еңбектері мұнай тарихын зерттеуге қосылған сүбелі зерттеу екендігі сөзсіз.

XX ғасырдың 90-шы жылдары Қазақстанда нарықтық экономиканы қалыптастыру жағдайында мұнай-газ өнеркәсібінің даму тарихына қызығушылық артты. Бұл Қазақстанның мұнай экспорттаушы ел ретінде әлемдік нарыққа шығуына байланысты болды және республиканың ТМД кеңістігіндегі саяси ықпалының табиғи ұлғаюына алып келді. Посткеңестік кеңістікте мұнай-газ өнеркәсібінің тарихына деген қызығушылықтың артуын бірлескен жұмыстардың пайда болуы көрсетеді. Олардың қатарына А.А.Иголкин, А.М.Шаммазов және Б.Н.Мастобаев еңбектері жатады. Авторлар қазақстандық мұнай кәсіпшілігінің маңызын, оның жалпы одақтық экономикадағы орны мен рөлін көрсетті, сондай-ақ салыстырмалы талдау жүргізді.

Тәуелсіздік жылдарында жазылған еңбектер қатарында Кеңес уақытында мұнай-газ саласын басқару бойынша партиялық ұйымдардың қызметіне объективті баға Ә.Қ.Мұқтаров, М.У.Есалиева, Т.Т.Төлепбергеновтің диссертациялық зерттеулерінде берілді. Бұл жұмыстарға одақтас республикалардың өнеркәсібіндегі басқарудың тоталитарлық, командалық-әкімшілік әдістерінің және жеке басқа табынудың теріс салдарларының талдануы тән. Ә.Қ.Мұқтаров [12] өз монографиясында Қазақстан мұнай кәсіпшіліктерінің игерілу және 1940 жылдарға дейінгі даму тарихы ой елегінен өткізіліп, оның кешегі Ресей империясы мен Кеңес заманыдағы жайы зерттелді. Еңбек бай мұрағат деректеріне – Мәскеу, Алматы, Атырау қалаларында сақталған тарихи мұраларға, түпдеректік негіздерге сүйене отырып жазылған.

Қазақстанның мұнай кәсіпшілігінің жүз жылдық тарихы Р.Т.Чердебаев, Қ.С.Мұхитовтың еңбектерінде

көрініс тапқан. Авторлар Қазақстанның мұнай өнеркәсібінің өзекті мәселелерін, оның жай-күйі мен перспективаларын талдай отырып, осы саланың дамуының жекелеген тарихи аспектілерін ашты. Р.Т.Чердебаев [13] бірқатар дереккөздер негізінде аймақтағы мұнай мен газдың алғашқы кен орындарын ашу және пайдалану, мұнайдың химиялық құрылымын ғылыми талдау, оны өндіру және өңдеу мәселелері баяндайды. Зерттеу жұмысында әртүрлі елдердің мұнай өнеркәсібінің қалыптасуы және ірі трансұлттық мұнай корпорацияларының қызметі мәселелері егжей-тегжейлі қарастырылады. Жеке бір тарауда Қазақстан мұнай өнеркәсібінің пайда болуы, қалыптасуы мен дамуы, сондай-ақ жас тәуелсіз республиканың экономикасы үшін мән-маңызын, перспективаларын ашады.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздікке ие болғаннан кейінгі мұнай өнеркәсібінің перспективалары Е.С.Кәрібжанов [14] жұмысын қарастыру кезінде түсінікті болады. Ол қазақстандық мұнайды өткізудің негізгі нарықтарын алғаш рет зерттеген, халықаралық мұнай бизнесінің проблемаларын талдап, оларды шешу жолдарын ұсынып, даму перспективаларын айқындады.

Нарықтық экономика жағдайындағы мұнай-газ кешенінің ауқымды мәселелер қатары қаралып, Н.К.Надирова, А.Атчибаев жұмыстарында талданды. Авторлар Қазақстанның мұнай өнеркәсібінің өзекті мәселелерін, оның жай-күйі мен перспективаларын талдай отырып, осы саланың дамуының жекелеген тарихи аспектілерін ашты. Бұл ретте Ақтөбе мұнай және газ кен орындарының тобына елеулі көңіл бөлініп, өнеркәсіптік маңызы бар көмірсутек шикізатының қорлары егжей-тегжейлі сипатталған. Сондай-ақ Қазақстанның мұнай өнеркәсібінің 100 жылдық мерейтойына орай қалыптасу және даму тарихы, мұнай-газ кешенінің жаңа экономикалық жағдайларда, тәуелсіз мемлекетте жұмыс істеу ерекшеліктері бойынша көптеген мақалалар жарияланған болатын.

Өрине, жоғарыда аталған жұмыстардың барлығында авторлар үлкен жұмыс атқарды, бірақ мұнай-газ өнеркәсібінің даму мәселесі, әсіресе, қазіргі кезеңде неғұрлым егжей-тегжейлі және жан-жақты зерттеуді талап етеді.

Қазіргі тарихнама ауқымды, бірақ кеңестік, ресейлік, қазақстандық тарихшылардың жұмыстарында республика мен өңірлердің әлеуметтік-экономикалық дамуындағы қазақстандық мұнай кен орындарының рөлі, оның дамуына ықпал еткен саяси факторлар зерттелмеген, мұнай-газ кешенімен байланысты әртүрлі отандық және шетелдік компаниялардың мүдделері көрсетілмеген.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Карелин Г.С. Путешествие по Каспийскому морю// Записки РГО по общей географии. Т.Х.1883.
2. Замятин А. Заметка о признаках нефти в овраге Курсай. СПб., 1913.
3. Толстоногов Н.А., Богдановский С. Нефтяная промышленность СССР в 1926-1927 гг. – Баку, 1928. – 115 с. Толстоногов Н.А. Эмба. Итоги и перспективы работы в Эмбинском нефтяном районе. – М.-Л., 1931. – 110 с.
4. Крушинский С. Эмба. Алматы, 1932. С. 7. Дьяконова И. А. Нобелевская корпорация в России. М. Мысль. 1980. 160 с.
5. Дьяконова И.А. Нобелевская корпорация в России. М. Мысль. 1980.- 160 с. (64,86).
6. Чуланов Г. Промышленность дореволюционного Казахстана. Алма-Ата. АН КазССР. 1960 - 102 с.
7. Шарипов С. Екі томдық шығармалар жинағы. –Алматы, 1982.
8. Большая Эмба. Издательство Академии Наук СССР, 1937 г.
9. Нурсултанова Л.Н. Нефтегазовая промышленность Казахстана в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) Алматы, 2010, -256 с.
10. Социалистическое становление нефтяной Эмбы. Сборник документов и материалов. Издательство «Казахстан», Алма-Ата, 1965 г.
11. Темиргалиев К.Е. Борьба за нефть Казахстана (Партийное руководство развитием нефтяной промышленности. 1920-1970 гг.). – Алма-Ата: Казахстан, 1982. – 180 с.
12. Мұқтар Ә.Қ. Қазақ мұнайының тарихы (1940 жылдарға дейін) – Алматы: «Өлке» баспасы. 2006. – 224 б.
13. Чердебаев Р. Нефть Казахстана. ОФ «Алдангор» Астана, 2012. – 384 с.
14. Карибжанов Е. Современный нефтяной бизнес и Казахстан: монография / Е. С. Мин-во образования и науки РК. - Алматы, 2001. - 165 с.

ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ РӨЛІ

Арман ӘУБӘКІР,
Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының
кіші ғылыми қызметкері, PhD докторант

Шеше деген баланы өмірге әкеліп қана қоймайды, оны асырап, қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқыттырмай жетілдіреді. Жаратушыға тән бойында адамды өмірге әкелуші аналардың қамқорлығынсыз, шексіз мейірімге толы аналардың махаббатынсыз бұл әлемнің кескін-келбетін елестетудің өзі де қорқынышты.

Біз осы жолы қазақтың, тіпті арғы түрік дәуіріндегі қыз-келіншектердің тарихтағы өзіндік ерекшелігі, жалпы жауапкершілік деңгейі, қоғамдағы әлеуметтік орны қандай еді дегенге тарихи деректер негізінде қысқаша жауап беруді мақсат тұтып отырмыз.

Парсылардың патшасы Кирдың қан толы ыдысқа

басын салған сонау Тұмар, Зариналардан бастап, Бопай ханымға дейін, тіпті одан да бері Әлия мен Мәншүк, Хиуаз Оспановадай аналарымыздың жауынгерлік ерліктері жас толқынға аңыздай көрінеді.

2017 жылы Н.Н.Серегин, В.В.Тишин деген қос ғалымның «Орталық Азиядағы түріктердің әлеуметтік тарихы» атты тамаша ғылыми еңбегі жарық көрді. Сонда байырғы түріктердің әйелдерінің әлеуметтік статусы туралы арнайы бөлім бар. Кітапта шешелеріміздің әскери өнерге өте жетік болғандығы көптеген нақты деректермен сипатталады. Бір жерінде ғалымдар былай дейді:

«В «Китаб-и Дәдэм Коркут» есть эпизод,

когда подошедший к свадебному возрасту сын на вопрос отца, какую жену он хочет, ответил: «Отец, пока я еще не встал со своего места, пусть она встанет; пока я еще не сел на своего богатырского коня, пусть она садится; пока я еще не отправился к народу кровожадных гяуров, пусть она отправляется, пусть приносит мне голову». Ряд свидетельств позволяет судить о том, что женщины у кочевников в верховой езде и стрельбе из лука не уступали мужчинам и в определенных случаях принимали участие в боевых действиях» [1].

Әйгілі «Баба Қорқыт туралы» кітапта да әйел адамның шапшаңдығы, шабандоздығы, батырлығы, жауынгерлігі үлгі тұтылатындығы аңғарылады.

Қытай деректерінде ежелгі түріктердің дәстүрінде тұрмыстағы әйелмен қарым-қатынасқа түскен адам өлім жазасына кесілетіні, ал басы бос бойжеткенмен байланысқан ер адам айыппұл төлеп, соған үйленуге мәжбүрленетіні жазылған [1]. Бұл да әйел затының абыройын қорғауға, ар-ұяттан аттамауға негізделген заң болса керек. Біз мұны көшпелі бабаларымыздың ар-ұятты бәрінен биік қоятын асыл тектілігін аңғартатын дерек деп білеміз.

Археологтардың зерттеуінше, ерлер мен әйелдердің жерлеу орындарында айтарлықтай еш айырмашылық бола бермейді [1], тек онда қойылатын заттарда ғана ерге және әйелге тән өзгешеліктер кездеседі. Бұл да әйелдердің ер кісілермен тең дәрежедегі әлеуметтік жағдайын айшықтайды.

Меркі жеріндегі көне түріктерге тән тас мүсіндердің басым бөлігі әйелдерге қойылғанын археолог Айман Досымбаева өз еңбектерінде дәйектеп жазды. Ал бәдіз тастар мен балбал тастар өз отбасына ғана емес, қоғамға ықпал еткен ірі тұлғаларға белгі ретінде қойылғанын ескерсек, оңтүстік өңірде әйелдерден билік өкілдері жиі шыққанын аңғаруға болады. Егер әйел кісілердің орны төмен болса, Айша бибіге, тіпті оның күтушісі, кейін шырақшысы болған Бабаджа хатунға кесене тұрғызылар ма еді?

Марко Полоның жазбаларында Қайду ханның Айжарық деген батыр қызы болғаны туралы арнайы жазылады. Айжарықтың батырлығы сонша, онымен жекпе-жекте ешкім шақ келмейді екен. Небір батырлардың тауаны шағылып, рухы түсіп қайтады деседі. Ал өзі болса, «Әке, мені жекпе-жекте жеңген жігітке ғана тұрмысқа шығамын» деп шарт қойыпты. Әкесі соған келісіпті. Бірақ ешкім де алысқанды алып жығар, құралайды көзге атқан мерген қыздан асып түсе алмаған. «Бірде бір ханның өте көрікті ұлы, абыройы асқақ ханзада да келіпті. Қайду ханға да ол ұнаса керек. Әкесі «өтірік жеңіліп қала сал» дегенді ишаралап жеткізіпті. Айжарық оны да жеңіп шығып, жігіт меселі қайтып еліне оралыпты. Ақыры қызының жасы ұлғайып, оң жақта ұзақ отырып қалған соң өзінің бас қолбасшысына қосқан екен» дейді Марко Поло. Ертегілерде батырлар сынға түсіп, сүйгеніне қол жеткізу жолында небір қиындықтарда өтеді емес пе? Бұл да сол ертегілерді еріксіз еске түсіреді. Қарап тұрсаңыз, қай ата-ана өз баласының жаман болғанын қалайды. Қайду ханның қызына таңдау жасауға ерік бергенін, сонымен бірге болашағына алаңдаған қамқорлықты көреміз, жалпы қыз балаға ерекше құрметті аңғарамыз [2].

Кейінгі қазақтарда жаумен кескілескен шайқас аяқталған соң аналарымызды атқа мінігізіп, ер кісіше киіндіріп, көкпар тартқызған екен деген әңгіме бар. Бұл жаудың психологиясына әсер етіп, «мыналар демалудың орнына шаршамай көкпар тартып жатыр» деген ой тудырып, үрейін ұшырған. Келесі

шайқаста жау жағы міндетті түрде жеңіліске ұшырайды. Өйткені, бойларын билеген үрейден айыға алмай рухы түседі. Мұның бәрі де шешелеріміздің ел мен жерді қорғаудағы жауапкершілікті ерлермен тең дәрежеде арқалай алғанын көрсетеді.

Кеңес Одағы кезіндегі екінші дүниежүзілік соғыста бауырлас халықтардың ішінде, жалпы Орта Азияда Әлия мен Мәншүктей батыр қыздар қазақтан ғана шыққан екен. Неге? Себебі, ел мен жерді қорғау қанында бар қасиет еді.

Байырғы түріктерде де, кейінгі қазақтарда да көп әйел алу дәстүрі болды. Бұл әйел затын кемсіту, төмендету емес, олардың әлеуметтік жауапкершілікті түсініп, демографиялық мәселелерді бірлесіп шешіп, болашақ әскер дайындау ісіне ат салысуы іспетті. Мысалы, қаптаған қытайға қарсы селдірген аз санмен соғысу – қиынның қиыны. Біздің осы күнге дейін құрып кетпей сақталып қалуымыз да сол әмеңгерлік тәрізді жесірін жылатып, жетімін қаңғыртпайтын әлеуметтік дәстүрлердің арқасы болар.

Жоғарыда айтқанымыздай, батыр аналар ғана емес, Жиреншенің өзіне қысылғанда жол тауып беретін Қарашаштай ақылды шешелер, әйгілі Біржан салмен тізгін қағыстырып айтысатын Сарадай ақындар туған қазақ еліне небір талантты қыздар өмірге келеріне бек сенімдімін. Тек батыс жақтан келіп жатқан шектен тыс бейәдептік пен шығыстан келіп жатқан шектен тыс тұмшалау, шектеулерден сақ болсақ дейміз. 19 ғасырда сырттан келген татар молдалары қазақ қыздарының құқығын шектеп, байларға қыздарды ақшаға сату жоралғысын дінмен рәсімдеген сұмпаы көрініс белең алады. Сөйтіп, қазақтың мың жылдық дәстүріне де дақ түсті, кірледі.

Қайран, шешелерім-ай, аңқылдаған аналарым-ай. Сәл жақсы жаңалыққа жүрегі жарылардай шексіз қуанатын, сәл ауыртпалыққа жүрегіне салмақ сала уайымдайтын басқа тағы кім бар екен? Мәшһүр Жүсіп «Расында да, Адам мен Хауа-Ананы Құдай жаратты. Бірақ одан туған баланы Құдай жаратқан жоқ» дейді. Бізді жаратқан шешелерімізге мың да бір тағзым!

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена изучению исторической роли казахских женщин. В этой статье пишется о знаменитых женских личностях, про их подвигах и труде, а также об их социальных ответственностях. Женщины в древних тюрков, у кочевников отличались очень сильной социальной ответственностью.

Ключевые слова: древние тюрки, история казахов, исторические личности, женщины.

This article is devoted to the study of the historical role of Kazakh women. This article is written about famous female personalities, about their podvegah and work, as well as about their social responsibilities. Women in the ancient Türks, among the nomads, were released from very strong social responsibility.

Keywords: Ancient Türks, history of the Kazakhs, historical figures, women.

ӘДЕБИЕТТЕР

1.Серегин, Н.Н., Тишин, В.В. Социальная история тюрков Центральной Азии (вторая половина I тыс. н.э.). Часть 1: Очерки социальной структуры (по письменным и археологическим источникам): монография / Н.Н. Серегин, В.В. Тишин. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2017. 344 с.: ил. – Стр. 146-161

2.Книга Марко Поло о разнообразии мира, записанная пизанцем Рустиканом в 1298 г. От Р.Х. –2-е изд., Алматы, «Мектеп», 2007. – 616 с.

ӘӨЖ 930 (574)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТҰҢҒЫШ ФАРАБИТАНУШЫ*

(А.Машановтың қор құжаттары бойынша)

Айханым МАҚСЫМХАНОВА (Максымканова),
Қазақстан Республикасы Орталық
мемлекеттік архивінің қызметкері

Ұлт тарихы жеке тұлғалармен біте қайнасып жатады. Әр дәуірдегі тарихи тұлғалардың өмір жолы мен бітімдік қалыптасу барысы сол дәуірдегі тарихи оқиғалардың төл тумасы. Ғылым, саясат, әдебиет, өнер, мәдениет, және халық шаруашылығының барлық салаларында ерекше еңбегімен танылған, мемлекеттік сыйлықтарға ие болған, халыққа еңбегі сіңген, адамзат үшін жасампаздық жаратқан, мемлекеттің көркейіп-гүлденуіне үлес қосқан, ел қауіпсіздігі жолында құрбан болған, отанға даңқ әперген жеке адамдардың құжаттары – қымбат қазына, ұлттық идеологиямызға сарқылмайтын байлық. Осы қазыналарды болашақ ұрпақтардың игілігіне айналдыру мақсатында Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві ерекше еңбегімен танылған, мемлекеттік марапаттарға ие болған дара тұлғалар мен қоғам қайраткерлерінің жеке қорларын жинақтап, тұрақты сақтаумен ұзақ жылдардан бері айналысып келеді. Солардың бірі – талантты ғалым, публицист, қазақ әдебиетінде ғылыми-көпшілік және фантастика жанрында алғаш көркем шығарма жазушы, «Әл-Фараби» тарихи деректі романында ұлы бабаның көркем бейнесін тұңғыш сомдаған қаламгер, қазақтың екі ұлы данасы арасындағы рухани байланысын алғаш зерттеп, «Әл-Фараби және Абай» монографиясын жазған абайтанушы, жер ғылымының – геомеханиканың негізін салушы және Қазақстанда оның алғашқы боп мектебін құрушы Ақжан Жақсыбекұлы Машанов.

А.Машановтың жеке қоры Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивіне тұрақты сақтауға 1997 жылы қабылданды. Қабылданған құжаттар негізінде ғылыми жүйеге келтіріліп, 307 істен құралған тізімдеме жасалған. Олар негізінен 1940-1997 жылдар аралығын қамтиды [1].

А.Жақсыбекұлы 1906 жылы 2 қарашада дүниеге келген. Балалық шағы Қарағанды облысы Қарқаралы ауданы, Нүркен атындағы совхозда өткен. Ол алғаш әріпті өз әкесінен үйренген. 1924 жылы Қарқаралыдағы Өлімхан Ермеков негізін қалаған педагогикалық техникумға түсіп, Ахмет Байтұрсыновтан дәріс алған.

Еңбек жолын өзі оқыған мектепте мұғалім болып бастаған. Ақжан Жақсыбекұлы 1933 жылдың күзінде Семейдің геологиялық техникумындағы дайындық курсына оқып, 1934 жылы Алматыда ашылған Қазақ тау-кен металлургия (қазіргі ҚазҰТУ) институтына алғашқы студенттердің бірі болып қабылданады.

А.Машанов. 1986 ж. [2].

институтының «Маркшейдерлік іс» кафедрасына аспирантураға алып қалады. Ол сол кезде ұйымдастырылған Одақтық Ғылым академиясының қазақстандық филиалында кіші, кейін аға ғылыми қызметкер болып жұмыс атқарды. Соғыс кезінде бронь бойынша майданға жіберілмей кен-барлау ғылыми-экспедициясын басқарып, «Ақбастау» және «Құсмұрын» алтын кен орындарын ашады [3]. А.Машановтың алғашқы ғылыми жұмыстарынан оның болашағы зор ғалым, зерттеуші болатындығы аңғарылатын.

Ғалым 1943 жылы «Торғай кенді алқабының құрылымы» деген тақырыпта кандидаттық, ал 1946 жылы Мәскеу қаласында «Кендер құрылымын жер қойнауын геометрлеу әдістерімен зерттеу» тақырыбында докторлық диссертация қорғаған.

Ғалым тау-кен өндірісінде геомеханика заңдарын іс жүзінде қолдана отырып, бір-біріне қарама-қарсы екі мәселені шешуді мақсат етті:

1) тау жыныстарының кернеулі-деформация күйінің теориялық негізін анықтау;

2) тау-кен жұмыстары кезінде күрделі кен қазбаларының, жер бетінің орнықтылығын және жұмыс қауіпсіздігін қамтамасыз ету шараларын жасау. Осы мәселелерді біріктіре шешу тау жыныстарының жер қойнауындағы жай-күйін, құрылымдық ерекшеліктерін және беріктілік қасиеттерін зерттеуге негізделген.

Қазіргі таңда ғалымның «Механика массива горных пород», «Введение в геомеханику», «Основы геомеханики скально-трещиноватых горных пород», «Геомеханика», «Устойчивость бортов карьеров бассейна Каратау» сияқты монографиялары, тау-кен

*Мақала АР 05134617 Жеке қор құжаттары Қазақстан тарихының дерегі ретінде (XX ғ. – XXI ғ. басы) тақырыбындағы ғылыми жоба аясында дайындалды.

атауларының тұңғыш сөздігі, жоғары оқу орындарына арналған қазақ тіліндегі көптеген оқулықтары, «Жанар тау», «Жер сілкіну», «Таулар қалай құрылды», «Жер сыры», «Ғажайып ошақ басында», «Табу» сияқты, т.б. кітаптары геология, геомеханика саласында іргелі зерттеулер қатарына жатады.

Оның еңбектері ғылыми-көпшілік және фантастикалық туындылар қазақ әдебиетінде сол жанрдың негізін салушы классигі іспетінде танылды. Ғалымның 300-ден астам ғылыми, әдеби еңбектері бар. Соның ішінде баға жетпес еңбегі – Әл-Фараби.

Ірі ғалымдардың бірі С.Зимановтың: «Ақжан Жақсыбекұлының әл-Фараби мұрасын игеруге мұрындық болған кезеңі, яғни ұлы бабаның есімін ұрпағына таныту бағытындағы зерттеушіге тәнті бастамалары мен ұсыныстары алғаш рет осы ғалымдар ұжымында тыңдалып, талқыланды. Себебі Әл-Фараби орта ғасырдың бас кезіндегі тек Шығыстың ғана емес, дүниежүзілік ерен ойшыл философы болғандықтан, осы шығармашылық-мұрасын зерделеу мен басқаратын Философия және құқық институтының зерттеу жұмысының негізіне айналған еді. Демек, көзтірісінде-ақұлы бабамыздың «екінші Аппатон» деп, яғни араб елінің күні бүгінге дейін оны «біздің Платон» деп атағандығы тегін емес. А.Жақсыбекұлынан Әл-Фарабидің Қыпшақ – қазақ даласындағы автохтоникалық елдің, яғни байырғы халықтың ұрпағынан таралатын атақты рудың перзенті екендігін дәлелдейтін шындықтан бұлтартпас – мағлұматтарды жинаумен қатар, оны ешбір күдік тудырып, шүбәланбастай түйіндеп елге жеткізуде де мейлінше белсенділік танытар әрекет жасауды талап етті. Егер сол, 60 жылдың бас кезінде Өзбекстан тәрізді Кіндік Азиядағы елдер Әл-Фарабиді Қыпшақ тумасы екендігін мойындағандығын ескерсек, бұл тек Ақаңның қажырлы қайратының жемісі деп білу керек» [4, 358-360], – деген пікірі А.Машановтың білімінің жан-жақтылығын, тереңдігін дәлелдей түседі.

Ал, сол кездегі Ғылым академиясының президенті Ш.Есенов осы кітапқа алғы сөз жазып, былай деп жоғарғы баға берген болатын: «Бүгінгі таңда Қазақстанда Фарабидің «қайта тууына» көп қайрат жұмсап жүрген еңбеккер ғалым Ақжан Машанов өзінің көп жылдық еңбегінің жемісі ретінде осы «Әл-Фараби» атты кітабын ұсынып отыр... Оқушыны өзіне қызықтырарлық тартымды әңгіме-аңыз, ғылыми дерек, батыл гипотезалар кездеседі. Соның бәрі қосылып келіп Әл-Фараби туралы түсінікті молайта түседі. Халықтық ілім-білімді кең қамтыған, берерлік мағлұматы мол, көп нәрселерге жаңаша қарауға шақыратын, қиялды қозғайтын қызғылықты туынды» [5, 6].

Кітапта: «Ғылым болсын, дін болсын, саясат болсын – бәрі де адамның өміріне байланысты туған нәрселер ғой. Адам білгенді адам неге білмесін. Олай болғанда, осылардың бәрін де қалдырмай білу керек. Білгенде, олардың бір ғана үзіндісі емес, бастан-аяқ тегіс адақтау керек», – деп жазылған. Осы шығарманың бас кейіпкері өзінің алдында өткен геометр, астроном, оптик, метеоролог, медик, психолог, сазгер Әбу Юсиф ибн Исхақ әл-Киндидің жаңалықтарын публицистік шеберлікпен қорғай білді.

1950-60-жылдары Әл-Фараби мұрасын зерттеуге алғашқы шығармашылық топ құрылып, оның ғылыми жетекшісі болып А.Машанов бекітілді. Ол Әл-Фараби еңбектерін түпнұсқасында оқу үшін 60 жасқа таяған шағында араб тілін жақсы меңгереді.

Соның арқасында Иоганн Кеплердің «Аспан музыкасы» деген кітабындағы деректердің біразы Әл-Фарабидің «Астрологиялық трактаттарынан» алғанын дәлелдейді. Осы жөніндегі мақаласы 1972 жылы Кувейтте шығатын «Әл-Фараби» журналында жарияланады. Оны Кувейттік ғалымдар «жұлдыздар туралы алғашқы ғылыми пікір білдірген Әбу Насыр Әл-Фараби екенін қазақстандық Ақжан әл-Машани мырза толық дәлелдеді», – деп атап өтеді.

Фарабитанудың атасы аталған Ақжан әл-Машани Жақсыбекұлының ғұламалығы – ұлы баба әл-Фарабиді он бір ғасырды араға салып, оның Отырарда кіндік қаны тамған Қыпшақ перзенті екендігін дәлелдеумен шектеліп қана қоймайды.

А.Машанов Сирия мемлекеті Дамашық қаласында. 1968 ж. [6].

Антидүниенің ұстазын Аристотель десек, жаңа заманның ұстазы Әл-Фарабиді «әл-мұғалім әл-сани» атандырған баба мұрасының қыры мен сыры әзірге әл-Машани зерттеулерінде ғана жан-жақты көрініс тапқан. 1968 жылы А.Машанов өз қаржысымен Сирия үкіметінен Әл-Фараби басына белгі қоюға өтініш жасап, құлпытас орнатуға мұрындық болды. Бұл қажырлы еңбегін дәйектейтін жеке архивінде фотоқұжаттары бар. Сонымен қатар, А.Машанов – абайтануға да үлесін қосқан ғалым. Ол Абай дүниетанымы ғылымның бастауы орта ғасырлық араб, шығыс елдерінде жатқандығын, оның көш бастаушысы Әл-Фараби болғандығын, сөйтіп екі дананың арасын жалғастыра ғылымның даңғыл жолын баяндаған. Әл-Фарабиден кейін оған ой өрісі жақын, парасаты кең ойшыл Абай екенін дәлелдеген.

«Өсіп мен болдым, жеттім деген адам – ол қауіпті адам, ол өмірді ұқпаған адам. Ақырғы деміңе дейін Аллаға сыйынып күресе білу керек. Оның бәрі халқың үшін керек, өзің үшін керек, иманың үшін керек, ұрпағың үшін керек. «Ақыл мен жан менікі еді, ақыл мен жан мен өзім, тән менікі, менімен менікінің мағынасы екі» дейді ғой Абай, солай ма? Демек, жан мәңгі нәрсе, ақыл мәңгі нәрсе. Ал соның ісін істей білу керек. Мәселен, Әл-Фараби – қазақ халқына, қала берді бүкіл түркі халқына ортақ адам. Мен неге оны жоқтаушы болдым. Абайға жас күнімнен қанық болатыным – біздің бабамыз Машан мен Құнанбай екеуі дос болған. Бәлкі мен Фарабиді іздемес едім, өйткені рухани дайындық керек Фарабидей адамды іздеу үшін. Фараби – дүниежүзіне рух, әулие» [7]. А.Машановтың бұл пікірі біздің заманымыздың бүгіні мен ертеңі үшін де қашанда құнды, бағалы болып қала бермек.

Жеке қор құжаттарының ішінде «Әл-Фараби және Абай» атты еңбегінің түпнұсқалары сақталған. Ғалым бұл еңбегінде екі ғұлама арасындағы ғылыми және рухани байланыстар мәселесін зерделейді. Ол бұл еңбегін былай деп түйіндейді: «...Абайды оқып, тағылым-тәрбие алмаған болсақ, Әл-Фарабиді сөз етер ме едік... Өзіме шындық жолды іздеуге бағыт берген Абай шығармалары деп білемін» [8].

Ғалымның жарық көрген соңғы жазған шығармасы «Ай арысы» – Ғылым жаңалықтары» кітабы.

А.Машанов жұмыс барысында. Алматы қ. 1996 ж.[9].

Мұнда автор: «Әл-Фараби алхимия негізін бүкіл ғаламның жаратылуымен, оның әрі қарай дамуымен байланысты өте кең мағынада қараған. Ал бұл ғылым тар ішті, өзімшіл, күншіл, надан адамдардың қолына түссе, олар оны сол адам ниетіне бейімдеп алады. Қысқасын айтқанда, Әл-Фараби шындық іздеген ғалымдар үшін алхимия ғаламның сырын шешетін, сол арқылы ғаламның Жаратушы Иесін тану, соның жолымен жүру үшін, алхимия – өзін-өзі мадақтау құралы», – деп жазған.

Әл-Машанидің ғылымға қосқан зор үлесін және ғылыми-педагогикалық қызметін жұртшылық пен Үкімет жоғары бағалап, 2001 жылдың 12 қазанында Оңтүстік Қазақстан облысында Әл-Фарабидің 1130 жылдығы аталып өтті. Әкім бекіткен арнайы сыйлық және Әбу Насыр Әл-Фараби атындағы сыйлықтың №1 куәлігі артына мол мирас, өшпес іс қалдырған Әл-Машаниға берілді. Сонымен қатар Қазақ ССР-інің Еңбек сіңірген ғылым қайраткері, Қызыл Ту орденімен, көптеген медальдар және Қазақ КСР Жоғары Кеңесінің Құрмет грамоталарымен марапатталды. Қ.Сәтбаев атындағы ҚазҰТУ жанындағы жаратылыстану гуманитарлық институтына Ақжан Әл-Машани есімі

берілген.

А.Машанов – Ислам діні мен, ислам философиясына ден қойған, барлық ғылымдардың басын біріктірген ойшыл ғалым.

Ақжан Жақсыбекұлының өмір жолынан, ғылым жолынан шәкірттерінің, замандастарының берген пікір, мағлұматтары фарабитануға апарар машанитану ілімінің бастауы деп айтуға толық негіз болады.

«Ақжан Жақсыбекұлы Машанов қазақ ғылымы мен білімінде өзіндік орны бар беделді ұстаз болды. Ол – 60-жылдарда-ақ тек геомеханика ғана емес, сондай-ақ шығыстану ғылымында да сүбелі еңбектерімен үлкен абыройға ие болған зерделі зерттеуші.

Араб, парсы тілдерін білген қазақ зиялылары 30-жылдары сталиндік зобалаңның құрбаны болғаннан кейін қайтадан қазақ әдебиеті мен мәдениетінің қайнар бастауы тереңде, әсіресе, соның бір саласы – мұсылман шығыс елдерімен де тығыз байланыста екендігін айтып, ашық үн көтерген батыл азамат. Үн көтеріп қана қоймай, Шығыс Аристотелі атанған Әл-Фараби бабамыздың өшпес мұрасы түрлі халық мәдениетінің тарихына телініп жүрген жылдары, оның қазақ даласының ұланы екенін дәлелдеп, әл-Фараби туралы тарихи танымы зор еңбектер жазды», – деп жазады профессор Әбсаттар қажы Дербісәлі. Осыны дәйектейтін құжаттар архивте бар.

Шәкірті Әлия Бейсенова: «Ақан менің ұстазым еді. Елуінші жылдары негізгі қызметін тау-кен институтында атқаратын ол ҚазПИ-ге келіп, география факультетінде геологиядан сабақ берді. Бізге де уақытын көп бөліп, лекциясын өз институтының бағдарламасымен жүргізді. Менің сол кездегі алған геология туралы білімім, геологияның толып жатқан салаларымен таныстырып, сол салалар бойынша сол кісімен бірге жүріп, экспедицияға шыққаным менің геология ғылымына деген құштарлығымды оятып, Жердің қалыптасу заңдылығын білумен үлкен жол ашты», – деп өзіндік пікір, көзқарасын білдіреді.

Ал Ақжан Машани орталығының директоры, педагогика ғылымдарының докторы, профессор Шәмшаддин Әбдіраман Машанидың кім екенін, азаматтық ісін төмендегідей тарқатып таныстырады:

- XX ғасырдың ортасында Әбу Насыр Мұхаммед Әл-Фарабидің Отырарда туған Қыпшақ перзенті екенін алғаш дәлелдеп, ұлы бабасын ұрпағымен қауыштырып, мұрасын зерттеуші;

- Дамаскидегі Баба ас-Сағир зиратынан Әл-Фараби қабірін тауып, құлпытас орнатуға мұрындық болған азамат;

- ҚР ҰҒА-ның құрылтайшысының бірі;

- Жер ғылымының жаңа саласы – геомеханиканың негізін салушы және Қазақстанда оның мектебін құрушы;

- Қ.И.Сәтбаев атындағы ҚазҰТУ-дың тұңғыш түлегі, алғашқы аспиранты және 50 жылдай үзіліссіз мыңдаған инженер тәрбиелеген ұстаз;

- Жаңа кен орын-

Қазақ ССР-інің Еңбек сіңірген ғылым қайраткері атағы берілгендігі туралы куәлігі [10].

дарын ашушы инженер-геолог (Ақбастау, Құсмұрын, тағы да басқа кен орындарын ашқан);

- Қазақ әдебиетінде ғылыми-көпшілік және фантастика жанры негізінде алғаш көркем шығарма жазушы;

- «Әл-Фараби» (1970) тарихи деректі романында ұлы бабаның көркем бейнесін тұңғыш сомдаған қаламгер;

- Қазақтың екі ұлы данасы арасындағы рухани байланысын алғаш зерттеп, халқымыздың 1000 жылдық мәдени тарихын көрсетуде ренессанстық «Әл-Фараби және Абай» (1994) монографиясын жазған абайтанушы;

- Әл-Фараби мұрасын ғылыми-ислами және бүгінгі ғылым жетістіктері негізінде қазақтың ұлттық дүниетанымымен сабақтастыру нәтижесінде фарабитанудың жаңа бағытын ашқан теолог-зерттеуші;

- XX ғасырдың 40-шы жылдарында-ақ техникалық сөздік түзіп, оқулықтар жазу арқылы техникалық әдебиетте қазақ тілінің зор мүмкіндігін алғаш дәлелдеуші;

- жаратылыстану ғылымдарын гуманитарлық мазмұн-сипатында ұлттық құндылықтармен сабақтастыра дамытудағы бірегей тұлға [11].

А.Машановтың жеке қор құжаттарын сипаттасақ, тізімдемедегі істер құжаттардың мазмұн-мағынасына қарай «Ғылыми-зерттеу еңбектері», «Шығармашылық», «Өмірбаяндық», «Хаттар», «А.Машанов туралы құжаттар», «Фотосуреттер», «А.Машановтың жинақ құжаттары» деп жеке топтарға топтастырылған. Құжаттар жанр бойынша хронологиялық жүйемен реттелген. Қордағы құжаттардың физикалық жағдайы қанағаттанарлық және тізімдеме қазақ тілінде құрастырылған.

А.Машановтың жеке қор құжаттарына тоқталсақ, тізімдемедегі ғылыми құжаттарына Әл-Фарабидің философиялық, астрономиялық, математикалық, музыкалық, химиялық, физикалық, т.б. ғылыми бай мұралары туралы зерттеу еңбектері, мақалалары және қазақтың екі ғұламасы Әл-Фараби мен Абай танымдары арасындағы байланысты зерделеген ғылыми құжаттары берілген. Сондай-ақ геомеханика, тау жыныстары мен тау қыртыстары туралы, астрология және астрономия, ислам діні тақырыбында зерттеген ғылыми зерттеулері шоғырланған. А.Машановтың ғылыми еңбегімен қатар шығармашылық құжаттары да жетерлік. Атап айтсақ «Көк өгіз», «Ұста Маңғаз», «Қабайдың ғажайып жорығы» фантастикалық шығармалары, «Ислам ғалымдары шығарған түрлі өнерлер», «Қазақстан жерінде ерте замандарда қазылған кендер» сияқты очерктері, «Аспанды мақамы», «Өгізхан» атты дастандары, «Фарабидің толғауы», «Фараби – біздің бабамыз», «Асыл мирас» өлеңдері де бар.

Қор иесінің өмірбаяндық құжаттары, А.Машановтың жеке басына қатысты құжаттары берілген. Олар: Қазақ ССР Ғылым академиясына корреспондент-мүше куәлігі, Геология-минерология ғылымдарының кандидаты дипломы, доцент, профессор атақтарының аттестаттары, Қазақ ССР ғылымына еңбек сіңірген қайраткер атағының, Еңбек ардагері медалінің, ғылыми-зерттеу жұмысындағы табыстарымен ғылыми-ұйымдастыру қызметтеріндегі белсенділігі үшін берілген құрмет грамоталары, т.б. құжаттары берілген.

А.Машановтың қор құжаттарының ішіндегі ең қызықты әрі көлемді құжаттары – хаттар. Оның Д.Қонаев, Б.Әшімов, Г.Колбин, Т.Жангелдин, Қ.Сәтбаев және шетелдік мұражайлар мен кітап-

ханаларға Әл-Фараби мұралары туралы жазған хаттары, сонымен қатар Шейх Мұстафа Эфенди мен Р.Нысанбайұлы қажыға дін туралы өзінің ұсыныстарын жазған хаттары және туыстары, қызметтес достарынан қор иесін 70, 75, 80 жылдық мерейтойларымен құттықтаулары бар.

Сондай-ақ А.Машанов туралы жазылған әртүрлі құжаттар да сақталған. Олар Ә.Дербісалиевтің «Өнегелі ғұмыр», С.Зимановтың «Он второй раз вернул Аль-Фараби на казахскую землю», Б.Сапаралиннің «Ақиқат таным сиы» атты мақалалары және А.Жапаровтың «Ақжан ағаға», Е.Берікбайұлының «Атамызға 80 жас», «Ағаға арнаймын» арнау өлеңдері қолжазба күйінде сақталған [12].

Қағаз негіздегі құжаттардан бөлек қорда фотосуреттер де баршылық. Яғни отбасымен, қызметтес достарымен, Дамашық, Самарқанд қалаларына барған сапарларында түскен суреттері сонымен қатар Алтай, Ақшатау кен орындарында зерттеу кезінде түскен фотосуреттерімен ғылыми жұмыстарына пайдаланған тау жыныстарының, кристалдардың, музыкалық аспаптардың, мүсіндердің, т.б. сол сияқты фотокүжаттары бар.

А.Машановтың жан-жақтылығын қорындағы сақталған жинақ құжаттарынан байқауымызға болады. Мұнда шетелден алып келген Әл-Фарабиге қатысты араб, француз, ағылшын тілдеріндегі құжаттар, геомеханика, физика, математика, философия, химия, астрономия, тілге, дінге қатысты кітаптар, конспектілер, мақалалар бар.

Еліміздегі тұңғыш фарабитанушы Ақжан Жақсыбекұлы Машановтың жеке қорында сақталған қызықты құжаттарымен танысып, жұмыс жасауға зерттеушілерге қоры ашық.

Қорытындылай келе, артында осындай өшпес мұра қалдырған ойшыл-ғалым А.Машановтан алар тағылымымыз мол. Ол қазақ ғылымы мен білімінде өзіндік орны бар беделді ұстаз бола білді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві. Ақжан Жақсыбекұлы Машанов – геолог, Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, Қазақ ССР-ң еңбек сіңірген ғылым қайраткері, профессор, Қазақстандағы тұңғыш фарабитанушы. - № 2285-қор, 1-тіз., Б.4.

2. ҚР ОМА. 2285-қор, 1-тіз., А.Машановтың жеке түскен фотосуреттері. 202-іс, 10-п.

3. ҚР ОМА. 2285-қор, 1-тіз., А.Машановтың өмірбаяны. 125-іс.

4. **Зиманов С.** Әл-Фарабиді қазақ жеріне қайта әкелген ғалым. – Фараби ғибратты ғалым: Фарабитанушы ғалым А.Ж.Әл-Машаниге арналады. Алматы, 2006. – Б.397.

5. **Серікқалиев З.** Болжал батыл болсын // Жұлдыз. – 1960. – №3. – Б.92-101.

6. ҚР ОМА. 2285-қор, 1-тіз., А.Машановтың Сирияға, Самарқандқа барған сапарларында түскен суреттері. 206-іс, 3-п.

7. Абай – Ислам жолындағы дана // Сарыарқа. – 1995. – 08.

8. **Ақжан әл-Машани:** «Құран, Тұран, ғылым – үш тірегіміз» // <http://mazhab.kz> (Хабар 1995 жылы күзде түсірілген).

9. ҚР ОМА. 2285 қ. 1-тіз., А.Машановтың жеке түскен фотосуреттері. 202-іс. 11-п.

10. ҚР ОМА. 2285 қ. 1-тіз., А.Машановқа берілген «Қазақ ССР-ң Еңбек сіңірген ғылым қайраткері» атағының, «Еңбек ардагері», медалінің, мерейтойлық белгілердің куәліктері. 118-іс, 1, 2-п.

11. **Әбдіраман Ш.** Машан бидің немересі // zhasorken.kz. – 2014.24.12.

12. ҚР ОМА. 2285-қор, 1-тіз., Б.4-5.

ХАЛЫҚ ҚАҺАРМАНЫ ҚАЙРАТ РЫСҚҰЛБЕКОВ – (1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі және оның құрбаны)

Талғатбек ӘМИНОВ,
ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы
институтының аға ғылыми қызметкері,
тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Қазақстан Республикасы үстіміздегі жылы өз тәуелсіздігінің кезекті 28 жылдығын атап өткелі отыр. Адам өмірі үшін елеулі, ал мемлекет тарихы үшін қас-қағым ғана сәт болып саналатын бұл мерзім өткенімізді саралап, келешегімізге көз жіберетін аса маңызды белес екені анық.

Тұңғыш Президентіміз Н.Ә.Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты кітабында айтып өткеніндей, біз осы тәуелсіздікке оңайлықпен жеткен жоқпыз. Елбасының пікірінше, *«біздің халқымыз тарихтың қатпар-қатпар қыртыстарына тамырын терең жіберген қиын да қызықты тағдыр кешті. Ол, негізінен, тәуелсіздік жолындағы күреспен өтті»* [1].

Қазақтар өзінің бостандығы мен тәуелсіздігі жолында тек патша отаршылдары мен кеңестік жүйенің озбырлығына қарсы 300-ден астам ұлт-азаттық көтерілістерге шыққан екен. Соның ең соңғысы – тоталитарлық жүйенің темір құрсауын талқандауға арналған қазақ жастарының Желтоқсан қозғалысына да биыл 33 жыл толғалы отыр. Тәуелсіздік жолындағы мұндай ұмтылыстардың бәрі ел тарихының ең қастерлі парақтары ретінде әрқашан жадымызда сақталатын болады. Желтоқсан көтерілісінің негізгі себептері мен маңызын айқындау алдында оның басты қаһармандарының бірі Қайрат Рысқұлбековтың қысқаша өмір жолына тоқтала кеткеніміз жөн болар.

Қайрат Рысқұлбеков 1966 жылы 13 наурызда Жамбыл облысы, Мойынқұм ауданы, Бірлік ауылында малшы әулетінде дүниеге келді. Қайрат 1973-1981 жылдары Шу ауданындағы Төле би ауылына орналасқан мектеп-интернатта оқып сегіз жылдық білім алды. Мектепте сабақты жақсы үлгеріп, кластан класқа емтихансыз көшіп отырды. Қоғамдық жұмыстарға белсене араласып, мектептің бастауыш комсомол ұйымының хатшысы болды. Ал 1981-1983 жылдары Бірліктегі бұрынғы Киров атындағы орта мектепте оқып, он жылдықты бітірген соң, әскер қатарына шақырылғанға дейін әкесі Ноғайбайға жәрдемші-малшы болып, Көктерек товарлы-сүт фермасында жұмыс істеді. 1984-1986 жылдары Амур өлкесі Белогор қаласында әскери міндетін абыроймен өтеді. Әскери-саяси қызметтердің үздігі ретінде бірнеше мақтау қағаздарымен марапатталып, әскери бөлімше командирлері ата-анасына алғыс айтқан құрмет қағаздарын жіберді. 1986 жылы мамырда әскери борышын өтеп ауылға келіп, тамыз айында әскери бөлімшенің жолдамасымен Алматы Сәулет-құрылыс институтына келіп сынақтан сүрінбей өтіп, оқуға түсті [2].

1986 жылы 16 желтоқсанда Қазақстанның бас тізгіні қайдағы біреуге тапсырылуына бейбіт наразылық білдірген жастар мен студенттерге қосылып, Қайрат алаңға шығып, шеруге қатысты. Жиналғандар орталықтың кадр саясатын жүргізудегі өктемдігіне наразылық білдірді. Наразылықтың көш басында жастар, студенттер мен жұмысшылар тұрды және олар Желтоқсан көтерілісінің негізгі қозғаушы күшіне айналды.

Митингтің бір қалыпты, тәртіппен өтіп жатқа-

нына қарамастан, үкімет басшыларының бұйрығымен жетіп келген жөндеттер қарулы күш қолданып, құр қол жиналған жеткіншектерді аяусыз ұрып-соғып, алаңды қып-қызыл қанға бояды. Ит қосып, өрт сөндіргіш машиналармен су шашып, жығылған, мерткікен жандарды қала сыртына әкетіп жатты. Қазақ қыздарын шашынан сүйреп, айуандықпен тепкілеп, кейбіреулерін, тіпті, қаныпезерлікпен көк мұзға отырғызуға дейін барды. Міне, осылай оспадар-озбырлыққа шыдамаған, ана қауымын пір тұтып сыйлап өскен ер-намысты жігіттер қыздарға араша түсіп «бұзық» атанды. Араша түскендердің бел ортасында жүргендердің бірі Қайрат еді. Сонымен қатар желтоқсан айының сол бір аязды күндері алаңға жиналғандарға Қайрат Рысқұлбеков: *«Жігіттер, үш күнге шыдайық, үш күнге шыдасақ, бізді Біріккен Ұлттар Ұйымы таниды»*, – деп үндеу тастайды. Осы себептерден екені анық, Қайрат сол кездегі биліктің назарына ілігіп, оған *«алаңда халық жасақшысы С.А.Савицкийді ұрып өлтірді»* деген жалған айып тағылды. Ол мұндай қылмысты істемегенін дәлелдеп баққанмен, қызыл жағалы жөндеттер оның жауабына сенбей, ақыры кісі өлтіруші қылмыскер етіп шығарды. Қазақ КСР-і Жоғарғы Сотының қылмыстық істер жөніндегі коллегиясының төрағасы Е.Грбарниктің 1987 жылы 16 маусымдағы Үкімімен Рысқұлбеков ең жоғары жаза – өлім жазасы – атуға бұйырылды. Зиялы қауым өкілдері СОКП Бас хатшысы Горбачевпен КСРО Жоғарғы Кеңесі Президумының төрағасы Громыконың атына Рысқұлбековтың жазасын жеңілдету туралы өтініштерін жолдады. Кейіннен Рысқұлбековтың ату жазасы амалсыздан 20 жылға бас бостандығынан айыру жазасымен ауыстырылды. Бірақ Шу, Қарағанды темір жол бекеттері арқылы Рысқұлбеков белгісіз себептермен Семей түрмесіне жеткізіліп, құпия жағдайда оның өміріне қастандық жасалды [2].

Кейіннен Қ.Рысқұлбеков ҚР Жоғарғы Соты Пленумының 1992 жылдың 21 ақпанындағы шешімімен толықтай ақталды. Алматы қаласындағы Қ.Рысқұлбеков өзі оқыған Сәулет-құрылыс академиясы тұрған көшеге оның есімі берілген. Тараз қаласында оның есімімен аталатын демалыс бағы бар, оның орталығындағы алаңда Қ.Рысқұлбековке ескерткіш орнатылған. Астана (қазіргі Нұр-Сұлтан) қаласында да оның есімімен бір көше аталды. ҚР Тұңғыш Президентінің 1996 жылғы 9 желтоқсандағы Жарлығымен Желтоқсан көтерілісіне қатысып, құрбан болған боздақ Қайрат Рысқұлбековке «Халық Қаһарманы» атағы беріліп, ата-анасына «Алтын жұлдыз» айрықша ерекшелік белгісі тапсырылды. Енді Желтоқсан көтерілісінің себеп-салдарына келсек, бұл қозғалыстың шығу-өрбу негіздері кеңестік жүйенің шалағайлығында, оның империялық, тоталитарлық, казармалық табиғатында жатқанына көзіміз жетіп отыр.

Белгілі тарихшы-ғалым Мәмбет Қойгелдиевтің пікірінше, өткен XX ғасыр Қазақ елі үшін тым ауыр кезең болды. Осыдан 102 жыл бұрын, яғни 1917 жылғы 12 желтоқсанда Алаш автономиясын құру

ісін қолға алған Алашорда үкіметі өмірге келді. Алаш қозғалысы нақты бағдарламалық негізге сүйенген саяси қозғалыс болатын. Ал Алаш саяси қозғалысын күшпен жойған Кеңестік биліктің қазақ қоғамының өмірін жаңа сұраныстарға сәйкес бейімдеуге арналған түбегейлі бағдарламасы болған емес.

Орталық биліктің, М.Қойгелдиевтің ойынша, қазақ қоғамын басқару жөніндегі күрделі іске даярлықсыз кіріскендігін көп ұзамай-ақ өмірдің өзі көрсетіп берді. 1929-1932 жылдары Қазақстанда кеңестік реформалық шараларға – күштеп отырықшыландыру мен ұжымдастыруға қарсы 372 қарулы көтеріліске алып келген.

Міне, сол Алаш қозғалысына тән белгілерді Желтоқсан көтерілісінің себеп-салдарынан да байқауға болады. 1986 жылғы 17-18 желтоқсан күндері Алматыдағы орталық алаңда және бүкіл ел көлемінде болып өткен қанды қақтығыстар мен толқулар Кеңес үкіметі мен қазақ халқы арасындағы өзара сенімсіздіктің жетпіс жылға жуық мерзімнен кейін де сол күйінде қалғандығының нақты айғағы болып табылады [3].

1985 жылдың соңы – 1986 жылдың басында-ақ Қазақстанда және Мәскеуде республика басшылығына және сол кезде жасы 75-ке таяп қалған Қазақстан Коммунистік партиясының бірінші хатшысы Д.А.Қонаевтың атына тікелей сын айту жиіледі. Барлығы да жоғары биліктің ауысуы қажет екенін түсінді, оның үстіне, бұл жайында Мәскеудегі билеушілер де айтатын болды. Алайда халық бұның демократиялық жолмен іске асуын күткендіктен, ары қарайғы оқиғаларды жұртшылық биліктің өзі жариялаған ұстанымдарды бұзғаны деп бағалады.

Басқарушы органдарда мемлекетті басқарудың үлкен, бірақ ескірген тәжірибесімен жұмыс істейтін аға ұрпақ өкілдері басым болып тұрған жағдайда, орталықта да, республикаларда да батыл, шығармашыл жаңа идеялар бере алатын, болашағынан үміт күттіретін жастардың тапшылығы сезілді. 1980 жылдардың басында Н.Ә.Назарбаевтың үлкен саясатқа келуі, оның 1984 жылы, 44 жасында Қазақ КСР-і Министрлер Кеңесінің төрағасы болып тағайындалуы мемлекеттік басқару саласында жаңа кезеңнің басталғанын көрсетті. Бірақ 1986 жылдың қараша-желтоқсан айларында Қазақ КСР-інің жаңа басшылығы туралы мәселе көтерілгенде, Орталық желтоқсан қасіретіне әкеліп соққан қате шешім қабылдады.

1986 жылғы 15 желтоқсанда Алматыға КОКП ОК бөлімінің меңгерушісі Г.П.Разумовский және Ульяновск облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы Г.В.Колбин келді. Қазақстан Компартиясы ОК Пленумында, желтоқсанның 16-сында КОКП ОК Саяси бюросының Г.В.Колбинді Қазақстан Компартиясы ОК бірінші хатшысы етіп ұсыну туралы шешімі жария етілді. Қазақстанның жоғары партия басшылығы ешқандай талқылаусыз «иә» деп дауыс берді де, барлық партиялық нормалар мен жарғылар бұзыла отырып, Қазақстанмен еш байланысы жоқ, жергілікті жағдайларды мүлдем білмейтін, тіпті жергілікті партия ұйымдарының ешбірінде есепте тұрмаған, Қазақстанда тіркелмеген бөтен адам республиканың басшысы болып сайланды. Бұны қазақ халқы қорлау деп бағалап, жаппай қарсылық танытты [4].

Жоғарыда айтылғандай, 1986 жылғы желтоқсанның 17-18-інде Алматының жастары республика мүдделерінің аяққа тапталуына қарсылық білдіру үшін көшелерге шықты, олардың ішінде Алматы Сәулет-құрылыс институтының студенті **Қайрат Рысқұлбеков** те болған еді. Шеру бейбіт болды: мемлекетке немесе үкіметке қарсы ешқандай ұрандар болған жоқ, азаматтар өздерінің конституциялық құқықтарын ғана іске

асырды.

Шерушілердің алдына шығып, Қазақстан КП ОК Пленумы шешімінің мән-жайын түсіндірудің орнына, республика басшылығы жастармен сөйлесуден бас тартты. Шерудің кең етек алып кетуінен қорыққан Г.В.Колбин және республикалық басшылық Мәскеудің, КОКП Орталық Комитетінің көмегіне жүгінді. Нәтижесінде, КСРО Ішкі Істер министрлігі елдің әр өңірлерінен ішкі әскердің арнаулы бөлімдерін Алматыға аттандырды. Жастардың қарсылығы әскер күректерінің, ізгіл иттердің, өрт сөндіру машиналарының күшімен басып-жаншылды.

Құқық қорғау органдарының заңсыз әрекеттерінен көптеген студенттер мен жұмысшы жастар зардап шекті. Алматыдағы желтоқсан оқиғасына қатысқан **Самат Жылмағамбетов:** «Біз алаңда тұрғанбыз. Белсенді жастар алға шығып сөйлеп, жиын бейбіт өтіп жатқан. Бірақ солдаттардың біреуі тып-тыныш тұрған бір қызды басынан ұрып құлатты. Төбелес содан басталды. Жігіттер үстің қан жапқан қызды қолдарына көтеріп, алып кетті. Олар мұнда адам өлтіріп жатқанын айтып, айғайлады. Ашуға булыққан топты тоқтату үшін, солдаттар өрт сөндіретін машиналардан адамдарға қарай суық су атқылады. Қашудан басқа амалымыз қалмады. Сол кезде бір топ қыз алаңды қоршап алды. Бір қатарға тізіліп тұра қалып: «Қашып бара жатқандарың не?! Сендер жігітсіңдер ме, кімсіңдер?» – деп айғайлады. Біздер қарусыз едік. Жігіттер алаңдағы мрамор тақташаларды суырып алып, сындырып, солдаттарға қарсы жүрді. Өрт сөндіретін машиналардан құбыршектерді жұлды. Солдаттар өздері күректермен ұрып құлатқан, қанжоса жараланған, мұздай суға малынған қыздар мен жігіттерді сүйреп, машиналарға тоғытты. Содан кейін стадионға апарып түсіріп, жерге қазқатар сұлатып тастады. Кейін білсек, олардың кейбіреулерін солдаттар қаланың сыртына апарып, шешіндіріп, сол жерде жалаңаш күйлерінде қалдырған екен», – деп еске алады [4].

Билік басындағылар өнеркәсіптік кәсіпорындардың орыс тілді жұмысшыларынан құралған жасақтарды темір сойылдармен қаруландырып, шеруге шыққан қазақ жастарына қарай айдап салып, ұлтаралық араздықты қасақана өршітті. Кейбір деректер бойынша, 17-18 желтоқсан күндеріндегі қайғылы оқиғалар барысында бірнеше адам қаза тауып, 200-ден астам жас ауруханаға түскен, 1700-ден асатын адам әртүрлі дене жарақаттарын алған. Жастар шеруінің осындай қатыгездікпен басып-жаншылғаны туралы хабар күллі Қазақстан аумағына тарап, республиканың көптеген қалаларында өткен осындай шерулерді де биліктегілер басып тастады.

Дегенмен, өз әрекеттерінің дұрыс екендігіне сенімді жастар дүлей күшке бетпе-бет келіп отырып, одан қаймыққан жоқ еді. **Қайрат Рысқұлбековтың** тергеу кезінде берген жауабында: «Алаңда біз «қазақтар жасасын!» деген ұран тастап, ән салдық. Алаңда ұзақ болған жоқпыз. Көшеде жүріп тағы да ән салдық». Қайраттың курстас серігі Көпесбай Ертай: «Жазушылар үйіне таяп келгенде сағат 14.00 шамасы еді. Осы жерде барлығымыз: «Ілияс, Сәкен!», – деп айқайладық... Сонда **Қ.Рысқұлбеков** даусын көтеріп: «Олжас! Бізге тілек айт!», – деді. Тек бір автобус аялдамасы тұсынан өте бергенімізде орта жастағы қазақ әйелі: «Балаларым менің, сендердікі дұрыс. Қазақ елінің намысы бар екендігін көрсеттіңдер. Рахмет! Тек қана қан төгілмесін!», – деді [3].

Желтоқсан оқиғасынан кейін қудалау басталды:

шеруге қатысқандардың екеуіне ең жоғары жаза – өлім жазасына үкім шығарылды, 99 адам әртүрлі мерзімдерге сотталды (біраз уақыттан кейін олардың ішінен 46 адам ғана ақталып шыққан). Қоғамда шиеленіскен жағдай орнады. Орын алған оқиғалардан кейін партия органдары «ұлтшылдар» мен «желтоқсаншыларды» анықтап, табу үшін дабыра науқан жүргізді. Студенттердің арасында тұтқындау басталды. Қазақ КСР-і Жоғарғы Кеңесі құрған Комиссияның 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасын зерттеуге берген бағасы бойынша, сол кезде ұсталғандардың саны 8500-ге жеткен [5].

Желтоқсан оқиғаларына қатысқандардың арасынан 787 жас – БЛКЖО қатарынан, 52 адам – компартия қатарынан, 271 студент оқу орындарынан шығарылып, 1138 адам комсомолдық жаза алып, жүздеген адам жұмыстан кетуге мәжбүр болды. Жоғары оқу орындарының 12 ректоры қызметтерінен қуылды. Өлім жазасына кесілген екі адамның бірі Сәулетқұрылыс институтының студенті Қайрат Рысқұлбеков еді. Ақын Мұхтар Шахановтың естеліктері бойынша, Қайрат Рысқұлбековке өлім жазасы жария етілген соң, бүкіл дүние жүзінде оған рақымшылық беруді талап еткен қуатты толқу басталған: *«Қайрат Рысқұлбековке өлім жазасына үкім шығарылғаны туралы шетелде баспасөз бетіне көптеген материал шықты. 1987 жылдың шілдесінде Венгрияда Қ.Рысқұлбековке рақымшылық беру жөнінде А.А.Громыконың атына жазылған өтініш хат жарияланды. Бұл хатқа барлығы 41 адам, оның ішінде белгілі жазушылар: Я.Киси, А.Ражек, Г.Демский, Г.Конрад және басқа да мәдениет қайраткерлері қол қойған. Оны қорғап дауыс берген Чехословакияның 77 қоғам қайраткерінің қатарында бұрынғы Сыртқы істер министрі Х.Хачек те болған. «Рейтер» агенттігінің хабарлауынша, поляктардың «Бостандық пен бейбітшілік одағы» М.С.Горбачевке хат жолдап, онда Қ.Рысқұлбековке шығарылған үкімнің әділеттілігіне күмән келтіріп, істі қайта қарауды талап еткен»* [4].

Нәтижесінде КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1988 жылғы 28 сәуірдегі Қаулысымен Қ.Рысқұлбековке кешірім жасалып, өлім жазасы 20 жыл бас бостандығынан айырумен ауыстырылады. Алайда бұл хабар, М.Шахановтың журналист Б.Исабаевқа берген сұхбатында айтылғандай, Қайратты қуанта алған жоқ. Өйткені 20 жыл қапаста отыру, оған атылумен бірдей болды. Міне мынау оның анасына, туған-туысқандарына түрмеден жазған хаты бұған толық дәлел: *«...Өздеріңізге әбден белгілі, яғни мен...жазықсыздан-жазықсыз, адам тұрмақ тышқан мұрнында қанатпай сорлағанымды, темір торға торланғанымды, одан қала берді, түйменің көзіндегі тесікке түйедей жала жабумен қамалып, ақыры ату жазасын алғанымды білесіздер.*

Иә, мен сіздерден еш жасырмаймын, мен 18.12.86 жылы алаңға бардым...Тек қана, ол жерге барған себебім, бар мақсатым, біріншіден, ол жерде не болып, не істеп, не қойып жатқанын өз басым, өз көзіммен көру болды. Екіншіден, алаңда қазақтың уыздай жас қыздарын ұрып-соғып өлтіріп жатыр дегенді елден естіген соң өз басым қолымды жайып, «құл болмасаң, пұл бол» деп отыруға еркектік ар-намысым жетпеді. Ер қатарында ер қара боп, саны бар, сапасы жоқ боп, ербеңдеп жүрген намыссыз – еркек емеспін, құдайға шүкір, кеудемде нағыз ереге лайық «намыс» баршылық. Оның үстіне, «қыздың жолы жіңішке» деген. Менің түсінігімше, әйел адамға ер адамдар тұрмақ, аң екеш аңдардың – хайуандардың еркегі де мүйіз болмаса тұяқ көтермейді. Ал біз бәріміз аң емес, адамзаттың ұлы – адамбыз...Міне, қысқаша айтқанда, осындай

түсінікпен әйел затына ер болып, өз қолұшымды беруге барғаным рас. Сол жерде қолымнан келгенше бар көмегімді бергенім де рас. Ол үшін әлі күнге дейін еш өкінбеймін, керісінше, үлкен мақтаныш тұтамын. Бірақ та бір құдай өзі куә адам баласын өлтіргенім жоқ. Мұндай айуандық жасаудың өзі, сормандай менің қолымнан келмейді. Еш уақытта, ешқашанда. Ал әйел затына айуандықпен қол көтеріп, шашынан тартып, көкпарша сүйрегені үшін, бір милицияны ұрып-соққаным рас. Ол адам күні бүгінге дейін аман-есен, зыр жүгіріп жүр. Өз қолымнан жасаған бір теріс қылық, бар қылмысым осы ғана. Ал маған «жығылғанға жұдырық» деп, зұлымдықпен мойныма ілген «адам өлімі» менің ісім емес. Мұның бәрін ию-қиюын келістіріп, көп-көрнеу жала, жалғандықпен мен сорлының мойнына жүз қайтара орап ілген «ұялмайтын бес гектардай беттері мен талмайтын жақ берген», албасты атқан тергеушілер мен әбжалаң жалақорлардың ісі. Мен өте-мөте жақсы білемін және сеземін...

Міне, өздеріңіз естігендей, «ату жазасын» 20 жылға ауыстырды. Бұл, әрине, біреуге қуаныш, біреуге жұбаныш, ал біреуге азап, мен бұл үшін қуанғаным жоқ. Өйткені, асыл анашым!... Бұл тас зынданда жазықсыздан-жазықсыз еш отырғым келмейді. 11 ай ішінде әбден қайғы-қасіреттен жүйке тамырым жұқарды, әбден шаршадым. Сол себептен жазықсыздан-жазықсыз өз-өзімді 20 жыл бойы қинағым келмейді. Және сіздерді де қинап азаптағым келмейді... Ардақты анашым! Аяғыңызға жығылайын! Ақ сүтіңізді ақтай алмай, көз жұмып бара жатқаным үшін сорлы балаңызды кешірерсіз...

Ерте ме, кеш пе, нағыз адам өлтіруші қылмыскер әлі-ақ табылады. Бұл ақиқат, жүрегім сезеді.

Менің өліміме тек жалақорлар мен тергеуші, соттарды кінәлаңдар!... Қош бол жарық дүние! Бар бақытымды «о дүниедеден табармын.

Сағынышты сәлеммен балаңыз Қайрат!» [6].

Ресми жорамал бойынша, Қ.Рысқұлбеков 1988 жылғы 21 мамырда өзін-өзі өлтірген делінді. Бұған негізгігі дәлел ретінде оның жоғарыдағы өлім алдындағы хаты келтірілген. Ал М.Шахановтың ұғымынша, бұл хат ату жазасын 20 жылға ауыстырған үкімді естіген кезде ыза үстінде жазылған. Сол себептен осы хаттан кейін оның өлімі ұйымдастырылды деуге толық негіз бар дейді ақын ағамыз.

1987 жылдың шілдесінде КОКП Орталық Комитеті сталинизм рухында «Қазақстан республикалық партия ұйымының еңбекшілердің интернационалдық және патриоттық тәрбиесі бойынша жұмысы туралы» бұрыс қаулы қабылдап, онда 1986 жылғы желтоқсан оқиғаларына «қазақ ұлтшылдығының көрінісі» деген сипаттама берген. КСРО халық депутаттарының 1989 жылғы маусымның 6-сында өткен I съезінде сөз сөйлеп, Мұхтар Шаханов ол оқиғаларға қатысты әділетті зерттеу жүргізуді және КОКП басшылығының шешімін қайта қарауды талап етті. Кейін ғана, КСРО тарайтын кезеңде КОКП Орталық Комитеті өзінің шешімін өзгертіп, бұрынғы қаулының мазмұнына мүлдем қарама-қайшы: *«...қазақ жастары шеруінің ұлтшылдық сипаты болған жоқ: бұл олардың азаматтық және саяси ұстанымын еркін білдіре алатын құқы болған»,* – деген үкім шығарды. Сөйтіп, әділеттілік 1990 жылдың мамырында ғана орнады.

1986 жылғы желтоқсан оқиғалары шетелдік сарапшылардың әртүрлі бағалауын туғызды. Біреулерінің пікірінше, ол оқиғалар мұсылман ұлттық күштерінің «ағаға құрмет» ұстанымына негізделген этносаралық күресінің көрінісі болса, екіншілерінің пікірі бойынша, ол жас азаматтардың одақтас республиканың құқықтарын

Мәскеудің аяққа басып отырғанына қарсы шығуы болған.

Г.В.Колбиннің интернационализмді күшейтетіні және қазақ тілін үйренудің қажеттігі жайындағы даурықпа мәлімдесі тұрғылықты ұлт өкілдерінің білім алуына және жоғары лауазымдарда қызмет істеуіне тосқауыл қоюға, өне бойы «ұлтшылдарды», «сыбайлас жемқорларды» іздеуге ұласты.

Сөйтіп, 1986 жылдың желтоқсаны және содан кейін республикада орын алған оқиғалар қоғамдық өмірді барлық жақтарынан демократияландырудың қайта құрушылық идеясының жай ғана мағлұмдама екенін, яғни кеңестік жүйенің озбырлығы әлі де жойылмағанын, басқарудың басып-жаншу және қудалау-жазалау әдістері бұрынғы күйінде қалғанын көрсетті.

1986 жылдың желтоқсаны, Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың бағалауы бойынша, Қазақстанның тәуелсіздік пен егемендік алуының бастамасы болды, қазақ жастарының сана-сезімінің қаншалықты дәрежеде өскенін көрсетті. Басқарып тұрған жүйенің алдындағы қорқынышты еңсеріп, нақ осы жастар ұлттық абыройды басып-жаншып, елемеуге болмайтынын халықтың атынан ашық мәлімдеді. Сол күндердің оқиғаларына талдау жасай отырып, Н.Ә.Назарбаев өзінің «Ғасырлар тоғысында» атты кітабында былай сыр шертеді: «1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы қазақ жастарының сана-сезімінің қаншалықты өскендігін көрсетті. Олар 100 жылға жуық уақыт бойы халықты казармалық тәртіпте ұстап келген тоталитарлық жүйенің алдында айылдарын жиған жоқ. Жастар бұдан әрі кез келген ұлтқа тән ұлттық мақтаныш сезімін қорлауға жол бермейтінін өз халқының атынан анық мәлімдеді» [7].

Қазақ жастарының желтоқсандағы шеруі бүкіл ел аумағында КСРО-ның құлауына бастау болған ұлттық-демократиялық шерулердің, қозғалыстардың қатарында бірінші болып тұрды. Алматы оқиғасынан кейін 1980-1990 жылдар шектерінде Тбилиси, Баку, Вильнюсте және елдің басқа да қалаларында кеңестік саяси жүйенің тарауын жеделдеткен оқиғалар орын алды.

1986 жылғы желтоқсанның тарихи маңызын 2006 жылдың соңына қарай Желтоқсан оқиғаларының 20 жылдығына арналған, тәуелсіздіктің алғашқы жаршысы іспетті «Тәуелсіздік таңы» мемориалының ашылуы айқындап берді. 1986 жылдың желтоқсанында орын алған оқиға кездейсоқ емес-тін. Желтоқсан оқиғаларының терең себептерін жете түсіну үшін, Елбасы айтқан: «Алматы 1986 жылдың желтоқсанында ұлт мәселесін шешудің социалистік ілімінің күйрегенін дәлелдеді», – деген қорытынды сөзі маңызды болып табылады [4]. Бұл ілімнің маңызы неде болды? Білетініміздей, бұл ілім әлеуметтік-таптық бастаудың ұлттық бастаудан басым екені туралы тезистің негізінде құрылған. Ұлт мәселесін «түбегейлі» шешу тәсілі нақ осындай көзқарастан көрінеді.

КСРО-да 1980 жылдардың екінші жартысында орын алған оқиғалар ұлтаралық, этномәдени мәселенің ұлт мәселесінің дәстүрлі кеңестік ілімі аясында тым осал екенін және жеткілікті дәрежеде ойластырылмағанын көрсетті. Алайда режим өзін-өзі сақтау мақсатында бұрынғыша «халықтар мен мәдениеттердің ұлттық көптірлілігін тегістеумен» болды, ал бұл, ақырында, кеңестік құрылыстың бұзылуына алып келді.

Белгілі ғалым тарихшы, академик Манаш Қозыбаевтың пікірінше, Желтоқсан қозғалысы еліміздің ұлт-азаттық тарихында ерекше орын алады, Қайрат Рысқұлбеков сияқты қазақтың шынайы әділеттілік пен бостандыққа ұмтылыс жасаған жас буыны қатысып, өздері азаттық жолында құрбаны болған бұл қозғалыс – демонстрация, манифестация бейбіт диалог түрінде

өрбіп, соңғы сәтте – көтеріліске ұласты, басқаруға сай қарулы күштің иесі мен билеуші жүйе қаражүзділіктердің әдісімен ешбір кінәсі жоқ жастардың қанын жосадай ағызды, сондықтан қоғалысты «Желтоқсан 1986 – көтерілісі» деп атауға әбден болады. Академик ағамыздың ұйғаруынша, осы көтеріліске қатысқан жас ұрпақ – жаңаруды, жаңғыртуды армандаған Қайрат Рысқұлбеков бастаған күрескер ұрпақ орыс халқына қарсы болған жоқ, өз халқына деген сүйіспеншілігін, ұлттық арын, бостандығын қорғады, оны күнтіртібіне қойып, Одақтың шеберінде демократиялық жолмен шешуге шақырды. Міне, осылай бұл қозғалыс КСРО көлемінде басталды да, сол Одақтың құлап, ыдырап, Қазақстанның егемендігімен аяқталды [8]. Соның нәтижесінде тарлан тарих үшін қас-қағым ғана сәт, ал барша қазақстандықтар үшін ғасырға бергісіз небәрі 27 жыл ішінде еліміз қуаты күшті, беделі зор, болашағы жарқын мемлекетке айналды.

Әлемдік сарапшылар біздің елдегі – тұрақтылық, экономикадағы – үздіксіз өсу, сыртқы саясаттағы – сенімді әріптестік, өз ішіміздегі әлеуметтік қамқорлыққа негізделген дамуымыздың даңғыл жолын өзге елдерге үлгі-өнеге ретінде ұсынуға. Бұл, Елбасы айтқандай, бүкіл халқымыздың ортақ табысы, бірігіп қол жеткізген жетістігі.

Ендеше еліміздің тәуелсіздігі жолындағы халқымыздың ғасырлар бойы жүргізген ұлт-азаттық күресінің, соның құрамдас бөлігі болып табылатын Қайрат Рысқұлбеков сияқты ұлтжанды, шынайы патриот жастар құрбаны болған Желтоқсан көтерілісінің тарихтан алар орны ерекше.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена раскрытию исторического значения героического подвига участника Декабрьского 1986 года восстания молодежи в Алматы Кайрата Рысқұлбекова, который ценой собственной жизни боролся за достижение подлинной свободы и независимости казахского народа.

This article focuses on the historical significance of the heroic deed of the December 1986 uprising of young people in Almaty, Kairat Ryskulbekov, who, at the cost of his own life, fought to achieve genuine freedom and independence of the Kazakh people.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы, 1996.
2. Уәктері М. Қайрат және желтоқсан көтерілісі. – Алматы, 2001. - 32 б.
3. Қойгелдиев М. Алаш және Желтоқсан: идея, мақсат, ерлік сабақтастығы. «Қазақстандағы Желтоқсан көтерілісінің (1986) тарихи және халықаралық маңызы» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Астана, 25 қазан 2016 жыл.
4. Аяган Б.Г., Абжанов Х.М. и др. Современная история Казахстана. Учебник. – Алматы, 2010.
5. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының Алматы қаласында 1986 жылғы 17-18-інде болған оқиғаларға байланысты жағдайларға түпкілікті баға беру жөніндегі комиссияның тұжырымдары мен ұсыныстары. «Алматы, 1986. Желтоқсан». – Алматы: 2011. Т- 1. - 464 б.
6. Исабаев Б. «Тарих қиянатты кешірмейді». КСРО Жоғарғы Кеңесінің мүшесі, ССРО халық депутаты, белгілі ақын Мұхтар Шахановпен сұхбат. «Алматы, 1986. Желтоқсан». – Алматы: 2011. Т- 1. 464 б.
7. Назарбаев Н.Ә. Ғасырлар тоғысында. – Алматы, 1996. «Алматы, 1986. Желтоқсан». – Алматы: 2011. Т- 1. - 464 б.
8. Қозыбаев М. «1986. Желтоқсан: дақырт және шындық». «Алматы, 1986. Желтоқсан». – Алматы: 2011. Т- 2. - 376 б.

ДІНИ ТАНЫМ ЖӘНЕ РУХАНИ САНА

Жанжігіт ОРАМАХ,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университетінің профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты

Руханилық – адам танымы мен дүниеге көзқарасының адамаралық қарым-қатынастағы биік адамгершілік қағидасы. Халық армандаған тұлғалық бейнелер фольклорда, аңыз әңгімелерде руханилық кемелденген кейіпкерлер түрінде көрініс беріп отырған. Рухани негіздерін дамытпаған адам табиғи түйсіктер деңгейде қалып қояды және ол өзімшілдіктің шеңберінен шыға алмайды.

Адамның рухани дамуына ықпал ететін факторлар көп. Олар: *оқу, білім, ғылым, өнер және дін*. Әлем тарихында оқу – білімге, өнерге, ғылымға, олардың жетіліп дамуына айта қаларлықтай қарсылық болмаған. Ал діннің жолы мен жөні олардан бөлектеу. Өйткені, дін – адам пайымының бүкіл әлем мен болмысқа, қоршаған дүниеге, табиғатқа, өзі өмір сүретін ортаға және өзінің ақыл-ойы мен сана-сезімнен тысқары тылсым дүниеге қатынасы. Діннің басты белгісі – адамның ақыл-ойы, сезім мүшелері қабылдай алмайтын болмыс түрлеріне сену және оны мойындау. Дін – әлемді байланыстыратын күш. Діннің басты мақсаты – адамның рухани жетілуі, адамды сенімге жетелеу. Осы сенім – оны жаман істерден тежеуші және дұрыстықтан, имандылықтан шықпауына себепші ғана емес, ұлттық рухтан бастау алатын ұлттық идеяны да қалыптастырушы.

Өте ерте заманда-ақ пайда болған дін әлі күнге өз позициясын адамзат санасының басқа түрлерінің алдында бермей келеді. Дінде дүниеге көзқарастық тұстар басым. Дін адамның табиғат және қоғаммен байланысын әдіс тауып шебер айқындап бере алды, осы байланыстардың күрделі бейнесін түзе алады, онда адам мен әлем қатынастары мәселесінің мәңгі сұрақтары шешімін тапты. Діннің қоғамнан алатын орнын түсіну методологиялық принципке сүйене отырып айқындау керек. Дін – дүниені рухани игеру үдерісіндегі тарихи қалыптасқан компонент, қоғамның әлеуметтік ой-санасының жәдігерінің бір бөлігі.

Бүгінгі өмір сүріп отырған қоғамда діннің, оны дұрыс ұстану мен қажетті тұстарын уағыздаудың адам баласы өміріне тигізетін әсері орасан зор. Болашақ қоғам бізден тек кәсіби шеберлікті ғана емес ақыл-ой мен салауаттылықты, яғни дені сау, рухани таза болуды, дүниежүзілік қауымдастықта өз орнын таба білуді, қоршаған орта мен рухани тығыз байланыста өмір сүруді талап етеді. Осы мәселелердің шешілуіне қазіргі кезеңде діннің тигізетін әсерінің, атқаратын рөлінің маңыздылығы ерекше. Мысалы, Мұхаммед (F.C.) оның серіктерінің істері мен сөздері жөніндегі діни-философиялық өсиеттері мен тұжырымдарында, яғни *Хадисте*, тазалық туралы көп айтылған. Ол тән тазалығы, жан тазалығы, ар тазалығы. Бұлар бүгінгі қоғамымызға ауадай керек қажеттіліктер. Жалпы алғанда ең қарапайым Хадистерде терең философиялық мән жатыр.

Пайғамбардың хадистерінде: *«өзіңді өзің танысаң, жаратқан иеңді де танысың»*. Ендеше адам алдымен өзінің жан дүниесін, яғни өзін-өзі тану керек. Өзін өзгелермен салыстыра отырып, әлеует арасында, қоғамда алатын орнын түсіну, соған сәйкес әрекет ету адам зиялылығының, руханилығының белгісі.

Егер мұқият қарап, терең зерттеулер жүргізетін болсақ, тәрбие деген сөздің түп-төркіні Раббы – "тәрбиелеуші" – сөзінен шығады. Ал руханият деген сөздің төркіні Құран

Кәрімдегі «рух» сөзінде жатқандығы айдан анық.

Енді екеуі біріккендегі «Рухани тәрбие» деген сөз тіркесінің шын мағынасын түсіну үшін Құран Кәрімге жүгінуімізге тура келеді. «Беташар» сүресінен кейінгі Құранның негізгі бөлігі «Бақара» сүресі былай басталады: *«Міне осы кітапта күдік жоқ, тақуалар үшін тура жол көрсетуші»* [1, 216 б.]. Қазақтың *«Кітап – білім бұлағы, білім – өмір шырағы»* деген мақалының мағынасы: *«Құран – білім бұлағы, рухани ілім – өмір шырағы»* екендігін кез келген ақылы бар адам ажырата алса керек. Ендеше, қазіргі рухани қараңғылықтан: надандық, арсыздық, намыссыздық, имансыздық пен адами азып-тозулықтан алып шығатын жалғыз жол – осы рухани ілім шырағының жарығы болмақ.

Қазіргі кезеңде адамзатты әлемдік қауымның болашағы қалай қалыптаспақ деген сұрақтар ойландырады. Өткен ғасырда алып мемлекеттер «дүниенің жаңа тәртібін» түзуде бірқатар табыстарға жетті десекте, жер бетінде зұлымдық, адамгершілікке жат құбылыстар азайған жоқ. Адам мәніне дұрыс көзқарас та толық қалыптасқан жоқ.

Иудей – христиандық ойлаудың үш мың жылдық тарихи, Шығыс діндерінің өткен тарихы біздің санамызда қасиетті бір ғажап тілекті оятады, ол тілек – жаңа адам, жаңа қоғам құру. Профессор Алтай Тайжановтың пікірінше: *«Шығыс қоғамында дінді моральдық құндылықтармен астастырудың нәтижесінде адам тек материалдық емес, сонымен қатар рухани болмысқа да ие. Рухани құндылықсыз ішкі үйлесімділікке қол жеткізу және оны сақтап қалу қиын болмақ. Адамның және қоғамның іс-әрекеттеріне баса назар аударатын шығыс дүниетанымында жүйелі өмір сүру түсінігі басымдық танытады, адамның жан дүниесін, руханиятын және табиғи қабілетін дамытуға, оны бақылауға ерекше мән беріледі. Адамға оның тәрбиесіне, адамгершілігіне, имандылығына қарай құрмет көрсету, бағалау біздің Шығыстық қоғамның тұрақты қағидасы»* [2, 29 б.].

Халқымыздың жүріп өткен тарихи жолына көз салсақ не бір қылы кезеңдерге кездесеміз. Сол кезеңдерде әлсіз болсаң азулының аузында, қорқақ болсаң қарулының қолында кететініне көзің жетеді. Сондай-ақ, ұрпақтың жүрегіне парасат пен ізгілік қасиеттерін дарыта, еге білмесең батырлықпен алған несібенді бойыңа дарытып, ұрпағыңның жарқын болашағын жасай алмайсың. Үлкен парасат иелері, ұлы гуманистер ең алдымен ұрпақ жүрегіне ізгілік пен иман дарыту, олардың парасат-пайымдарын тереңдету бағытында жұмыс істеген. Солардың бірі және бірегейі – Бекет Ата. Табиғат жұмбақтарын танып-білуге болады десек те оның тылсымдарын тұтас шешуге адам баласының мүмкіндігі де, қабілеті де жете қойған жоқ, сол сияқты бізге елі ардақтаған Пір Бекет Ата феноменін түсіну де жеңіл емес.

Бекет Атаның аты аталса, онымен қоса *әулие, киелі, пір* ұғымдары қатар жүреді. Бекет Атаға қатысты ел аузындағы аңызнамалардың шығуына және таралуына көпшілік санадағы таным деңгейі себеп. Өйткені, тарихи тұлғалар туралы аңыздар, әңгімелер жылдар өткен сайын көбейіп, толығып отырады. Алайда, аңыздың айтылуының тегін еместігіне, ертегінің ермек еместігіне соңғы жылдарда ғана көзіміз жетіп келеді. Өйткені, оларда идея шындығы,

өмір туралы қарабайыр түсініктерден жоғары болатын рух болмысы да бар. Мысалы, қазіргі қолданыстағы энциклопедияларда, әулие – қалыптасқан діни наным бойынша тірілердің тағдырына ықпал жасай алатын киелі адамдар. Құран Кәрім кітабы бойынша «Әулие» – деген атау сөздің мағынасына назар аударсақ, «Әулие» – араб тіліндегі «уәли» сөзінің көпше түрі. Негізінен екі мағынаны білдіреді; бірі – Алланың сүйікті құлы, яки досы, Алланың ең жақын адамы; ал екіншісі – қамқоршы басшы. Әулие ислам дініндегі қалыптасқан дәстүр бойынша, тек адамға қатысты қолданылатын анықтама [1, 43-6.].

Белгілі ойшыл-жазушы Әбіш Кекілбаев әулиелік туралы өз пікірін былай білдіреді: «Кешегі солақай заманда әулие деген сөзден ат тонымызды ала қаштық. Олар туралы ойлануға да құлқымыз болған жоқ. Халықтың ғасырлар бойы өшпей келе жатқан ерекше ықыласының сыры неде екеніне де назар аудармадық. Оны бір жолата надандыққа, санадағы мешеулікке сайдық. Ауызша мәдениет өкілдерінің, ақиқат сөзін аңызға айналдыруға мәжбүр болғанын түсінбедік, әйтпесе ел өмірінде елеулі маңызға ие болған небір ерекше тұлғалар мен оқиғалар әлдеқашан естен шығып кетер еді» [3].

Нелер ұлы реформалардың, іргелі өзгерістердің, халық басына түскен нәубеттің де, ұлт шырайын шығарған шуақты күндердің де бастауында жеке тұлғалар мен дара дарындар, аты аңызға айналған көпке ықпал ете алған киелі жандар тұрған. Олардың тұлғаларын танып, тағылымдарын орындау, жүзеге асыру, дәріптеу мақсатында тұстастары мен келер ұрпақ өз заманында мүмкіндіктеріне қарай іс-әрекет істеген. Олардың көпшілігінен қалған рухани қазыналар өзіндік тәлім-тәрбиелік, танымдық мән-мазмұндарының арқасында бірнеше ұрпаққа рухани азық болып, ұрпақтан-ұрпаққа көшіп, халқымыздың ғақлияты ой кешу үрдісін құрпақ бізге жеткен. Солардың бірі жоғарыда біз айтқан – **пір Бекет Ата тағылымы**.

Алайда, осы аты аңызға айналған тағылымы мол тұлға, өз тұстастары мен кейінгі ұрпақтың ұранына айналған киелі жан, кешегі Кеңес заманында, бәріміз жаппай атеист болған тұста ұмытылмағанымен рухани әсер ету ерісі біраз таралып, ресми идеологияға қарсы келеді деп есептегендіктен кейінгі ұрпақ санасынан заманы өткен рухтай ғана орын алды. Ресми орындар оның үлгі-өнегесін жастар жадында қалдыруға құлықты болмады.

Заман өзгереді, адам өзгереді, наным-сенім, түсінік, білім, билік түрі мен дәрежесі де өзгереді. Соның арқасында біз тарихымызға қайта үңілуге, қайта оқуға, жаңаша тануға мүмкіндік аламыз. Міне, осындай мүмкіндік ел егемендігімен бірге келді. Дәл осы тұстан бастап Бекет Ата да ұрпағының рухани күші, абырой-айбары ретінде ортамызға оралды. Ол туралы еркін айтылып, жазылып, алғашқы еңбектер шыға бастады. Солардың ішінде Ә.Кекілбаевтың алғы сөзімен Алматыдағы «Арыс» қоры баспасы шығарған «Бекет Ата» (1994 ж.) кітабының орны ерекше. Бұл үдеріс жалғасын тауып 1999 жылы Ақтауда (авторы И.Мырзабекұлы – Бекет Ата ұрпағы) Бекет Атаның имандылық тағылымдарының бірінші кітабы жарық көрді. Осы автордың ыждағатты еңбегінің арқасында 2000 жылы оның Бекет Ата имандылық тағылымына арналған 2-ші кітабын Алматыда «Дәуір» баспасы, ал «Жыр арқауы Пір Бекет» деп аталған имандылық-тағылымды үшінші кітабын «Өлке» баспасы жарыққа шығарды. Атаның 250, 260 жылдық мерей тойларының материалдары жарық көріп, олар қалың оқырман игілігіне айналды. Бұл үдеріс әлі де жалғасуда. Қазіргі уақытта Бекет Ата тағылымына жаңаша көзқарас, жаңаша ұғыну мен түсіну бағыты да қалыптасып келеді. Бұл тұрғыда біз философия ғылымдарының докторы, профессор Алтай Тайжановтың «Тағылымды танымдар» зерттеу еңбегіндегі, сондай-ақ оның «Аңыз адам», «Ақиқат» журналдары, «Казахстанская правда»

газеттерінде басқа да баспасөздерде жарияланған еңбектерін ерекше атап өтер едік [4]. Ғалым-зерттеушінің пайымдауынша: «Бұл күндері Әулие Ата тұлғасын, ол туралы ел ауызындағы жаттанды таным тұрғысынан толық түсіну де, түсіндіру де мүмкін емес. Олар бұл шеңберге сыймайтын күрделі, әлеуметтік құбылыстар. Әйткені, Бекет Ата есімі ауызға алынса, онымен қоса пір, әулие ұғымдары қатар жүреді. Бұлардан басқа Бекет атаның адасқанға, жаңылғанға жол көрсетер киелі киігі, ұшып жүретін аққулары, қасиетті аса таяқтары өзінің таң намазының сүннетін үйінде, ал парызын көзді ашып-жұмғанша Хиуаға ұшып барып имам-ұстазына ұйып жамағатпен оқып қайтатындығы туралы аңыздармен біздер сияқты атеистік бағытта тәрбиеленген елдің жұртшылығын сендіре қою қиын. Сондықтан аға ұрпақ өкілдерін көре қалған біздер қазіргі жас ұрпаққа, осы мәселелердің тарихи-гносеологиялық (таным-тағылымдық) жағын бүгінгі тарихпен, өркениетпен тұтастыра алып түсіндіруіміз керек» [5, 87-б.].

Бекет Ата туралы алда талай айтылар да, жазылар да, жеке еңбектер де шығар. Бұл бүгінгі тірілердің парызы. Осы парызды өтеудің, біздің ойымызша, ең бастасы – Бекет Атаның тағылымдық – тәлімдік қасиеттеріне көп көңіл бөлуде болмақ. Бүгінгі аға ұрпақ өздерінің ұлттық рухани уызына жарымай, оны мейірлене жұта алмай қалған ұрпақ. Сондықтан да біздің этно-мәдениеттік дәстүрлерімізде үзіктік бар, ұмтылыс қалған, өткір бұрыштарды айналып өткен тұстарымыз бар.

Бекет Ата сияқты қасиетті жандар арқылы өткенімізбен табысу және танысу кез келген оқырманның дүниетанымын кеңейтеді. Оларды білу тарих, тіл мен әдебиет, философия, өнер тану мамандары мен осы сала бойынша маманданып жатқан жастар үшін ғана емес, барша сауатты адамдарға қажет, біздің ойымыз бен ішкі сарайымызды түзеуге қажет.

Ал дүниетанымдық тұрғыдан келсек иман, инабат, адамгершілік, ізеттілік, ізгілік іздері, қайнар көзі көне таным – діни танымда, дінде жатыр. **Дін – адамның күнәдан тазару жолы, адамды адамшылыққа бастау, тәрбиелеу жолы.** Сондықтан адам баласына оның сенімін алдамайтын, шын мәніндегі пайғамбарлық, хакімдік, әулиелік, қасиеттер мен дәрежелерге адал қылығымен, ізгілікті істерімен жеткен, халық құрметіне бөленген, өздері қастерлеп көтерген, аңызға айналдырған адамдар керек. Олар – жол бастаушылар, рухы күшті, қасиетті, қадірлі адамдар. Олардың өмірлері үлгі-өнегелі, тәлім-тағылымды, сондай қастерлі тұлғалардың бірі пір Бекет тағылымдарының жас ұрпаққа берері мол.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль ислама в воспитании и духовного развития личности.

The article deals with the role of Islam in education and spiritual development of personality.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Құран Кәрім** (қазақша мағына және түсінігі). Аударған: Халифа Алтай, Алматы, 1991.
2. **Тайжанов А.** Тәрбиедегі дін мен дәстүр диалектикасы // «Діни ахуалдың аймақтық ерекшеліктері» *Аймақтық ғылыми-практикалық конференция материалдары*. Ақтөбе, 2012.
3. **Кекілбаев Ә.** Елдік пен ерлік киесі. // «Егемен Қазақстан», 1997, 14 наурыз.
4. **Тайжанов А.** Пір Бекет ата тағылымы // «Ақиқат», 2000, №11. Соныкі: Тағылымды танымдар, Орал, 2007; Соныкі: Әулие ата тұлғасын жаттанды таным тұрғысынан түсіну де, түсіндіру де мүмкін емес. // «Аңыз адам», 2012, №14; Соныкі: Бекет-Ата, Одухотворение мудростью. // «Казахстанская правда», 2012, 2 ноября, тағы басқалары.
5. **Тайжанов А.** Тағылымды танымдар. Орал, 2007.

ОРАЛ-ЕРТІС КЕДЕН ЖЕЛІСІН КӨШІРУ ЖОБАСЫНЫҢ ТАРИХЫ

Алмагүл КҮШПАЕВА (Кушпаева),
тарих ғылымдарының кандидаты, Ш. Уәлиханов атындағы
Көкшетау мемлекеттік университетінің доценті

XIX ғ. 60-жылдардың басында ресейлік мерзімдік баспасөз беттерінде («Акционер», «Сын отечества», «Наше время», «Голос», «Народное богатство») Орта Азиямен сауда-саттықтың сатып алуы мен сатылымының және сауда тараптарының пайда түсімдерін таратудың шамадан тыс төмен жағдайына алаңдаған С.Хрулевтің «Орта Азиямен сауданы дамыту үшін серіктестік Жарғысының жобасы» бойынша үлкен пікірталас орын алды [1].

Жобаны талқылау қатысушыларымен акционерлік компанияны миллион рубль капиталы күміспен құрудың және оған әртүрлі артықшылықтар берудің орындылығы туралы мәселемен қатар, кеден шегін Орал және Ертіс өзендерінен шекаралық – Орынбор және Сібір – сызықтарға ауыстыру мәселесі қарастырылды.

«Орта Азияның Ресейге қатысты сауда мәні туралы» мақаласының белгісіз қалған авторы атап өткендей, «Орал мен Ертіс бойынша осы кедендік шектің зияны, немесе оны одан әрі оңтүстікке көшіруден пайдасын ешкім де түсіндірмеді» [2], алайда дауласушы тараптар кеден желілері мемлекеттің нақты шекаралық шегіне сәйкес келуі тиіс деген тұстарда келісімге келді. Бұл шартты Орал-Ертіс кеден желісі де өз мекемесі уақытына, яғни XVIII ғасырдың ортасына қарай да қанағаттандырды. Сол кезде аталған өзендер Орта Азия жағынан Ресейдің шекарасы болған еді. Одан кейінгі жүз жыл ішінде империяның қырғыз даласымен қарым-қатынасы мүлдем өзгеріп, осыған байланысты сызық шекаралық жолдан ішкі кеңістікке айналған болатын. Оның ыңғайсыздығы енді Ресей бодандығында болған қазақтар ғана емес, сонымен қатар осы шектің арғы жағында, 1835 жылы Орал даласынан тыс қалған Жаңа желі ауданының шегінде тұрып жатқан Орынбор әскерінің казактары да шетелдіктің жағдайында қалуымен байланысты болды. Соңғылары (ал бұл бүкіл әскери халықтың үштен бір бөлігі) бұдан былай Орынбор желісінің жәрмеңкелері мен базарларында өз шаруашылығының өзіндік «өнімдерін» кеден заставаларында олардың «үйде қолдан жасалғаны» жөніндегі куәліктерді ұсынусыз сата алмайтын болды. «Жаңа желі» казактарының ауыр да кедей шаруашылығы мен тұрмысы қалыпты жағдай, – деп замандастар орын алған жағдайдайдың маңызды салдарының бірін, яғни Орал бойымен тұрғызылған кеден желісінің «жасандылығын», ыңғайсыздығын бағалаған болатын.

Тағы бір маңызды жағдай кеден шегін ауыстыру жобасының жақтаушыларын белсенді іс-қимылдарға бет бұруға итермеледі. Бұл жерде Орынбор даласына еніп тараған азиялық тауарлардан түсетін баж алымдарының айтарлықтай көлемдегі сомаларының қазына тарапынан жоғалуы жайлы сөз қозғалып отыр. Бұл жерде олар қанша көлемде жұмсалды? Бұл сұраққа берілуі тиіс жауап көпестерді қатты қызықтырып толғандырды. Ол пікірталасқа қатысушылардың назарын барлық қырғыз ер адамдары мен қырғыздар әйелдерінің тек қана азиялық маталардан жасалған киім киетіндеріне аударды. Қағаз халат немесе жартылай шұлық халат ерлер мен әйелдердің даладағы жалпы киімін құрады. Сол жерден барлық бөз, ақ түсті бояу, шұңқырлар және қағаз тұздықтар келіп түсті. Ресей мануфактурасының барқыт, шұғалық және сиса маталары

далаға көбірек тарала бастады; алайда, халықтың тек бай бөлігінің киіміне арналған материал құрастыра отырып, олар үлкен даланың қалың көпшілігінің қажеттілігін қанағаттандыратын, тым қарапайым, бірақ берік қалың азиялық маталармен өтім санасында бәсекелесе алмады.

Орал мен Ертіс бойынша Кеден желісі алмасу еркіндігі мен жылдамдығына кедергі жасады, өйткені орыс фабрикалары мен зауыттарының бұйымдары мен дала шаруашылығының туындылары іргелес жатқан нарықтарға заставалардың шектеулі саны арқылы ғана түсуі мүмкін, осыған орай ресейлік көпестік өз тауарларын шамамен 25% қымбат сатқан.

Бұхаршылар өз жағдайының пайдасын өте жақсы түсініп, орыс көпестігін Орта Азия нарықтарына бару ниеттерінен бұрып жіберу үшін барынша күш салды. Сол себепті ол татарлар арасынан шыққан приказчиктердің делдалдық қызметтеріне жүгінуге мәжбүр болды, және де олармен сатып алған азиялық тауарлар «алымдық тазартудан» кейін Нижегород және Ертіс жәрмеңкелерінде шекара желісі базарларында, оларға тағайындалуы мүмкін бағалар бойынша иелерімен қабылданды.

Пікірталас барысында жоспарланып отырған кедендік шекті ауыстыру жобасы жергілікті жағдайлармен қаншалықты сәйкес үйлесімді келетіні жайлы мәселе де назардан тыс қалған жоқ. Анықталғандай, Сібір мен Орал даласы жағынан Орта Азияға қарсы әскери шекаралар әлі бір-бірімен қосылмаған болып шықты: соңғы нығайтылған пункттен шығысқа қарай Сібір шекарасының соңғы нығайтылған пунктіне дейін батысқа қарай ұзындығы 400 верста болатын жерлер жатты, және де жергілікті жағдайларды білетін адамдардың бағалауы бойынша мұнда қауіпсіз кедендік заставалар орнату әзірше мүмкін емес еді.

Алайда, кеден желісін көшіру жобасы авторларының арасындағы оптимистер жоғарыда келтірілген дәлелмен келісе отырып, осы жоспарды іске асыру қандай даму мүмкіндіктерін ашатындығы туралы ойлармен өз-өздерін қызықтырудан бас тартпады.

Біріншіден, оның шеткі аймақтары ретінде Каспий теңізінен бастап, Үстірт шеті, Арал теңізінің солтүстік жағалауы мен Сырдарияның сағасына дейінгі жерлер, оның ағысы бойында орналасқан Жөлек бекінісі, одан әрі Шу өзеніне дейінгі құрғақ аймақпен бірге оның суларының Алатау жотасына дейін түйісетін тұстары және ең соңында, Қытай шекарасына жақын жатқан жерлер есептеледі.

Жобаланатын желінің маңызды артықшылығы ретінде оның ұзындығы Орал-Ертіс жағалауынан 1.000 шақырым қысқа болу мүмкіндігі еді. Өлкенің ерекшеліктері оның едәуір бөлігінде кеден күзетінің орналасуының маңыздылығын жоятын еді: хиуалықтарда Арал теңізінде теңіз флоты болмады және ресейлік әскери кемелерден басқа, мұнда ешқандай кемелер жүзбеді. Тиісінше, осы жолмен қандай да бір контрабанда империя аумағына жеткізіле алмайтын еді. Сарапшылардың пікірінше, көпес керуендері Орта Азиядан Ресейге ертеден белгілі, әдеттегі жолдармен жүріп-тұруды жалғастырды; басқа, жаңа жолдармен жүріп-тұру жүк тиеген жануарларға жем-шөп пен суат жетіспеушілігі салдарынан мүмкін емес немесе тыйым салынуы мүмкін.

Сондықтан кедендік қорғау және тауарларды тексеру осы, белгілі жолдарда ғана құрылуы тиіс.

Кедендік шекара шегінде орын алып жатқан азиялық тауарларды бажсыз өндіру туралы күмәнді пікірлерге жауап ретінде кедендік шекті ауыстыру жақтастары болжамды контрабанда қазіргі контрабандаға қарағанда айтарлықтай болмайды деп қарсыластарды сендірді. Себебі Орал-Ертіс желісі бойындағы күзетшілер санының аз болуы соншалықты, бұл күзеттен қандай да бір пайда жоқ: 1.800 шақырым ұзындыққа тек 50-ге жуық адам ғана бар, олар тіпті өздеріне сеніп тапсырылған сызықтың оныншы бөлігіне де қарау мүмкіндігінен айырылған.

Шынтуайтына келсек, кедендік шекті ауыстыру бастамашылары скептиктердің күдіктерін жоққа шығара отырып, кеден шегіне іргелес аумақтағы орта-азиалықтардың контрабандалық саудасын өңсерудің анағұрлым пәрменді тәсілін ұсынды. Егер тауарлармен бірнеше немесе тіпті бір түйе тексеру пункттерінің жанынан сызықтан өтетін болса, және одан кейін қырғыздармен тоналса, онда үкімет кінәлілерді іздеуге және тоналғандарды қанағаттандыруға ешқандай шара қолданбайды, сонымен қатар тауарларды жасырын түрде өндіргені үшін кедендік заставаға айтарлықтай көлемде айыппұл салатын болады. *«Бұл шараның жарияланымы ең көп әрі қырағы күзетшілерден де артық күзететін болады»* [3].

Бірақ жобаланатын желінің келешегі қызықты, ұтымды болса да, сергек пайымдар мен қонымды ой-пікірлер, жоба авторларын осы желіні ауыстыру мен жайластыру жөніндегі іс-шараның уақыты әлі келмегенін мойындауға мәжбүр етті.

Олардың пікірінше, табысқа жетудің кепілі біртіндеп, қайта құрулардың бірізділігі болуы тиіс еді, есесіне заттардың ескі тәртібінен жаңаға өту барысында ақаулықтар, кедергілер осы табыстың кепілі, алғышарты болуы еш мүмкін емес. Оның үстіне, Орынбор, Троицк және Петропавлдан оңтүстікке кеден заставаларын көшіру үкіметті тауарларды тексеру және сақтау үшін пақтауларды салу қажеттігіне байланысты үлкен бір жолғы шығындарға тарту қаупі төніп тұр; Сырдария мен Ембі қалаларындағы құрылыстардың қымбат болуы жергілікті жерде орманның жоқтығымен және оны 700-1000 шақырым қашықтыққа жеткізу қиындықтарымен түсіндіріледі.

Бұл қымбатшылық Бұхарамен сауда-саттық жасайтын көпестіктің кеденді Орынбордан №1 фортқа ауыстыруға жиі қарсылық білдіре бастауының себебі болып табылады, ол өз кезегінде істі дұрыс түсінбейтін біліксіз адамдармен кедендік желі-сызығын айтарлықтай мол пайда түсімдерін беруі тиіс Сырдария аумағына ауыстыру ісіне қарсылық деп қабылданды.

Бірақ жергілікті мән-жайлармен жақын таныс орынборлық көпестік тауарлар мен тұрғын үйлерге арналған қойма, үй-жайларын салуға іс-шаралардың қымбат болуынан ғана емес, 1-2 жыл ішінде мұндай ғимараттар батпақты топырақта толық жарамсыз болу себебінен шығындарға батқысы келмеді.

Және тағы бір қызықты жайт. Пікірталасқа қатысушылардың ойынша кедендік шекті Сырдария мен Ембіге ауыстырылуына көпестік қарсы болған жоқ, керісінше бұл жобаға орынборлық тұрмыс-өмір жайлылығын қандай болса да, нақты мұқтаждықтар мен ойдан шығарылған қауіптерге ауыстырғысы келмеген, және сол-себепті жобаны іске асыру барысында түрлі кедергілер мен қиыншылықтарды ойлап тауып отырған, шенеуніктер қарсы болып шықты.

Осылайша, өз замандастарының ақыл-ойын жаулаған кеден желісін Сырдарияға көшіру жобасы осы кезеңде алдағы болашақтың еншісінде қалды. Ал әзірше Патша үкіметі мен кеден округінің басшылығына Орта Азия хандықтарымен Орынбор саудасының салыстырмалы қарқынын азиялық саудагерлерді кеңінен тартуға бағытталған орасан зор күш-жігердің және ерекше шамадан тыс шаралардың арқасында қамтамасыз етуге тура келді.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена истории переноса Урало-Иртышской таможенной линии на материалы Оренбургского архива.

The article is devoted to the history of the transfer of the Ural-Irtysh customs line on the materials of the Orenburg archive.

ДЕРЕКТЕР

РМӨТА. 213 қ. 1-т. 13-іс. 3-п.

РМӨТА. 213 қ. 1-т. 13-іс. 16-п.

«Северная пчела» // 1863, № 71.

ҚАЗАҚ ЖЕРІНІҢ ОТАРЛАНУ ТАРИХЫНАН

Ұзақбай ЫСМАҒҰЛОВ (Исмағұлов),
тарих ғылымдарының докторы, К.Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Отан тарихы және тарихи пәндер кафедрасының меңгерушісі

Жер мәселесі – қазақтар үшін қашан да ең маңызды, ең қасиетті, ең күрделі мәселе. Әсіресе, патшалық Ресейдің қазақ өлкесінде жүргізген отарлық жер саясаты ерекше көңіл аударуды қажет етеді.

Жасыратыны жоқ, патша үкіметінің жер саясаты төңкеріске дейін болсын, кеңестік кезеңдегі болсын зерттеулерде бір жақты қарастырылып келді, көбіне прогрессивті бағытта көрсетіліп, қайшылықты жақтары айтыла бермеді. Бірінші жағдайда ол өздері қызмет ететін патшалық биліктің жүргізген саясатын жақтау, ақтау пиғылынан туындаса, келесі жағдайда партиялық идеологияның таптық көзқарасты ұстануынан еді. Өйткені, қазақ жеріне орналастырылған шаруалар әлеуметтік тегі жағынан қазақ кедейлерімен теңестіріле қарастырылды. Сол себепті де келімсек шаруалардың іс-әрекеттерінде кемшіліктер «табыла бермеді». Осыған

байланысты патшалық Ресейдің Қазақстандағы отарлық жер саясатын зерттеудің теориялық-методологиялық негізінде шектеулер болғандығы рас еді.

Жалпы, патшалық Ресейдің отарлық жер саясаты жайында төңкеріске дейінгі кезеңде басқалармен бірге ұлт өкілдері де жазғаны белгілі. Осы әрекет Кеңес үкіметі орнағаннан кейін жер-су реформалары басталған кезде ерекше қолға алынды. **Себебі, жер реформасын, қазақтарды бірінші кезекте жерге орналастыруды жүзеге асырушы қызметкерлердің, сондай-ақ қарапайым тұрғындардың да жердің өткен ғасырлардағы тағдырын, яғни отарлану тарихын жан-жақты білуі керектігі өте маңызды мәселелер қатарында тұрды.**

Міне, осындай жағдайларға байланысты 1920 жылдары Қазақстанда жер мәселесіне қатысты бірнеше

еңбектер жарық көрді. Солардың ішінде М.Есполұлының «Түркістанда келімсектер орнаған аудандарда жер мәселесі» (Ташкент, 1923), Ж.Сұлтанбекұлының «Бұрын және қазір де жер саясаты» (Қостанай, 1925) атты еңбектерінің өзіндік орындары болған еді.

Айта кететін жай, аталған екі тұлға да Қазақстандағы жер мәселесін жетік білетін жандар. Олар жер-су мекемелерінде қызмет істеді, жер реформаларын жүзеге асыру жұмыстарына тікелей араласты. Ж.Сұлтанбековтың 1926-1927 жылдар аралығында ҚазАКСР Егіншілік Халық Комиссары болғаны белгілі. Сондықтан да олардың еңбектерін өзіндік мазмұндағы ғылыми танымдық салмағы бар зерттеулер қатарына жатқызуға болады деп есептейміз.

Тағы бір ескерер мәселе, ол қос тұлғаның өмірі, қоғамдық-саяси, шығармашылық қызметтерінің зерттелу деңгейі болып табылады. Неге екені белгісіз, ғалымдар зерттеулерінде осы мәселе көңіл көншітпей келеді. Олар жөніндегі белгілі бір дәрежедегі мәліметтерді тек 1998 жылы «Жұлдыз» журналында жарияланған ғалым Д.Қамзабекұлының мақаласынан тапқан едік.

2013 жылы Д.Болатованың «Есполов. 90 лет спустя» кітабы жарық көрді. Естеліктер, түрлі құжаттар мен деректер негізінде дайындалған еңбектен көптеген мәліметтер табуға болады. Дегенмен, мүмкін асығыстықтан болар, әлде басқа да себептерден бе кітапта, нақтырақ айтсақ кітаптың үшінші бөлімінде берілген М.Есполұлының жерге қатысты еңбегін арап әліпбиінен қазақ әріпіне көшіруде қателіктерге жол берілген. Алдағы уақытта кемшіліктер жойылып, ғылыми жүйеленіп, еңбек қайта басылымға ұсынылады деп ойлаймыз.

М.Есполұлы мен Ж.Сұлтанбекұлының еңбектері арнайы тапсырмалар бойынша шұғыл дайындалуы керек болғандықтан, кіріспе бөлімдерінде авторлардың өздері ескертіп өткендеріндей кемшіліктерден ада еместігі өзінен-өзі түсінікті. **Дегенмен, сол кездері күн тәртібінде бірінші тұрған жер мәселесіне арналған бірден-бір еңбектер болып табылғандықтарымен қазіргі күнде де ерекше құндылығын жоймайтын дүниелер ретінде саналатындықтары белгілі.**

Шынымен де кемшіліктерінің барлығына, көлемдері жағынан шағын болуына қарамастан осы еңбектердің мән-мазмұнынан сол кездегі қазақ қоғамының отарлық жер саясатына деген ой-пікірлерін ұғынуға және олардың қандай бағытта болғанын нақ анықтауға болатындығын көреміз.

Еңбектердің сол кезде қаншалықты қажет болғанын, маңызды болғанын олардың тиражынан да байқауға болады. Бірінші еңбек – 2,5 мың, екінші еңбек 3 мың данамен шығарылуы көп жайды аңғартады деп ойлаймыз.

Қос еңбекте де авторлар ұстанымы айқын. Бұл еңбектердегі жер мәселесіне қатысты методологиялық ұстаным ұлттық мүдде тұрғысынан қарастырылады және мәселенің саяси, әлеуметтік-экономикалық астарын жан-жақты талдауға, объективті бағалауға талпыныс жасалған.

Жалпы, патша үкіметі қазақ өлкесіне келімсектерді орналастыру әрекеттерін шаруашылықтың озық үлгісін енгізу қажеттілігінен деп бүркемелегені белгілі. М.Есполұлының еңбегінде сол пікірдің жай, көз бояу екендігі делелденеді. Бұл жайында ол «*Шашатын егіндерінің түрі болсын, шаруасын басқаратын реті болсын орыстар жергілікті тараншы, дүңгендер былай тұрсын, қазақ-қырғыздар құрлы да жүргізе алмады, ... жергілікті жұрттан асып кеткен еш нәрсесі көрінбеді*», – деп түйіндейді [1,12 б.] және осы тұжырымдардың Кауфман, Васильев, Румянцев сияқты патша чиновниктерінің еңбектерінде бар екендігіне сілтеме жасайды [1,12 б.].

М.Есполұлы өзінің еңбегінде жер реформасының негізгі мақсаттарының бірі «...*Орыс халқынан кек алу емес, жауыз үкіметтің салып (жағып) кеткен алауын сөндіру еді*», – деп көрсетеді [1,13 б.].

Ж.Сұлтанбекұлының еңбегінде қазақ үшін патша үкіметі пайымдағандай жер еш уақытта артық болып саналмайтындығы ескертіледі. Үкімет салыстырмалы түрде ғана «көп» деп айтатындығын алға тарта отырып, өндірістік құрал-жабдықтардың жетілу деңгейіне байланысты жердің кең болуы заңды дейді, яғни жер интенсивті түрде емес, экстенсивті түрде пайдаланылатынын айтады және үкіметтің бұл мәселеге көңіл аудармайтынын, өйткені олардың алдындағы негізгі мақсат «*артық жер тауып, артық жерге төңкеріс желісі асқынып бара жатқан жерсіз қарашекпендерді орналастыру*» болғандығына назар аудартады [2,21 б.].

Осы еңбектің бөлімдерінде патшалық кезең мен Кеңес үкіметі тұсындағы отырықшылыққа айналудың айырмашылықтары, ерекшеліктері қарастырылады. Автор патшалық кезеңдегі отырықшылыққа көшіру тағы да «артық жер» алу пиғылынан туындағанын айта келіп, «*Кеңес үкіметінің жер мекемелерінің мақсаты жерді өлшеп, артығын шығарып, кесіп алу емес, қашаннан бері орныға алмай, жер төңдігіне жете алмай жүрген қазақтың еңбекші шаруаларын жерге қоныстандыру*», – деп, түйіндейді [2,23 б.]. Бұл арада екі автордың Кеңес үкіметінің жер реформасы бағытындағы мақсат-міндеттерінің қандай болғандығы жайындағы пікірлері үндесетіндігін байқаймыз.

Авторлар өздерінің еңбектерінде қазақ жері мәселесінің өткен тарихына арнайы тоқтала отырып, патшалық Ресейдің отарлық жер саясатының мән-мазмұнын, кезеңдерін, жерді алудағы айла-амал, әдіс-тәсілдерін, осы саясаттың қазақ қоғамына тигізген әсерін жан-жақты ашып көрсетеді және жер мәселесін кеңестік кезеңде шешу мүмкіндіктерінің жолдарын ұсынады.

Шынында да қос тұлға да жер мәселесінің шешілуі бағытында Кеңес үкіметінен зор үміт күткен еді. Алайда, бұл мәселе ойдағыдай шешілмегенін білеміз. Бұл жағдайды, кейін өздері де түсінді.

Еңбектердің деректік қорлары мол болғандығын айта аламыз. Оны авторлардың түрлі зерттеушілердің, патшалық кезең чиновниктерінің еңбектерін және материалдарын пайдаланғандарынан байқауға болады. Көңіл аударарлық жай, кеңестік кезеңдегі жер мәселесіне қатысты зерттеулерде, құжаттар мен материалдар жинақтарында осы еңбектерде (әсіресе, Түркістан өлкесіне қатысты) көрсетілген мәліметтер көптеп кездеседі. Әрине, еңбектерді кеңінен талдау алдағы күндер еншісінде деп білеміз.

Елбасының 2017 жылы жарияланған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты ғылыми мақаласында келтірілген «ұлттық код» мәнінде өткен тарихымыздың аса маңызды мәселелеріне де көңіл аударып отыру керектігі ұғымы бар екендігі белгілі. Әрине, бұл жағдайда жер мәселесі тарихының өзекті мәселелердің бірі болып қала беретіндігіне ешкімнің дауы жоқ екендігі рас.

Қорыта келгенде кезінде С.Асфендияров, О.Жандосов, М.Тынышпаев, М.Дулатовтар құптаған, С.Сәдуақасов жерге орналастыру жұмыстары басталған, шақта дер кезінде шығуына байланысты «керек кітап» деп атаған, ғалым Д.Қамзабекұлы тұжырымдағандай «...*тәжірибесі аз кеңестік жер мәселесі жөніндегі қызметкерлерге белгілі бір дәрежеде көмекші құрал бола алған*» [3,185-б.] осы еңбектер жерге қатысты мәселелерді оқып-игеруде ЖОО-да тарих мамандығы бойынша білім алушылар үшін тарихи таным бар тарихнамалық және деректемелік маңызға ие қосымша не көмекші оқу құралы болады деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Есполұлы М.** Түркістанда келімсектер орнаған аудандарда жер мәселесі. -Ташкент, 1923.-50 б.
2. **Сұлтанбекұлы Ж.** Бұрын және қазір де жер саясаты. -Қостанай, 1925.-56-б.
3. **Қамзабекұлы Д.** Алаш тұлғалары // Жұлдыз.- 1998.- №7.-178-190-бб.

Ә.БӨКЕЙХАНОВ ЖЕР МӘСЕЛЕСІ ХАҚЫНДА

(Мақалалары мен зерттеулерінің негізінде)

Нұрлан ЕСЕТОВ,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік
мемлекеттік университеті, PhD,

Отан тарихындағы XIX ғасыр қоғамның әлеуметтік өміріне елеулі ықпалын тигізген аграрлық саладағы бірқатар экономикалық мәселелерімен айқындалғаны белгілі. Бұл уақытта патшалық биліктің үкіметі алдында тұрған үшкір жер мәселесі өзінің нақты шешімін таба алмаған болатын. Сол мезетте, Қазақстан территориясына қоныстануға келіскен бұл орыс шаруаларының амалсыздан қабылдаған шешім-шаралары еді. Себебі Ресейдің басқарушы топтары шаруалардың мүдде-жағдайларын әрі қоя тұрып аграрлы-капиталистік эволюцияны құруға бейім болды. Қоныстандыру процесі белгілі деңгейде жүрмегенінің басты себептерінің бірі, қазақ интеллигенция өкілдері айтқанындай, көшпелі мал шаруашылығының оған дайын болмағаны және көп күш жұмсалатындығының ескерілмегені.

Кемшіліктері бола тұрғанымен, аграрлық саясат Ресейдегі жер шаруашылығының кең көлемде дамуына өз әсерін тигізіп, тауарлы-экономикалық қатынастар дамуының факторы болды. Сонымен қоса, реформа Қазақстандағы аграрлық шаруашылықтың ғылыми тұрғыдан зерттелуіне де прогрессивті әсерін тигізді.

Қазақ интеллигенция өкілі Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов жер мәселесін ғылыми тұрғыдан көтеріп дамытқан. Ресейдің ірі оқу орындарынан білім алған Әлихан Бөкейханов 1896-1901 жж. Ф.А.Щербина бастаған экспедицияға қатысып, жер қатынастарын тереңірек түсініп, «қазақ даласына байланысты Ресей империясының көздеген мақсатын бұрын өзі байқай бермеген жаңа қырынан көрді және орталық биліктің таяу жылдары ірі шараларды іске асыруға даярлық жасап жатқанын байқады» [1, 11-б.]. Жер мәселесін талқыға салудың алдында ол көп уақыт бойы қазақ жерлерінің Ресей империясына қосылу тарихын дереккөздерден зерттеуден бастаған еді. Кейін, қазақ қоғамында елеулі өзгерістерге әкелген патшалық реформалардың жүру барысын зерттей келе өзінің тұсында қабылданып жүргізілген реформаларының мән-жайын «Қазақ» газеті беттерінде жазып ерекшеліктерін ашты.

Осылайша 1891 жылы 25 наурызда шыққан Ақмола, Семей, Жетісу, Орал, Торғай облыстарын басқару туралы ережеде «Көшпелі халықты жерге орналас-тыру» туралы былай жазады: «Бұл заңның 119-шы статьясында айтылған: «Көшпелі қазақ отырған жер қазынаныкі» дей келе 120-ншы бабында айтылған: «Бұл жер сродксыз көшпелі қазақ пайдасында болады» деп. Осы 120-ншы бабының қосымшасында айтқан: «Қазақтың пайдасынан артық жерді қазына өз керегіне алады», деп. Жоғарыда айтылған бес облыста қазақ жерін мұжыққа алғанда, осы қосымшаға сүйеніп алатұғын.» [1, 96-97-бб.]

Ресей үкіметінің Қазақстанда жүргізген жер саясаты жөніндегі заңдары қарама-қайшы болған, яғни кейбір қосымшалар бұрынғы баптарына түбегейлі өзгеріс

енгізіп қазақтарды егіншілік пен малшылыққа пайдалы жерлерді тартып алумен айналысты. Себебі, зерттеуші С.Н.Брежневаның айтуы бойынша, пайдалануға жарамды жерлердің барлығы да отырықшы немесе көшпелі халықтың иелігінде болды, ал жергілікті халық игермеген территорияларды игеру үшін кең ауқымды және қымбатқа түсетін суару жұмыстары қажет. [3, 113-б.] Сонда, патша үкіметі қымбатқа түсетін жұмыстарды атқарудың орнына жергілікті халықты заң жүзінде жерлерінен ығыстырып, тартып алуды жөн көрген. Бұл шараны қолданудың себептерінің бірі XIX ғ. 80-жылдарына дейінгі Ресейдің орталық губернияларындағы жер тапшылығының қауіпі. 1881 жылы «Бос қазына жерлеріне шаруаларды қоныстандыру жөніндегі Уақытша Ереженің» өзі бұл жағдайды түзете алмады. Себебі, Ережеге сәйкес орыс шаруалары жаппай қоныс аударатын болса, жер-жерлерде түрлі негативті процестер туындауы мүмкін еді. Ал бұл патша үкіметіне тиімді болған жоқ.

«Қазақ елі Ресей қол астына өткен кезінен-ақ жер қайшылығы орын алғаны белгілі. Дәстүрлі басқару жүйесінің жойылуы, қазақ жерінің мемлекеттік меншік есебінде жариялануы, соған байланысты сырттан келімсектердің ағылуы, оларға миллиондаған десятина жердің кесілуі, оның негізі сулы, нулы, шұрайлы да шүйеін алқаптардың болғандығы, ал қазақтардың өздері сортаң, тастақты аймақтарға ығыстырылғанды, міне осы жағдайлар тұрмыс-тіршілігі жерге байлаулы тұтас бір халықтың — қазақ деп аталатын халықтың жедел түрде шешімін күткен қасіреті еді». [4, 3-б.] Міне, шын мәнінде болған жағдай осы еді. Тіпті 1886 жылғы қабылданған «Түркістан өлкесін басқару туралы Ереже», соған байланысты шыққан «Түркістан өлкесіндегі жер салығы құрылымын енгізу туралы Ереженің» өзі қазақтар арасындағы дін өкілдері мен ірі жер иеленушілердің рөлін жойып, отырықшылыққа ауысқан халыққа жер мұрагерлік жер телімдері түрінде иелікке берілсе, жайылым жерлер көшіп-қоныс жасауға қажетті иелікке берілген мемлекеттік жерлер деп танылды. Осының бәрі жоғарыда айтылған заңға қосымшалардың ықпалы.

Өзінің қоғамдық-саяси қызметі жолында Ә.Бөкейханов, 1913 жылдан шыға бастаған «Қазақ» газеті беттерінде, Ресейдің қоныстандыру саясатының егжей-тегжей мәселелері хақында бірнеше терең ғылыми-публицистикалық мақалалар жариялаған. «Ол деректерге негізделген, нанымды мақалаларында халыққа патшалықтың жер туралы заңдарының отарлық, реакциялық мазмұнын түсіндіруді көздеді» [1, 19-б.] Әлихан Бөкейханов отырықшылыққа көшудің жеңіл нәрсе еместігін айтып, қазақ жұртына өз мақалалары арқылы түсіндіруге үмітті еді. Түрлі лақап атпен жарияланған оның мақалалары Ресей патшалық үкіметінің Қазақстандағы жер саясаты, қоныстандыру

мәселелерін қозғау арқылы отарлық империямен күрес жүргізген. Себебі, тарихтағы Кенесары ханның көтерілісін зерттей келе, ол қарулы күрес жолымен ешқандай нәтиже шықпайтынын ескеріп, патшалық империямен тек Ресей заңдарымен ғана күресу қажеттігін білді. Әйгілі «Қарқаралы петициясында» Ә.Бөкейханов қазақ жерлерінің меншігі қазақтарда қалу керек деген талабы да осының дәлелі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Бөкейханов Ә.** Шығармалар. / Құрастырушы Қойгельдиев М. – Алматы: Қазақстан, 1994 ж., 384 бет.
2. **Брежнева С.Н.** Русские переселенцы в Туркестане: проблемы взаимоотношения с местным населением. // Научные ведомости. Тарих, Саясаттану сериясы. 2016 ж., №1 (222).
3. **Исмағұлов Ұ.Ш.** Қазақстандағы жер мәселесі (1917 – 1940 жж.): тар. ғыл. докт. ...автореф. – Ақтөбе, 2010. – 54 бет.

ӨОЖ 94 (574)

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРІ НҰРҒАЛИ ИПМАҒАМБЕТОВ

Дәметкен СҮЛЕЙМЕНОВА,
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық
университетінің оқытушысы, қауымдастырылған профессор,
тарих ғылымдарының кандидаты

XX ғасырдың басында ұлттық мемлекет құру, ұлттық автономия жариялау мәселесі Алаш қайраткерлерін сан толғанысқа түсірді. Себебі, көп ұлтты өлкеде бірыңғай Қазақ автономиясын құру мүжықпен аралас қазақтардың бөлініп қалуына, ал қазақтарды бір ту астына жинау тез арада шешілетін шаруа емес еді. Алашорда үкіметінің Батыс бөлімі 1918 жылы 18 мамырда Орал қазақтарының IV съезінде Жымпиты елдімекенінде «Ойыл уәлаяты» атты Уақытша үкімет құрған болатын.

Нұрғали Ипмағамбетов осы құрылған «Ойыл уәлаяты» үкіметінің қызметіне бірден ат салысып, қызмет етіп, көзге түскен Алаш қайраткерлерінің бірі.

Нұрғали Ипмағамбетов 1882 жылы Орал облысы Орал уезі 1-Қараоба болысы Төлектөбе ауылында (қазіргі Теректі ауданы) дүниеге келген. Әкесі Ипмағамбет орта шаруа адамы болған. Тегі – қарақалпақ этнографиялық тобының Бөкеней бөлімі. Ипмағамбетов Н. 1896 жылы Қараоба болыстық төрт класты орыс-қазақ мектебін мақтау грамотасымен бітірген соң, ағасы, кейін Жайық өңірінде революциялық қозғалысқа белсене қатысқан Меңдігерей Ипмағамбетовтің көмегімен және Қараоба болыстық мектебінің директоры Василий Романовтың, Б.Қаратаевтың қолдауымен Орал әскери-реалды училищесіне оқуға түседі.

Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінде Нұрғали Ипмағамбетовтың № 27109-ісінің, 89-бетінде оның аттестаты сақталған. Аттестатта Нұрғали Ипмағамбетов Орал облысы, Орал уезі № 5 ауылда 1882 жылы дүниеге келген, магоментандық діннің өкілі. Ол 1895 жылы тамызда әскери училищеге түсіп, 1902 жылы 1 маусымда оның толық курсын аяқтаған. Нұрғали Ипмағамбетовке осы аттестаттың берілгені туралы куәландырылған. **Ипмағамбетовтің оқу бітіргендегі білім көрсеткіштері мынадай:**

Орыс тілі – 3 (қанағаттанарлық). Неміс тілі – 4 (жақсы).

Француз тілі – 4 (жақсы). Арифметика – 4 (жақсы). Алгебра – 4 (жақсы). Геометрия – 3 (қанағаттанарлық).

Тригонометрия – 3 (қанағаттанарлық). Тарих – 5 (өте жақсы).

География – 5 (өте жақсы). Физика – 4 (жақсы).

Жаратылыс тарихы – 5 (өте жақсы). Сызу – 5 (өте жақсы).

Сурет салу – 5 (өте жақсы).

Азаматтық қызметке орналасқан кезде Ипмағам-

бетов Қасиетті Заңның 99-бабы бойынша, екінші разрядты оқу орындарының білімі бойынша жеңілдіктерге ие болады. Бұл аттестатқа училищенің мөрі басылып, қолдары қойылған, 1902 жылы 16 қараша күні Ипмағамбетовке берілген [1].

БҚОМ қорындағы Нұрғали Ипмағамбетов №27088 ісінің 68-бетінде Орал әскери-реалды училищесінің қосымша класын бітіргені туралы куәлігі бар. Онда ол 1882 жылы дүниеге келген, Орал әскери училищесінің 1903 жылы тамыз бен 1904 жылы 4 маусым аралығында өте жақсы тәртібімен 7 класын бітірген, Орал әскери училищесінің қосымша класының оқушысы **емтихан тапсыру кезінде Нұрғали Ипмағамбетов мынадай білім көрсеткішін көрсетті делінген:**

Орыс тілі – 4 (жақсы). Неміс тілі – 4 (жақсы). Арифметика – 4 (жақсы). Алгебра – 4 (жақсы). Геометрия – 4 (жақсы). Тарих – 5 (өте жақсы). Тригонометрия – 4 (жақсы). Физика – 4 (жақсы). Жаратылыстану – 5 (өте жақсы). Сурет салу – 4 (жақсы).

Проекциялық сызу – 5 (өте жақсы).

Математикалық және физикалық география – 4 (жақсы).

Сонымен қоса Ипмағамбетов Орал әскери училищесінің жарғысының 90-бабына сәйкес жоғарғы арнайы оқу орнына оқуға түсе алады делінген. Бұл куәлік оған 1904 жылы 4 шілдеде берілген [2].

Училищеде жүргенде «Уральец» газеті баспаханасының әріп терушісі, татар әдебиетінің болашақ классигі Ғабдолла Тоқаймен танысып, достасқан. Ғабдолла Тоқай бірнеше рет Қараобада, Ипмағамбет ауылында болған. Нұрғали Ипмағамбетов бір жылдық жоғары оқу орнына әзірлейтін курстан өткеннен кейін, 1904 жылы Санкт-Петербург әскери-медицина академиясына оқуға түседі. Санкт-Петербургтегі бірінші орыс революциясы тұсында студенттер толқуына қатысқаны үшін ол оқудан шығарылып, төрт ай түрмеде отырады. Ол академияның озық ойлы оқытушыларының талап етуімен оқуға қайта қабылданып, оны 1911 жылы бітіріп шығады.

Оқуды бітірген соң 1911-1913 жылдар Термез қаласында дәрігер, Түркістан атқыштар дивизиясының 113-полкінде аға дәрігер. 1914 жылы Бірінші дүниежүзілік соғыс басталған кезде Кавказ майданына жіберілді. 1915 жылы «Қазақ» газеті Кавказда, майданда жүргенде екі қайтара сүзек болып ауырып, екі ай демалыс алып елге келгенін хабарлайды. 1916 жылы майдандағы орыс армиясының бас хирургі

болып жұмысқа тағайындалады. Осы жылы күзде медицина қызметі полковнигі атағын алады. 1917 жылдың басында бірқатар жауынгерді жарамсыз деп әскер қатарынан босатуға қатысқаны үшін тұтқындалып, Сібірге жер аударылады. Сібірден Ақпан революциясынан соң оралады, содан елге келіп, Алаш қозғалысына араласады. 1917 жылдың шілде айында Ойыл бекінісінде өткен 2-інші Орал облыстық қазақ съезіне Қараоба болысынан делегат болып қатысады. Съезд аясында өткізілген земство управасының мүшесі болып сайланады. 1917 жылы шілдеде өткен 1-інші жалпықазақ съезінде Орал облысынан Құрылтай жиналысына депутат кандидаттығына ұсынылады және Алаш партиясы атынан Құрылтай жиналысы депутаты атанады. Сол жылы қыркүйекте Досмұхамедовтерге қарсы топты бастаған Ғұбайдолла Әлібековпен бірге Мәскеу, Петроградқа барады. Оралғаннан кейін ауыл интеллигенциясы өкілдерінен өздерімен пікірлес, жақтас топ құрады. 1917 жылы желтоқсанда 2-жалпықазақ съезіне Орал облысынан делегат болып қатысады. Съезде Алаш автономиясын дереу жариялауды жақтап дауыс береді.

1918 жылы қаңтарда Қаратөбе кентінде өткен III Орал облыстық қазақ съезіне қатысады. Съездегі идеялық емес, топтық дүрдараздық кезінде Ғ.Әлібеков тобын жақтап, «Ақ жол» ұйымының құрамына кіреді. Қаратөбе съезінен соң Орал қаласына келіп, Орал облысында солдат, жұмысшы, шаруа және қазақ депутаттарының Құрылтай съезіне қатысады, облыстық Совдеп атқару комитетінің денсаулық сақтау комиссары болып сайланады. Орал казактарының әскери үкіметінің 29 наурызға қараған түнгі төңкерісінен кейін Темір уезіне келеді. «Ақ жол» тобының мүшелері А.Кенжин, С.Қаратілеуов және Ғ.Есенғұловпен бірге сөз жүзінде Темір уездік атқару комитетінің халық шаруашылығы бөлімі деп атанған, іс жүзінде земстволық управа қызметін атқарған жергілікті басқару органының жұмысына қатысады. Айтылған қайраткерлермен бірге Ташкенттен келе жатқан Мұстафа Шоқайдың Орал, Орынбор бағытына өтуін ұйымдастырады, ақ казактардан қашып, Темір, Ақбұлақ маңына келген Ә.Әйтиев, М.Ипмағамбетовтерге көмек көрсетеді. 1918 жылы жазда Ақтөбе майданында Зиновьев басқарған Қызыл армия жеңіске жетіп, Темір, Жұрын атырабы Фогельдің «Тарбо» отрядының қолына көшкеннен кейін елге, Оралға қайтып оралады. Сол жылғы тамыз айында жергілікті қазақ атқару комитеттері мен Алаш партиясы атынан Самарадағы Құрылтай жиналысы мүшелері комитетіне (Комуч) мүше болып кірген, он бір Алаш қайраткерлерінің бірі. Қазақ атқару комитеті атынан кірген Ғ.Әлібековпен бірге Комучтен қаржы алып, Жайық өңірінде Самара комитетінің билігін нығайту жолындағы үгіт-насихат жұмысымен шұғылданады. Комуч пен Сібір Уақытша үкіметінің 1918 жылғы қыркүйекте Уфада өткен мәжілісіне қатысады. Сол жылғы қыркүйекте Комуч тарапынан Алашорданы тану жөнінде декларация қабылданып, Уфа мәжілісінен кейін ресми түрде Алаш автономиясының Батыс бөлімін басқару жөніндегі Алашорда бөлімшесі (Батыс Алашорда) құрылғаннан кейін жаңа ұлттық мемлекеттік құрылымның Уақытша Бүкілресейлік үкіметінің (Директория) саясатын жүргізуі жағында болады.

1919 жылы жазда Батыс Алашорда үкіметі Ипмағамбетовке қалаған қызметін атқаруды ұсынды. Ұсыныстың жүзеге асуына майдандағы текетірес жағдай және ағасы М.Ипмағамбетовтың

Орал казактарының әскери үкіметі қысымымен Батыс Алашорда тарапынан тұтқынға алынуы кедергі жасады. 1919 жылы күзге салым Орал қаласына келіп, РК(б)П қатарына өтуге арыз береді. Сол жылғы қарашада Қызыл армия ақ казактардан босатқан Жымпиты, Қаратөбе атырабына дәрігерлік-санитарлық отрядты бастап келіп, ауылдарда етек алған сүзек індетіне қарсы санитарлық өңдеу, індет ошақтарын жою шараларын ұйымдастырады. Жымпитыда, Қаратөбеде стационарлық емдеу лазареттерін ашады. 1919 жылы желтоқсанда Қазақ әскери революциялықкомитетінің ұсынуымен Орал облысы ревкомы тарапынан Орал облысы денсаулық сақтау бөлімі меңгерушісінің орынбасары болып тағайындалады. 1920 жылы 24 маусымдағы Қаз-әсревкомның шешімімен Орал губревкомның жаңа құрамына мүше болып енді. РК(б)П қазақ облыстық бюросы сол күнгі мәжілісінде оны осы құрамда қалдырады. ҚазАКСР Кеңестерінің 1920 жылғы Құрылтай съезінде ҚазАКСР ОАК мүшесі болып сайланады. 8-інші Бүкілресейлік Кеңестер съезіне делегат болып қатынасады. Кейінірек денсаулығының нашарлауына байланысты қызметтен босап, ауылда шаруамен айналысады. 1922 жылы 13 тамызда қайталап соққан сүзектен қайтыс болады.

БКОМ қорында Нұрғали Ипмағамбетовтің ісінде № 27086к 66-бетінде баласы Әнуар Ипмағамбетовтің 19.12.1977 жылы жазған Нұрғали Ипмағамбетов туралы естелігі бар. Онда Нұрғали Ипмағамбетов – жоғары дәрежелі білім алған қазақтың алғашқы әскери дәрігерлерінің бірі, Ұлы Октябрь социалистік революциясы жылдарында Батыс Қазақстанда Кеңес үкіметін орнатуға белсене қатысқан. Россия Коммунистік (большевиктер) партиясының мүшесі болған адам деп көрсетілген [3].

Нұрғали Ипмағамбетов – жоғары білімді алғашқы қазақ дәрігерлерінің бірі, Алаш қозғалысының қайраткері, халқы үшін еңбек еткен азамат [4, 80-б.]. Қазақ жеріндегі сүзек ауруына қарсы күрескен және соның жолында қаза тапқан, ел азаматы. Батыс Қазақстан облысында дүниеге келген, біздің жерлесіміз [5, 240-б.].

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о нашем земляке, уроженце Западно-Казахстанской области, который учился в Уральском военно-реальном училище. Он также окончил Санкт-Петербургскую медицинскую академию. Нурғали Ипмағамбетов – видная фигура в Западной Алаш-Орде и врач, который боролся с чумой.

The article tells about our countryman, a native of the West Kazakhstan region, who studied at the Ural Military Real School. He also graduated from the St. Petersburg Medical Academy. Nurgali Ipmagambetov is a prominent figure in Western Alash-Orda, and a doctor who fought against the plague.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. БКОМ № 27109-В.
2. БКОМ № 27088-қор.
3. БКОМ № 27086-қор.
4. Д.Сүлейменова. Алаш қозғалысы және Жаһанша Досмұхамедов. - Орал, 2010, 80-б.
5. Д.Сүлейменова. Жаһанша Досмұхамедов һәм Қазақ автономиясы. – Алматы, 2018, 240-б.

КЕҢЕСТІК БИЛІКТІ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ (Оңтүстік Қазақстан өңірі бойынша)

Зағира ТОҚБЕРГЕНОВА,
Тараз мемлекеттік педагогикалық университетінің доценті,
тарих ғылымдарының кандидаты

Петроградтағы Қазан қарулы көтерілісінің жеңіске жетуінің, Кеңестердің Бүкілроссиялық II съезінің шешімімен елдегі билікті өз қолына алған В.И.Ленин басқарған жаңа үкіметтің құрылуы күллі Ресейдің орталық аудандары мен ұлт аймақтарында Кеңес өкіметінің орнау процесін бастады. Бұл процесті революция жетекшісі «Кеңес өкіметінің «салтанатты шеруі» деп атады.

Алайда «Кеңес өкіметінің салтанатты шеруі» оның бейбіт жолмен немесе көтеріліс түрінде жүзеге асырылуына қарамастан, ол отарлы аймақ халықтарының барлық әлеуметтік топтары жаппай қолдаған құбылыс болған жоқ. Өйткені Кеңес өкіметінің орнауы негізінен сырттан келген зорлықшыл күштердің заңсыз іс-әрекеттерінің нәтижесі болды. Бұл жөнінде **А.Байтұрсынов «Жизнь национальностей» атты басылымның 1919 жылғы 3-тамыздағы санында жарияланған «Революция и киргизы» атты мақаласында [1, 7-б.] былай деп жазды: «Ресейдің орталық ауданында большевиктік қозғалыстың қалай өткендігі қазақтарға белгісіз. Шет аймақтарда ол барлық жерде зорлау, қиянат жасау және ерекше диктаторлық өкімет билігімен қатар жүргізілді. Тоқ етерін айтқанда, ол қозғалыс шет аймақтарда революция емес, барып тұрған анархия болды...Егер бұрын патша чиновниктері аталған адамдар тобы қазақтарды ешбір шектеусіз езіп-жаншыған болса, енді мұндай әрекеттерді большевиктер – коммунистердің атын жамылғандар жүргізіп отыр» [1, 7-б.]**

А.Байтұрсынов: «*большевиктер – коммунистердің атын жамылғандар*» деп сол кездегі Қазақстан мен Түркістанның қалалары мен басқа да ірі елді мекендерінде орналасқан әскери гарнизондар мен славян тектес жұмысшыларды айтып отырғаны айдан анық. Өйткені 1917 жылдың қазан, қараша, желтоқсан айларында тек солардың араларында ғана жұмысшы және солдат депутаттары Кеңестері әрекет еткен және олардың көпшілігі большевиктердің ықпалында болған еді.

1917 жылғы қазан мен қараша айларында Перовск, Түркістан, Черняев, Әулиеата қалаларына орналасқан гарнизондардың солдаттары большевиктер жағына шықты, Орынбор-Ташкент теміржолы бойындағы ірілі-ұсақты елді мекендерді мекендеген жұмысшылар арасында Кеңес өкіметін жақтаушылардың саны өсті. Перовск, Черняев, Түркістан қалалары мен Ақбұлақ, Шиелі, Арал, Арыс, т.б. теміржол станциялары мен Жүлек, Жосалы, Қазалы, т.б. елді мекендерде Қызыл гвардия жасақтары құрылды. Бұл жасақтардың қатарында орта есеппен 60-тан 120-130 қарулы адамдар болды. Тек қана Перовск мен Әулиеата қызыл гвардияшыларының саны 200-дей адамға жетті [2, 47-48-бб.; 2, 67-68-бб.]

Кеңес өкіметі басшыларының пікірінше «Қызыл гвар-

дия» жасақтары келешекте бүкіл ел көлемінде, оның ішінде Қазақстан мен Түркістан өлкесінде құрылуға тиісті «социалистік», жұмысшы-шаруа Қызыл армиясының негізін құруға тиісті болды. Түркістан Халық комиссарлар Кеңесінің 1917 жылғы 28-і қарашадағы шешіміне сәйкес «жұмысшы және солдат депутаттарының барлығы» дереу «Қызыл Гвардия» жасақтарын құруға міндеттелді, ал әскери комиссар оларды жасақтау үшін жергілікті Кеңестерге қару-жарақ бөлуге тиісті болды.

18 бен 45 жастың арасындағы жұмысшылар «Қызыл Гвардияға» жазылуға міндеттелді, ал одан жасы үлкендер оның қатарына «ерікті» түрде кіруге құқылы болды.

Кеңес өкіметі жаңадан орнап, нығая жолына түсіп жатқан 1917-1918 жылдарда Түркістан жағдайында «Қызыл Гвардия» жасақтарына жергілікті халықтар өкілдері қабылданды [3, 122-б.]. Мұның өзі де жаңадан орнап жатқан Кеңес өкіметінің империялық саясатты жүргізетін жүйе болғандығын көрсетсе керек.

Профессор А.С.Елагиннің есептеуі бойынша Сырдария облысының біраз қалаларында Қызыл Гвардия жасақтары құрылды. Олардың кейбіреулерінің қатарында бірнеше жүз адамнан болды. Мәселен, Перовск Қызыл Гвардия отрядының қатарында 700, ал Қазалы отрядында 500-ге жуық адам болған [2, 77-б.].

1918 жылдың жазына қарай Сырдария облысының негізгі қалалары мен ірі елді мекендерінде және соларға жақын орналасқан болыс орталықтары мен жекелеген ауылдарда Кеңес өкіметі орнап, «жеңіске жеткен социалистік революцияны» қорғау органдарын, атап айтқанда жоғарыда айтылған «Қызыл Гвардия» жасақтарын, жаңа «халықтық милиция» органдарын, жаңа «пролетарлық» сот жүйесін, т.с.с. қалыптастыру және нығайту шаралары жүзеге асырылды. Сонымен қатар жаңа өкіметтің экономикалық тірегі мен идеологиялық қолдау аппараттарын құру ісі жүзеге асырылды.

Түркістан КАСР-ының Халық комиссарлар Кеңесі (үкіметі) республика көлемінде бұрынғы сот жүйесін жойып, олардың орнына жаңа сот мекемелерін ұйымдастыру үшін Заң халық комиссариатының арнаулы комиссия құру жөнінде шешім қабылдады, сонымен қатар жер-жерлерде контрреволюциямен күресуге тиісті Төтенше комиссиялар (ЧК) жасақтала басталды. Кеңес өкіметінің репрессиялық іс-әрекеттер жүргізуінің екпінді құралы болған бұл комиссиялар бүкіл түркістандық «контрреволюциямен, алыпсатарлықпен және қарақшылықпен күрес» Төтенше комиссияның (Турк ЧК) құзырында болды. Дәл осындай әдістермен «буржуазиялық» деп аталған милиция (ел ішіндегі тәртіпті сақтап-қорғауға міндетті ұйым) таратылып, ол «халықтық» милиция дегенмен алмастырылды.

Түркістан КАСР-ы үкіметінің қаулысымен «халықтық» милицияға басшылық жасау жергілікті Кеңестерге тап-

сырылды [3, 121-122-бб.].

Түркістан өлкесінің халық комиссарлар Кеңесі 1918 жылдың көктемінен бастап бүкіл республика көлемінде, оның ішінде Сырдария облысында да жұмысшы-шаруа Қызыл Армиясының бөлімдерін құра бастады. Түркістан өлкесі сияқты Ресей Кеңестік Федерациясының шет аймақтарында Қызыл Армия бөлімдерін құру ісі РКФСР Халық комиссарлар Кеңесінің 1918 жылғы 13-і қаңтардағы Тұрақты Қызыл Армия құру туралы декретіне сәйкес жүргізілді. 1918 жылғы наурызда Түркістан өлкесінің Халық Комиссарлары Кеңесі жергілікті Кеңестердің өкілдерінің (олардың қатарында Сырдария облысы Кеңестерінің өкілдері де болды) басын қосқан ерекше мәжіліс шақырды. Оған әскери мамандар да шақырылды. Осы «ерекше мәжіліс» бірнеше күн бойы күн тәртібіндегі мәселені талқылай келіп, 18 наурыз күні «Түркістан өлкесіндегі жұмысшы-шаруа Қызыл Армиясы туралы Уақытша ереже» қабылдады. Қарулы күштердің негізі, делінді айтылмыш Ережеде, *«әскери істің техникасын жете білу, темірдей тәртіп, қатал мінез, төзімділік, өлімді елемей», тек қана осындай күштерге ғана болған Қызыл Армия айбарлы болмақ»* [4, 151-б.].

Кеңес өкіметі жеңіске жеткен алғашқы күндер мен айларда Қызыл Армия бөлімдері мен Қызыл Гвардия жасақтары іс жүзінде қатар құрылып жатты. Қызыл Армия бөлімдері іс жүзінде Қызыл Гвардия жасақтарының принциптері еріктілік негізінде құрылды және «қызыл» революция жеңісін оған «жау күштерден» қорғауға міндетті болды. Кеңес өкіметінің қарулы тірегіне айналған осы күштер негізінен орыс және басқа да славян халықтарының өкілдерінен жасақталды.

Қазалы станциясының жанындағы орыстар тұратын Ново-Казалинск поселкесінде де Қызыл Гвардия жасағы құрылды. Оған да Перовск большевиктері көмектесті [5, 40-62 б.].

Перовск Қызыл Гвардия жасағы 1928 жылғы 19-ақпанда Қоқан қаласында 1917 жылғы қарашада құрылған Түркістан автономиясын талқандап, оның үкіметін жою зорлық әрекеттеріне қатынасты [6, 146 б.].

Қазақстандағы Қызыл Гвардия жасақтары мен Қызыл Армия бөлімдерін қару-жарақпен қамтамасыз етуде Орынбор, Омбы, Саратов, Ташкент, т.б. қалалардағы Кеңес органдары айтарлықтай көмек көрсетті. Сырдария облысының қалалары мен басқа да ірі елді мекендеріндегі «революцияның қарулы тіректеріне» қару-жарақ беруде Ташкент қаласының рөлі үлкен болды. Алайда жоғарыда айтылған қалалардың көмегі Қазақстандағы Кеңестің қарулы жасақтар мен бөлімшелердің қару-жараққа деген сұраныстарын толық қанағаттандыра алмады. Сондықтан да, өлкенің басқа өңірлеріндегі сияқты, Сырдария облысының жергілікті Кеңестері оларға қажетті қару-жарақты казак-орыс (казачество) әскери-бөлімдерін қарусыздандыру, бұрынғы әскери бөлімдерді тарату (демобилизация), бұрынғы патшалық армия офицерлері мен ірі байлық иелерінің қолдарындағы қаруларды тәркілеу арқылы табуға тырысты [4, 158-б.]. Осындай шараларды жүзеге асырудың нәтижесінде кейбір Кеңестік әскери жасақтар мен бөлімшілер айтарлықтай деңгейде қаруланды. Мәселен, 1918 жылдың көктемінде Перовск Қызыл Гвардия жасақшыларының қолында 1200 мылтық, оған қажетті оқ-дәрі, ағылшын үлгісімен жасалған бір вагон қол гранатасы болды [6, 146-б.].

Осылай жасақталған Қызыл Гвардия жасақтары мен Қызыл Армия бөлімдеріне сүйенген жергілікті Кеңестер облыс, уезд және жекеленген ірі болыстар орталықтарында құлатылған Уақытша үкімет пен күштеп таратылған ұлттық автономиялардың (Алаш және Түр-

кістан автономияларының) билік органдарының орнына өздерінің жеке дара басқару жүйесін орнатты.

Жоғарыда айтылған жәйттер Г.Сафаровтың Түркістанда «Кеңес өкіметі орналасқан орыс қалалары мен түпкілікті халық бұқарасы арасында түбі терең жар пайда болды», – деген тұжырымының дұрыс екендігін көрсетеді [7, 132-б.].

Сонымен, жоғарыда айтылған ойларымызды қорыта келе, 1918 жылдың жазына қарай Сырдария облысының негізгі қалалары мен ірі елді мекендерінде және соларға жақын орналасқан болыс орталықтары мен жекелеген ауылдарында Қазақстанның басқа аймақтарындағыдай сырттан келген зорлықшыл күштердің заңсыз іс-әрекеттерінің нәтижесінде Кеңес өкіметі орнап, «жеңіске жеткен социалистік революцияны» қорғау органдарының, атап айтқанда жоғарыда айтылған «Қызыл Гвардия» жасақтарын, жаңа «халықтық милиция» органдарын, жаңа «пролетарлық» сот жүйесін, т.с.с. қалыптастыру және нығайтушаралары жүзеге асырылды.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается установление Советской власти к лету 1918 года в основных крупных городах и населенных пунктах Сырдарьинской области с большим количеством населения, как расположенных близко к волостным центрам, так и в изолированных друг от друга аулах и частных хозяйствах. Излагаются меры по формированию вооруженных отрядов «Красной Гвардии», новых органов «народной милиции», строительству и укреплению новой судебной системы «пролетарского» суда, приведение в действие его решений.

Ключевые слова: Октябрьская революция, Советская власть, Красная гвардия, большевистские организации, народная милиция, пролетарский суд.

The article examines the establishment of the Soviet government by the summer of 1918 in the main major cities and towns of the Syrdarya region with a large number of people, both located close to the volost centers, and in isolated auls and private farms. Also, outlines measures for the formation of armed detachments of the “Red Guard”, the new bodies of the “people’s militia”, the creation and strengthening of the new judicial system of the “proletarian” court, as well as the implementation of its decisions.

Key words: October revolution, Soviet power, Red Guard, Bolshevik organizations, people’s militia, proletarian court.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Нұрпейіс К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы, 1995. – 256 б.
2. Оспанов Ә. Қазақстан қалаларында совет өкіметін орнатуға солдаттар бұқарасының қатысы // Труды Института истории, археологии и этнографии АН Каз ССР. – Алма-Ата, 1963. – 17 т. – Б. 47-48.
3. Туркестан на историческом повороте (1917-1920 гг.): Учебное пособие // сост.: Голованов А.А., Тилеукулов Т.С. – Ташкент: Изд-во «Халкмероси», 2002. – 161 с.
4. Нұрпейісов К. Становление Советов в Казахстане (март 1917 г. – июнь 1918 г.). – Алма-Ата: Наука, 1987. – 240 с.
5. Подготовка и проведение Великой Октябрьской социалистической революции в Узбекистане // Сб. документов. – Ташкент, 1947. – 501 с.
6. Революция от-жалынында. Естеліктер жинағы. – Алматы, 1957. – 143 б.
7. Сафаров Г. Колониальная революция: опыт Туркестана // В кн.: Алаш Орда: Краткий исторический очерк о национально-буржуазном движении в Казахстане периода 1917-1919 гг. – Алматы: Жалын, 1996. – 272 с.

ЕУРОПАДАҒЫ ҚАРСЫЛАСУ ҚОЗҒАЛЫСЫНА ҚАТЫСҚАН ҚАЗАҚТАР

(Екінші дүниежүзілік соғыс кезі)

Гүлнәр МЕНДІҚҰЛОВА,
тарих ғылымдарының докторы, профессор
Әлия АҚАТАЕВА,
тарих ғылымдарының кандидаты,
Сәтбаев университетінің қауымдастырылған профессоры
Тұрлыбек ТУМАБАЕВ,
тарих магистрі, Сәтбаев университетінің лекторы

Елбасы Н.Назарбаев 2018 жылдың қараша айында жарық көрген «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейінгі кезеңді қамтитын барлық отандық және шетелдік мұрағаттар дүниесіне іргелі зерттеулер жүргізу үшін жеті жылдық «Архив – 2025» бағдарламасын жасауды ұсынды. Архив деректерін тек жинақтап қана қоймай, барлық мүдделі зерттеушілер мен қалың жұртшылыққа қолжетімді болуы үшін оларды белсенді түрде цифрлық форматқа көшіру қажеттілігін жеткізді [1].

Елбасының осы бастамасын қолдау мақсатында желтоқсан айында Сәтбаев университетінде «Қазақтар Екінші дүниежүзілік соғыста: шетел архивтерінен құжаттар» атты орыс тілінде жарық көрген Құжаттар жинағының 1-томының [2] презентациясы өтті. Бұл Жинақ шетел архивтерінен алынған жаңа құжаттарды тұңғыш арнайы жариялаған еңбек болып табылады. Ол ҚР БҒМ №2018/АРО5130249 «Қазақтар Екінші Дүниежүзілік соғыста: шетел архивтерінен жаңа құжаттар» мемлекеттік гранты (2018-2020 жж.) бойынша кешенді зерттеулердің нәтижесінде жарық көрді. 2018 жылдың 25-27 қазанында АҚШ-тағы Питсбург қаласында жыл сайын өтетін CESS Конференциясында ғылыми жоба тақырыбы бойынша баяндамалар оқылып, аталған Құжаттар жинағының таныстырылымы ұйымдастырылған болатын. Әлемдік тарихи және гуманитарлық қауымдастық ғылыми еңбектің жарық көруіне оң бағасын берген еді.

«Соңғы жауынгер оралмайынша, соғыс аяқталмайды» дейді әскерилер. Осы бірінші томда есімі жарияланған мыңдаған хабарсыз кеткен қазақстандық жауынгерлер өз үйлеріне оралды деп есептейміз», – деп атап көрсетті, осы еңбектің маңыздылығы туралы Мемлекеттік грант жетекшісі, аталған Құжаттар жинағын құрастырушылардың бірі, тарих ғылымдарының докторы, Сәтбаев университетінің профессоры, қазақ диаспорасын зерттеуші, белгілі ғалым Мендіқұлова Гүлнәр Малбағарқызы [3].

Мақаламыздың мақсаты құнды тарихи дерек көзі болып табылатын, көлемі А4 форматта 376 беттен тұратын «Қазақтар Екінші Дүниежүзілік соғыста: шетел архивтерінен құжаттар» атты Жинақтың қысқаша мазмұнымен және Еуропадағы Қарсыласу қозғалысына қатысқан отандастарымыздың бірнеше жаңа есімдерімен таныстыру болып табылады. Нәтижесінде ұлы мәртебелі оқырман: тарихшы ғалымдар, ұстаздар, докторанттар, магистранттар, студенттер, тарихқа қызығатын көпшілік қауым, осы Жинақпен толық танысып, болашақта пайдаланып жатса, мақсатымыздың орындалғаны деп есептейміз.

Құжаттар жинағы хронологиялық-тақырыптық қағидат бойынша жүйеленген 5 бөлімнен тұрады: бірінші бөлімде Жинаққа енген құжаттар табылған 15 шетелдік архивтердің, кітапханалар мен музейлердің тарихы және қызметі туралы, сонымен қатар, Екінші Дүниежүзілік соғыстағы қазақтар туралы мәліметтер сақталған қорлар жайында ақпараттар берілген; екінші бөлімде Екінші Дүниежүзілік соғыстағы Еуропадағы әскери тұтқындардың және Қарсыласу қозғалысына қатысқан қазақстандықтардың тарихы

бойынша құжаттар қарастырылған; үшінші бөлім Мұстафа Шоқайдың Париждегі Шығыс тілдері мен өркениеті институтында (INALCO – The Institute National des Langues et Civilisations Orientales) сақталған архивінен алынған құжаттарға, сонымен қатар, Франциядағы Мұстафа мен Мәрия Шоқайлардың өмірі туралы жаңа материалдарға арналған; Франциядағы Қарсыласу қозғалысы мен партизандық отрядтарға қазақтардың қатысуы туралы құжаттар төртінші бөлімде қарастырылған; бесінші бөлімде қағаз және цифрланған құжаттар топтастырылған. Олар лагерьлерде болып, Норвегия мен Финляндияда қаза болған, сонымен қатар, жолы болып Отанына қайта оралып, бірақ «анасындай құшақ жая қарсы алынбаған» қазақстандықтардың жағдайын ашып көрсететін құжаттар және есімдер жазылған тізімдер. Батысеуропалық және скандинавиялық архивтер коллекцияларды цифрландыру бойынша үлкен жұмыстар атқаруда. Бұл аталған архивтердің құжаттарына онлайн тәртібінде қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Шығыс және Батыс Еуропа елдерінде партизандық қозғалыстарға әскери тұтқындарға арналған лагерьлерден немесе мәжбүрлі жұмыстардан қашқан кеңес адамдарының қатысқаны белгілі. Солардың арасында Франция мен Италияда, Польшада, Бельгияда, Голландия мен Норвегияда, Югославия мен Грецияда қазақстандықтар жауға қарсы ерлікпен шайқасты.

Басқа да ұлт өкілдерінен құралған КСРО азаматтары қатарында қазақтар да Екінші Дүниежүзілік соғыс майдандарында шайқасқаны жалпыға белгілі факт. Бірақ, жау қолында қалған еуропалық мемлекеттердің территориясында Қарсыласу қозғалысына қатысқан қазақтар мәселесі бүгінгі күнге дейін аз зерттелген тақырып. Бүгінге дейін қазақстандық қауым үшін беймәлім бұл қазіргі заманғы қазақ тарихының ерлік беттері, Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан әр қазақстандықтың тарихы бірегей әрі қасіреті еді.

Біздің ғылыми-ізденіс жұмыстарымыздың лайықтысының бірі – Еуропадағы Қарсыласу қозғалысына қатысқан отандастарымыз туралы жеке архивтерден алынған құжаттар. Қазақстандықтардың Екінші Дүниежүзілік соғысқа қатысу тарихын ашып көрсететін және толықтыратын осындай бірегей құжаттар мен мәліметтерді ұсынған олардың туысқандарына ерекше алғысымызды білдіреміз!

Осы көлемі шектеулі мақаламызда жоғарыда аталған Құжаттар жинағына енгізілген жеке архив құжаттары мен мәліметтерінің бірнешеуін ғана назарларыңызға ұсынуды жөн көріп отырмыз [2, 256-281].

Мұратәлі Қойшыбаевтың жеке архивінен

«Қойшыбаев Әбиұлла Қойшыбайұлы 1920 жылдың 15 мамырында, Қазақ КСР, Жамбыл облысы, Жамбыл қаласында дүниеге келген, ұлты қазақ. 1939 жылы Жамбыл педагогикалық училищесін тәмамдаған, әскерге шақырылғанға дейін бастауыш сыныптардың мұғалімі болып жұмыс істеген. 02.10.1940 жылы Жамбыл ҚӘК тарапынан әскерге шақырылған. Ұлы Отан соғысы басталған кезде ол Ленинград майданындағы 115 атқыштар ди-

визиясының 638 атқыштар полкінде қызметте болған, Невская Дубровка селосының жанындағы «Невский пятчок» плацдармындағы қоршауды бұзып-жарып өтуге қатысқан.

Атоль шекарасы арқылы оралған, КСРО азаматының, яғни менің әкемнің өз қолымен толтырған анкетаның мәліметтері бойынша белгілі болғандай, ол жау тылындағы барлаудан келе жатып минаға жарылған, құлағы бітіп және ауыр жараланған, 10.12.1941 жылы тұтқынға түскен. Луга қаласындағы әскери тұтқындарға арналған лагерьде болғаннан кейін Германияға, сосын Францияға жіберілген. Францияда жүргенде 1944 жылдың тамыз айында әскери тұтқындарға арналған лагерьден қашып шығып, француз партизандарына қосылған. Одан 1-кеңестік партизан полкіне өткен. 1-кеңестік партизан полкінің құрамында жүріп Францияны азат етуге қатысқан, коменданттық ротаның взвод командирі болған. 1945 жылдың 6 қыркүйегінде 1-кеңестік партизан полкінің құрамында Тула облысына келген, сол жерде ІІҰК-нің сүзгілеу лагерінен өткен. 1946 жылы үйге келген, бірақ екі күннен кейін тұтқындалып және Түркістан әскери трибуналы соттап, 10 жылға бас бостандығынан айырған. 1955 жылы 27 қазанда ақталып, босап шықты. Бірақ сотталғандықтан мектепте мұғалім болып қызмет жасауға рұқсат бермеді. Әкем Жамбыл малдәрігерлік техникумын бітірді. Біраз уақыт мал дәрігері болып жұмыс істеді. Сосын көп жылдар бойы Мәдени ағарту училищесі директорының шаруашылық бөлімі бойынша орынбасары болып қызмет атқарды. 1976 жылы 19 ақпанда әкем қайтыс болды, оның денсаулығына соғыс, қысқа өмірінің 15 жылын өткізген неміс концлагерлері, сталиндік лагерьлер әсер етті.

Соғысқа дейін әкем Бабар атты сұлуға үйленген болатын, ол оны соғыс аяқталғанға дейін күтті, 1946 жылы әкемді тұтқындағанда ол әйеліне былай деген еді: «Бабар! Қымбаттым, сүйіктім! Сен мені соғыс біткенше күттің, мен саған соғыс біткенше асықтым, бір болуға тағдыр жазбаған шығар. Мен үшін зардап шеккеніңді қаламаймын, сені босатамын, әйел бақытыңды тап, мені күтпе, мен енді қайта оралмайтын шығармын!» Әкемнің бірінші әйелі Бабар екі жыл күтті, сосын басқа адамға күйеуге шықты. Бірақ әкем тірі қалды, сосын менің шешеме үйленді, 8 баланы тәрбиелеп өсірді, 3 ұл және 5 қыз.

Әкем тірі кезінде соғыс туралы өз жақындарына ештеңе айтпады, оның соғысқанын және тұтқында болғанын барлығы білетін. Ал оның Франциядағы 1-кеңестік партизан полкінде соғысқанын біз жақында ғана архивтік іс құжатынан білдік. Оның материалдарымен танысуға маған тек әкем қайтыс болғаннан соң ақталғаны туралы ҚР Прокуратурасының Анықтамасын көрсеткеннен кейін рұқсат берді».

Nom	Koichibaev	
Prénoms	Abibulla	
Date et lieu de naissance	15; 15.5.1920.	
	Djambul.U.R.S.S.	
Grade	Soldat	
Unité	Régiment Soviétique	
SIGNALEMENT		
Sexe	homme	Cheveux noirs
Figure	rond	Menton rond
Nos	retoursséint	brun
Taille	1m.65.	S. part.
Le Titulaire,		
Autorisé à porter une arme		N°
Le Commandant de l'Unité:		

Айбар Субаловтың жеке архивінен

«Төменде орналасқан фото Ресей Федерациясы Астрахан облысы Камызяк ауданы Бирючек деревнясындағы бір үйдің шатырынан табылған ескі сандықтың түбінде 70 жылдан астам уақыт жатып қалған. Фотоны Бекбаев Әлбек әжесінің отбасылық фотографияларын реттеу барысында тапқан, оның әкесі де майданнан қайтпаған болатын.

Фотода Субалов Ахмет Ерғалиұлы (ортада) бейімделген, 1923 жылы туған, Камызяк ауданының Бирючек селосының тұрғыны, ол кезде Сталинград облысына қарайтын (1943 жылдан Астрахан облысы). Ол Қызыл Армияның қатарына Ұлы Отан соғысының бас кезінде екі үлкен ағасымен – Субалов Берік Ерғалиұлы, 1913 жылы туған және Субалов Серік Ерғалиұлы, 1918 жылы туған, бірге шақырылған болатын. Жоғарыда аталған барлық жауынгерлер Айбар Субаловтың әкесі – Субалов Қожахмет Ерғалиұлының, 1931 жылы туған, үлкен ағалары болып табылады».

90 Фотографиз 919
Пам. с леба напрова.
1. Усейнов.
2. Субалов.
3. Варабанев.
4. Давид Юсупов Француз.
1-е Советская война.
Марш. 9/III-45.года.

Еңлік Ақдәулеттің жеке архивінен

«Айжұма Құрманғалиева ханым (менің мамам) бүгін маған тағы бір жауапты тапсырма берді. Vox Populi сайтынан Ұлы Отан соғысына Еуропа аумағында қатысқан қазақтар мен Француз қарсыласуы жайлы жазылған Гүлнар Меңдикулова деген зерттеушінің мақаласын тауып алыпты. Менің марқұм нағашы атам Қошқаров Құрманғали сол Француз қарсыласуында болған. Ұлы Отан соғысында Сталинград түбінде атамыз тұтқынға түседі, сөйтіп бабалары түгіл, ұрпақтарының аяғы

баспаған сонау Германиядан бір-ақ шығады.

Лагерьде бір өзбек жігітімен танысып, ол атамды тұтқыннан қашып, Француз партизандарына қосылуға үгіттейді. Сөйтіп, екеуі қашып, француздарға қосылып, партизан отрядында фашистермен соғысыпты. 1945 жылы Қызыл Армия мен табысады, қолдарында Француз қарсыласуының партизаны деген куәлігі болса да, елге тек 1946 жылы ғана қайтуға рұқсат етіледі. Туған жері Ырғызға қайтарылмай, жер аударылып, Шалқарға кетеді. Тек 1947 жылы ғана ауылына оралады. Әлгі француз тілінде жазылған партизан куәлігін атам үйде жоқта біреулер тауып алып, мынау немістің қағазы деп МҚК-не тапсырады. Содан оны оқыған сауаты бар қызметкерлер атамның француз партизандарымен бірге соғысқанын түсініп, жайына қоя береді. Әлгі куәлік сонымен жоғалып кетеді. Ұзақ жылдар бойы атамды МҚК-нің бақылауында болыпты. Тіпті 1968 не 1966 жылыма, оны маман есіне сақтамапты, атамды Мәскеуден бір МҚК-нің адамы іздеп келіпті. Шетелде тұратын сол Француз партизан отрядында болған бір кісі елге оралғалы жатыр екен, сол кісі келгенде атам оған жолығып, МҚК-нің дайындаған сұрақтарын қойып, тамырын басып көруі тиіс болады. Бірақ бірдеңені сезді ме екен, әйтеуір, ана кісі шетелден келмей қояды.

«Осы деректерді жаңағы зерттеушіге жібер», – деп, маман атамның 1945 жылы түскен суретін жіберіпті. Оны мен қалайша шыдап бөліспеймін?!

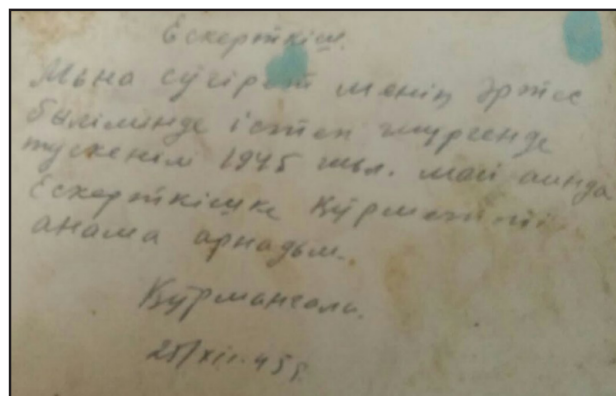

Айтпақшы, сол соғыстың басталған күніне 75 жыл болыпты. Қаншама тағдырды қиратып, қаншама өмірді жалмаған сұм соғыс енді ешқашан қайталанбасын, аспанымыз ашық болсын деп тілейік! Соғыста қаза болған, оның ызғарын сезген ата-әжелеріміздің жаны жаннатта болсын, тірі жүрген асқар тауларымыз – ардагерлеріміз аман болсын»!

Қ о р ы т ы н д ы л а й

келе айтатынымыз, 2020 жылы Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде кеңес халқының фашизмді күйреткен Ұлы Жеңісіне 75 жыл толады. Екінші дүниежүзілік соғыс зор қасірет әкелді, халықтардың тағдырын өзгертті, мыңдаған

адамдарды Отанынан, әке-шешесінен, жақын туыстарынан айырды, ал миллиондаған адамдардың өмірін қиды. 350 мыңнан астам қазақтар Екінші дүниежүзілік соғыс майдандарынан үйлеріне қайтпады [4]. Осы күнге дейін қазақстандықтар соғыста хабарсыз кеткен өз туысқандарын іздестіруде, ал ғылымда бұл тақырып зерттелмеген. Бізге ұмыт болған есімдерді қайтару қажет. Жоғарыда аталған Құжаттар жинағы Қазақстан және дүниежүзі тарихының аз зерттелген беттерін қалпына келтіруге зор үлес қосады, маңызды ғылыми, әскери-патриоттық және әлеуметтік бар еңбек болып табылады.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена первому тому Сборника документов «Казакхи во Второй Мировой войне: документы из зарубежных архивов» вышедший в 2018 году. Сборник представляет собой результаты, полученные в ходе разработки по комплексному научному исследованию, посвященному участию казахов в Движении Сопротивления в странах Европы, составлен на основе документальных материалов, выявленных в 15 зарубежных архивах, музеях, библиотеках Великобритании, Франции, Норвегии, России и Финляндии. В большинстве своем приводимые архивные документы публикуются впервые. Особо следует отметить, что в Сборнике публикуются документы из личных архивов непосредственных участников событий.

The article is devoted to the first volume of the Collection of documents «Kazakhs in the Second World War: documents from foreign archives» published in 2018. The collection is the results obtained during the development of a comprehensive scientific study on the participation of Kazakhs in the Resistance Movement in Europe, based on documentary materials identified in 15 foreign archives, museums, libraries in the UK, France, Norway, Russia, Finland. Most archive documents are published for the first time. It should be especially noted that the Collection publishes documents from personal archives of the direct participants of the events.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. Ұлы даланың жеті қыры. «Айқын» газеті. 21 қараша 2018 ж.
2. Қараңыз: Библиография профессора Г.М. Мендикуловой / – Алматы: «Дайк-Пресс», 2011. – 48 с.
3. Казахи во Второй Мировой войне: документы из зарубежных архивов: – Т. 1. Сборник документов / Г.М. Мендикулова, Е.А. Надежук, А.А. Акатаева, А.Ж. Габдулина, Г.Байтасова. – Алматы: Satbayev University, – 383 с.
4. Тәтімов Мақаш. Қазақ әлемі. – Алматы, 1993. – Б. 4.

РАЗВИТИЕ САНИТАРНО-ПРОМЫШЛЕННОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ РАБОЧИХ и служащих на предприятиях Казахстана в 50-60-ые годы XX века

Айнур ГАБДУЛИНА,
к.и.н., ст. преподаватель кафедры истории
Казахстана Каз АТУ им. С.Сейфуллина

В 60-ые годы Верховным Советом СССР были утверждены основы законодательства Союза СССР и союзных республик о труде, здравоохранении.

Были введены новые санитарные нормы проектирования промышленных предприятий. Постановлением Министерства здравоохранения СССР было утверждено Положение государственном санитарном надзоре СССР. Эти и другие документы в 60-ые годы наглядно свидетельствовали как менялось отношение к охране здоровья народа и улучшению условий труда на предприятиях.

Под воздействием научно-технической революции 60-ых годов были созданы качественно новые орудия, более совершенная технология, изменившая характер и содержание труда.

Широкая механизация и автоматизация, проникая практически во все отрасли народного хозяйства, существенно улучшила условия труда, в которых работал человек, позволила освободить от тяжелого ручного труда многих тысяч людей. К 1974 году промышленностью республики было освоено 210 прогрессивных технологических процессов, в том числе 22 впервые были освоены в республике. Переведено на комплексную механизацию 87 цехов и производственных участков.

Снизилось количество введенных в эксплуатацию объектов без ведома санитарного надзора. Число объектов, при вводе в эксплуатацию которых проводились инструментальные обследования, увеличилось с 7 до 30 %.

В соответствии с Постановлениями Совета Министров и ЦК КПСС №517 от 05.07. 1968 года «О мерах по улучшению здравоохранения и развитию медицинской науки в стране» вновь было создано при промышленных предприятиях 69 ведомственных санитарно-гигиенических лабораторий, которые занимались определением запыленности и загазованности атмосферы в цехах и на территории промплощадки [1].

Количество временно и постоянно закрытых объектов в связи с неудовлетворительными условиями труда в 2,7 раза, количество административных взысканий в виде штрафов в 2,5 раза.

Ежегодно в республике в 50-70-ые годы на оздоровительные мероприятия средствами индивидуальной защиты расходовались около 90 млн. рублей. Несмотря на сравнительное снижение запыленности на предприятиях угольной промышленности запыленность продолжала в десятки – сотни раз превышать ПДК, на предприятиях горнорудной в 10 раз. Причина такой запыленности заключалась в том, что еще не полностью внедрялось комплексное обеспыливание, имеющиеся проекты комплексного обеспыливания некачественны и не давали желаемого результата. Часто новая техника не оборудована в достаточном количестве средствами пылеподавления [2].

Не отвечали санитарным нормам и металлургические предприятия. Загазованность и запыленность превышало ПДК в сотни раз. Кроме того, крайне неудовлетворительные метеусловия в

цехах. Нередко применялась не самая передовая технология, использовались устаревшее оборудование и механизмы с высокими показателями уровня шума и вибрации. Высокий процент тяжелых ручных работ в ряде отраслей народного хозяйства оставался долгое время.

Определенные недостатки имелись в проведении научных исследований и внедрении в народное хозяйство разработок по вопросам гигиены труда. В осуществлении государственного санитарного надзора недостатки являлись слабый контроль и недостаточная требовательность. Помимо этого, не во всех областях штаты приведены в соответствии с приказом Союзминздрава №300 от 29.04. 1969 года слабо осуществлялся предупредительный санитарный надзор. Слишком ограничен выборочный контроль за соответствием проектов промпредприятий и цехов санитарным нормам. Недостаточно велся надзор за строительством объектов, в особенности, в предпусковой период. Ввод в эксплуатацию объектов допускался с большим количеством существенных недоделок.

Резолюция союзного совещания промышленно-санитарных врачей, работников научно-исследовательских институтов, сфер гигиены труда и профзаболеваний была принята 30 октября 1962 года.

В 1957-1962 гг., на состоявшихся Пленумах ЦК КПСС рассматривалась работа об ускорении технического прогресса в промышленности, строительстве, транспорте.

За эти годы в развитии промышленности произошли перемены. Большое распространение получили производство новых химических веществ и внедрение технических процессов.

В промышленности были установлены нормативы промышленно-санитарного обслуживания рабочих и служащих. Для работников промышленно-санитарного надзора были введены дополнительные отпуска, утверждены нормы спецодежды.

Однако, несмотря на проведенные организационные мероприятия по улучшению деятельности санитарного надзора, оздоровлению труда было много проблем, нерешенных задач для резкого перелома в снижении профессиональных заболеваний.

Причинами этого являлись: недостаточная целенаправленность в работе промышленно-санитарных врачей в области профилактики профзаболеваний, а также некомплектованность штатных должностей, большая текучесть промышленно-санитарных врачей, перегрузка, неправильная организация их труда. Была слабо развита сеть промышленно-санитарных лабораторий, не налажен выпуск аппаратуры, требующейся для проведения объективных исследований состояния производственной среды. Недостаточно четко выполнялись приказы в части увеличения численности промышленно-санитарных врачей и развертывания новых отделений.

Недостаточно осуществлялся лабораторный и инструментальный контроль за состоянием основных показателей условий труда на производстве. Лаборатории

были неполностью обеспечены необходимым оборудованием: актинометрами, шумомерами, вибрографами, энзимометрами, катотермометрами, аппаратурой для измерения электромагнитных полей, радиочастот.

Мало внимания уделялось проверке выполнения комплексных планов оздоровительных мероприятий, в результате чего на предприятиях Министерств хозяйства, промышленности и других эти планы выполнялись на 40-70% [3].

В ряде областей была недостаточна краткость обследования промышленных предприятий.

Слишком мало внимания уделялось изучению условий труда, разработке и выполнению оздоровительных мероприятий рабочих строителей.

Наблюдались серьезные недостатки в хранении и использовании ядохимикатов и минеральных удобрений. Только 16 % хозяйств республики имели типовые склады, 33 % складов были размещены в аварийных помещениях, 88 % складов не имели бытовых помещений, 74 % комнат для обеспыливания одежды. Несмотря на это, санитарная служба не особенно настойчиво требовало от руководителей хозяйств планового строительства новых типовых складов.

Допускалось сухое протравление зерна в закрытых помещениях, не оборудованных эффективной вытяжной вентиляцией, перевозка протравленного зерна насыпью, безнадзорное хранение его, ядохимикаты хранились зачастую на открытых площадках.

Имели место недостатки в работе по предупредительному санитарному надзору за проектированием, строительством и вводом в эксплуатацию промышленных предприятий и за разработкой конструкций нового производственного оборудования и рабочих инструментов – как следствие недостаточно четкой организации экспертизы проектов в НИИ, кафедрах и в санэпидемстанциях, а также вследствие недостаточной требовательности санитарных врачей.

В стране отсутствовал четкая организация профилактической службы, недостаточно должного внимания уделялось проведению предварительных и периодических осмотров рабочих вредных производств. Далеко не всегда деловые контакты промышленных врачей велись с совнархозами в части разработки гигиенических вопросов разработки новых технологических процессов, исключавших вредные воздействия на здоровье работающих, а также с технической инспекцией советских профсоюзов и горнотехнических инспекций. Очень была слаба требовательность к нарушителям санитарных норм и правил со стороны промсанитарных врачей.

Исследования токсичности, новых химических веществ вводимых в промышленность опаздывали в связи с чем многие вещества применялись без соблюдения требуемых гигиенических правил и являлись причиной возникновения профессиональных отравлений и заболеваний.

В 1963 году в республике, в ряде отраслей промышленности и на отдельных предприятиях неудовлетворительно было поставлено обеспечение санитарно-гигиенического оборудования, в частности, вентиляторами, калориферами, люминесцентными лампами, резиновыми перчатками, защитными пастами, респираторами и другими средствами индивидуальной защиты рабочих от профессиональных вредностей [4].

Относительно благоприятное положение с качеством медицинского обслуживания сохранялось недолго. Остаточный принцип финансирования здравоохранения не соответствовал масштабам

новых задач, связанных с охраной и восстановлением здоровья. Совершенно упускались из виду загрязнение промышленными и радиоактивными отходами среды обитания, недостаточными были мероприятия, связанные с профилактикой заболеваемости. Поэтому процессы улучшения здоровья населения Казахстана при общей позитивной динамике были не вполне устойчивы и имели значительные колебания.

Толчок к развитию медицинского обслуживания населения городской агломерации региона был дан в связи с принятием в 1969 г. «Основ законодательства СССР и союзных республик о здравоохранении» и Закона Казахской ССР «О здравоохранении». Документы закрепили принципы и формы медицинской помощи населению – бесплатность, общедоступность, квалифицированность, профилактическая направленность, санитарно-противоэпидемическая служба и т. д. Законодательством были предусмотрены меры по дальнейшему улучшению здравоохранения с целью повышения качества медицинской помощи и более полного обеспечения населения всеми ее видами.

Архивные данные подтверждают продолжение политики экстенсивного пути развития здравоохранения: рост коечной сети стационаров и численности медицинского персонала во всех промышленных городах Казахстана.

Таким образом, развитие системы здравоохранения в городах Казахстана в 50–70-е годы XX в. шло в направлении укрепления материальной базы учреждений здравоохранения, профилактики заболеваний.

В целом, повысилось качество оказываемых медицинских услуг как в результате углубления специализации, так и за счет лучшего обеспечения больниц, здравпунктов и поликлиник современной медицинской аппаратурой и оборудованием. Сложился корпус высококвалифицированных врачей. Все это позволило сместить акценты в работе медицинских учреждений в сторону профилактики заболеваний.

Вместе с тем, несмотря на внешне активную деятельность государства по расширению системы учреждений здравоохранения, сдвиги в сторону улучшения здоровья происходили очень медленно и именно в этот период были заложены основы тех негативных явлений, которые наиболее отчетливо проявились в последующий период.

ТҮЙІНДЕМЕ

Автор мақалада мұрағат құжаттарын пайдалана отырып XX ғасырдың 50-60-жылдарындағы Қазақстандағы ауыр өнеркәсіптегі жұмысшыларды санитарлық-өнеркәсіптік тексерудің дамуын қарастырады.

Кілт сөздер: өнеркәсіптік-санитарлық бақылау, ауыр өнеркәсіп, ауаның газдануы, шаңдануы, резолюция, дәрігерлік қызмет көрсету.

The article describes the development of sanitary and industrial services for workers in heavy industry in Kazakhstan in the 50-60 s of the twentieth century.

Keywords. Industrial and sanitary inspection, heavy industry, gas pollution, dustiness, sanitary inspection, resolution, medical care.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. ГАРКО РК. – Фонд 147, Опись 6, Дело 3797. – стр. 70-73.
2. ГАРКО РК. – Фонд 147, Опись 6, Дело 3797. – стр. 134-135.
3. ГАРКО РК. – Фонд 147, Опись 6, Дело 3797. – стр. 143.
4. ГАРКО РК. – Фонд 147, Опись 6, Дело 3797. – стр. 144.

ҰЛЫБРИТАНИЯ САЯСАТЫ және «Шығыс Еуропа федерациясын құру» мәселесі

Айгүл СЫМАНОВА (Сманова),
тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақ мемлекеттік
қыздар педагогикалық университетінің доценті

Екінші дүниежүзілік соғыс барысындағы Ұлыбританияның ықпалын стратегиялық жағынан қарастырса, ол Тегеран конференциясы қарсаңында британдық саясаттың «Шығыс Еуропада федерация құру идеясы» мәселесіне қатысты сараптамасы барысында айқын көрініс тапты. Өйткені осы кезге дейін Польша, Чехословакия немесе Орталық және Шығыс Еуропаны тұтастай алғанда ешқашан Ұлыбританияның сыртқы саяси ықпалының басымдығы болған емес. Ұлыбритания Германияға қарсы соғысқа 1939 жылы 3 қыркүйекте кіріп, өз әскери күші мен империяның қауіпсіздігін сақтауды басты мақсаты етіп қойды. Ал 1940 жылы маусымда Франция құлағаннан кейін, Германияға қарсы шайқаста жалғыз қалған Англияның территориясына әртүрлі антифашистік бірлестіктер жинала бастады, солардың бірі Польша және Чехословакия эмигранттық үкіметтері болды [1, 55-60].

Франция жеңілгеннен кейін Лондонға барған эмигранттық үкіметтер өз мемлекетінің болашақ тағдыры және Германияға қарсы соғыста басты белсенді серіктесі ретінде Ұлыбританияға арқа сүйеді. Соғыс басталғаннан бері эмигранттық үкіметтің басты міндеті шекара мәселесі болатын, бірақ бұл шиеленіс тудырып тұрған сұрақты британдықтар үнемі кейінге қалдырып отырды. Ал Шығыс Еуропада федерация құру идеясы поляк эмигранттары арасында үлкен қолдауға ие болды. Өйткені поляк эмигранттық үкіметінің басшысы генерал В.Сикорский Польша мен Чехословакияны біріктіру жобасы соғыстан кейінгі қайта реттеу бағдарламасында айтарлықтай маңызға ие болады деп сенді. Бірақ поляктық көшбасшы барлық қауіпсіздіктің шешімі КСРО-мен келісім екенін де жасырмады. Дегенмен, ол бұл ойын батыстық демократияның қолдауына сүйене отырып, бейтарапта ұстауды жөн көрді. Жалпы алғанда В.Сикорскийдің мұндай тұжырымына ағылшындар қарсылық білдірген жоқ және ол эмиграциядағы поляк басшыларының талабына сай келді. Сөйтіп, британдық және поляктық позицияның бір-біріне сай келуі, соғыс барысындағы табысты байланыс қана емес, сонымен бірге соғыстан кейін де Ұлыбритания Польшаның мүддесін қорғайды деп сенді [3, 354].

Бастапқы кезден-ақ бұл бірігу жобасы қиындықтарға тап болды, мәселен поляктар жағы әскери-саяси жағынан тығыз байланыс орнатуды көздесе, ал чехословактар еркін сауда аймағын көздеді [4, 8]. Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі поляк мәселесіне қатысты британдық позицияның мүддесіне фашистік Германия Кеңес Одағына соғыс ашқаннан кейін үлкен серпін берді. Осыдан кейін ғана Ұлыбритания үрейден арылып, Германияны жеңетініне сеніммен қарады. Ұзаққа созылған қарсыластықтан кейін барып, Кеңес Одағы да британдық мүддені қолдауға көшті, сөйтіп абайлап барып сыртқы саясатты жүргізе бастады. Ұлыбритания жағы поляктарға қатысты шекара мәселесін «қақпа карта» сияқты келіссөздің соңына қалдыруды жөн көрді. Ал соғыстың бірінші кезеңінде КСРО-ның территориялық мәселені немқұрайды түрде мойындауын қанағат етті. Өйткені ағылшындар Шығыс Польшаның, Балтық жағалауындағы

мемлекеттер, сонымен бірге Бессарабия және Солтүстік Буковина жерлерінің Кеңес Одағы құрамында қалуын мүлдем қаламады. Осы кезде АҚШ-тың президенті Ф.Д.Рузвельттің екінші майдан ашу туралы ұсынысы шешімін таппай жатқан территориялық мәселені кейінге қалдырды. КСРО антигитлерлік коалицияға қосылғаннан кейін поляк және чехословак эмигранттық үкіметтері арасындағы тағы бір мәселе Кеңес Одағына қатысты болды. 1941 жылы 30 шілдеде Кеңес Одағы мен Польша эмигранттық үкіметі арасында бітім жасалып, көптеген мәселелерді ортақ шешуге тура келді [5, 187]. Олардың бірі Ұлыбритания жағының қысымынсыз-ақ КСРО жерінде жасақталған Поляк армиясын Таяу Шығысқа шығару болды. Ал чехословак басшылары болса федерация құру үшін тек батыстықтардың ғана емес, кеңестердің де қолдауы қажет екенін алға тартты, өйткені соғыстан кейінгі қайта реттеуде тап осы Орталық және Шығыс Еуропадағы Кеңес үкіметінің ықпалы күшті болатынына сенді [6, 316-317].

Жалпы алғанда генерал В.Сикорский тұжырымдамасы Ұлыбританияның ұстанымына қайшы келмеді. Осылайша, поляк-чехословактық бірлестігінің түпнұсқа идеясы британдықтардан шықса да, ол эмиграциядағы поляк басшылығының мүддесіне сай келді. Нәтижесінде британдық және поляк ұстанымдарының осы соғыс кезіндегі екі мемлекет арасындағы табысты ынтымақтастықтың ықпалы ғана емес, сондай-ақ поляк жетекшілігінен соғыстан кейінгі мәселелер бойынша Ұлыбритания тарапынан елдің мүдделерін қорғауға үміттенудің нақты себептері болды. Алайда поляк-чехословак федерациясының жобасына қатысты талқылаулар осы үдерістің басында-ақ оң нәтиже берген жоқ, онда болашақта екі жақты бірігудің кикілжіңі Селезиядағы Тешинсктегі меншік құқығына байланысты келіспеушіліктер қиындық тудырды. Бұған қоса, екі жақта болашақ бірігудің жағдайын түрліше анықтады: поляктық жоба бойынша екі мемлекеттің тығыз әскери-саяси одағы ұсынылды, ал чехословактық жоба бойынша – еркін сауда аймағын ұсынды [7, 211]. Мұндай айырмашылықтар әрбір мемлекеттің болашақтағы бірігу үдерісіндегі үстемдігіне байланысты болды. Екінші дүниежүзілік соғысы барысындағы поляк мәселесіне қатысты британдық көзқарас одақтастардың үлкен стратегиясының мүдделерінің әсерінен ықпал етті, яғни оның бетбұрысты кезеңі Германия КСРО-ға шабул жасаған кез болды. Осыдан кейін Ұлыбританияда тікелей немістердің шабуылы қаупі бәсеңдей түсті, нәтижесінде Германияны жеңу мүмкіндігі анық байқалды. Британдық мүдделер Кеңес Одағының ұзаққа созылатын қарсыласуына сәйкес келді, сондықтан британдық үкімет КСРО-ға қатысты теңгерімді және ақылды саясат жүргізуге тырысты. Осыған байланысты британдық үкімет үшін үлкен қиындықтар тудырып тұрғаны КСРО-ның 1941 жылдың 22 маусымындағы батыстық шекараларын өзгерту мәселесі болды, өйткені кеңестер жағы кеңес-ағылшын одағының шартына тікелей байланысты еді. Немқұрайды түрде, Атлантикалық хартияға және поляк эмигранттық үкіметінің

ерекше міндеттемелеріне қатысты бола тұра, Ұлыбритания КСРО-ның талаптарын ашық мойындауға бара алған жоқ. Бейресми мойындау да орынсыз болды, өйткені мұндай келіссөздер туралы ақпарат біртіндеп батыстық баспасөз арқылы әртүрлі қауесет таратуды мүмкін, нәтижесінде эмигранттық одақтас мемлекеттер арасында теріс пікір тудырады. Алайда ең бастысы мәселе болып тұрғаны, яғни Ұлыбритания үстемдігінің біртіндеп төмендеуіне қарамастан, кеңестер жағымен келіссөз барысында, мойындау мәселесін «қақпа картасы» ретінде соңғы рет қолдануға мәжбүр болды. Сөйтіп, соғыстың бірінші кезеңінде Кеңес Одағына, яғни оның территориялық иеліктерін әзірше бейресми мойындайтынын жеткізді. Шындығында, британдық басшылықтың осы аймақтарға қатысты бірыңғай ұстанымы болған жоқ. Поляк эмигранттық үкіметінің Германияға қарсы күресте ерекше әрекетін ескере отырып ағылшындар жағы тап осы Шығыс Польшаның КСРО құрамына қосылуын мойындағысы келмеді, сондықтан Балтық жағалауы елдеріне, Бессарабия және Солтүстік Буковинаға қатысты «көнгіштігін» байқатты.

Дегенмен ағылшын-кеңес одақтық келісімінің бекітілуі Ұлыбритания үшін қолайлы болғанмен, Польшаға және бүкіл Орталық және Шығыс Еуропа аймағына қатысты британдық саясатқа әсер ететін теріс үрдістері де байқалды. КСРО антигитлерлік коалицияға қосылғаннан кейінгі поляк және чехословак эмигранттық үкіметтерінің болашақ федерация бойынша пікір таластарына қатысты кикілжіңнің тағы бір себебі – Кеңес Одағына қатысты мәселе болды.

Федерацияны құру кезінде лондондық поляктар батыстық одақтастарының қолдауына үміт артты, сондай-ақ бұл бірігуді немістерге қарсы ғана емес, сонымен қатар белгілі бір түрде кеңестерге қарсы бағыттады. 1941 жылдың 30 шілдесінде кеңес және поляк эмигранттық үкіметтері арасындағы қарым-қатынас орнағанына қарамастан, 1941 жылдың күзінен бастап екі ел арасындағы кикілжің мәселелер қайта басталды [8]. Солардың бірі, атап айтқанда, КСРО аумағында құрылған Поляк Армиясын Таяу Шығысқа шығару мәселесі болды. Чехословак басшылығы болса федерация құрылған күннің өзінде, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Орталық және Шығыс Еуропада Кеңес Одағының ықпалының күшті болатынына болжам айтты, сондықтан тек батыспен ғана емес, кеңестік қолдауды да қажет ету керек деп шешті.

Ұлыбритания жағы да поляк-чехословак федерациясының жобасын жүзеге асыру үшін КСРО-ның келісімін алу қажет деп санайды. Одақтық келісім туралы ағылшын-кеңес келіссөздері барысында британдықтар жағы соғыстан кейінгі қайта құру мәселелерін талқылау барысында ұстамдылық танытуға тырысты, Орталық және Шығыс Еуропадағы федерация мәселесін бірнеше рет көтерді, бұл осы мәселенің маңыздылығын көрсетеді. Бұл сұрақ кейінгі ағылшын-кеңес қатынастарының күн тәртібінде де шешімін таппаған мәселе күйінде сақталып қалды. Осылайша, 1942 жылдың маусым айындағы ағылшын жағының мәлімдемесінде, яғни бұл соғыстың аяғында кез келген аймақтағы ұлы державалардың біреуінің ерекше ықпалын болдырмау үшін, оның ішінде кішігірім елдермен немесе олардың эмиграциядағы үкіметтерімен соғыстан кейінгі қайта реттеу мәселесіне қатысты екі жақты келісімдер жасасу орынсыз деп атап көрсетті [6, 316-317]. Осыдан кейін К.Сэйнсбери көзқарасына күмәндану қиын, яғни бұл британдық үкіметтің мақсаты Орталық және Шығыс Еуропадағы кеңестік ықпалды қайткен күнде шектеу болды. Кеңестер жағы соғысқа кіріспес бұрын-ақ екі көрші мемлекеттердің соғыстан кейінгі федерациясының жобасына мұқият назар аударып, бұл мәселеге қатысты өздерінің көзқарастарын жарияламай отырған. Ал Британиямен одақтық келісімге қол қойылғаннан кейін, кеңестік көшбасшылар мұндай федерацияның құрылуына қарсылықтары жоқ екенін білдірді. Бірақ кейін осы екі жақты

бітім мәтінінің тек территориялық қана емес, сонымен бірге федерация құру мәселелері де алынып тасталды. Онымен қоса, кеңестік делегация жетекшісі В.М.Молотов 9 маусым күні Чехословакия Республикасының президенті Э.Бенешпен әңгімесінде: «...поляк-чехословак федерациясын Кеңес Одағына қарсы пайдалану үдерісі бар», деп мәселенің маңыздылығын атап өтті [6, 324]. Сондықтан кеңестік дипломатияның «қарсы жақты көндіруге бағытталған әрекеті» поляк-чехословак үкіметтерінің аталмыш жобаға қатысты жұмыстарын тоқтату болды.

Ал 1943 жылы шілде айының басында В.Сикорскийдің қазасынан кейін британдық басшылық поляктық мүдделерді өздеріне алуға мәжбүр болды. Бірақ бұл ағылшын-кеңес қатынастарының нашарлауына да себеп болды. Осындай жағдайдан кейін ағылшындар соңғы «қақпа картаны» пайдалануға көшті, яғни «КСРО-ның шекарасын 1941 жылғы 22 маусымдағы жағдай бойынша мойындау туралы» кеңестердің талабына көнді. Американдық жақ болса шекараға қатысты дауға араласпайтынын білдірді. Өйткені Орталық және Оңтүстік-Шығыс Еуропа аймағы мен Польша Америка Құрама Штаттарының маңызды мүдделерінің саласы болған емес. Сондықтан Рузвельттің бірінші кезектегі ұстанымы стратегиялық мақсаттар болды, яғни Германия мен Жапонияны тез арада жеңіп, халықаралық ұйымдарға басшылық жасау. Ал Польшаның шекарасы туралы мәселеде Сталиннің ұстанымын бөлісуге дайын екенін білдіргенімен, қандайда бір құжатқа қол қоядан бас тартты. Мұндай жағдайда Черчилль мен Сталиннің поляктардың шекарасына қатысты даярлаған аумақтық мәселелер туралы ұсынысына Рузвельттің үндемей келісім бергені кеңестер жағын қанағаттандырды десе де болады [6, 397].

Қорыта айтқанда антигитлерлік коалицияда мемлекеттер биліктің теңгерімін өзгертті, яғни оған қатысушылардың Шығыс Еуропада федерация құру идеясы мәселесі бойынша көзқарастары маңызды эволюциялық кезеңге айналды. Британдық бастамалардың Орталық және Шығыс Еуропадағы кеңестік ықпалды шектеуінің сәтсіз аяқталғаны, Мәскеу конференциясында сыртқы істер министрлерінің ұсынысы, ал содан кейін Тегерандағы саммитте – Орталық және Шығыс Еуропаны қайта реттеу бағдарламалары және Черчилльдің Балқан стратегиясында есеп айырысуы нәтижесінен кейін Ұлыбритания «кіші одақтас» мәртебесіне ие болды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг.: Сборник документов. Т. 2. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 дек. 1943 г.). М.: Политиздат, 1984. – 175 с.
2. Hinsley F.H. Churchill and the of Special Intelligence // Churchill: a Major New Assessment of His Life in Peace and War. – Oxford, 1993. P. 420-421.
3. Дурачиньски Эугениуш. Владислав Сикорский и Эдвард Бенеш: к чему стремились, чего достигли // Славянские народы: общность истории и культуры. К 70-летию В.К.Волкова. – Москва.: Индрик, 2000. – 365 с.
4. Kolendo I.T. Działalność mieszanego Komitetu Koordynacyjnego polsko-czechosłowackiego w Londynie (1941-1942) // Dziej Najnowsze. 1983. S 12.
5. Майский М.И. Воспоминания советского посла. – Т.3. – М.: «Наука», 1965. – 500 с.
6. Ржевский О.А. Сталин, Черчилль. Встречи. Беседы. Дискуссии. Документы, комментарии 1941-1945. – М.: Наука, 2004. – 564 с.
7. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945. – Т.1. Московская конференция министров иностранных дел СССР, США и Великобритании (19-30 окт. 1943 г.). – М.: Политиздат, 1984. – 384 с.
8. Соглашение В.Сикорского - И.М. Майского от 30 июля 1941 года [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/v/iz-istorii-podgotovki-i-zaklyucheniya-soglasheniya-pravitelstva-sssr-s-polskim-emigrantskim-pravitelstvom-30-iyulya-1941-g-po-stranitsam> (дата обращения: 01.11.2019).

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТІНІҢ САЯСАТЫ: бейбітшілік пен конфессияаралық келісімді нығайту

Зәуреш ТАСТАНОВА,
Гүлмира БАЙМҰРАТОВА,
Қазақ ұлттық аграрлық университеті

Кіріспе. Қазақстан Республикасындағы конфессионалдық саясатты сипаттаған кезде, оның елдегі жалпы әлеуметтік-саяси және экономикалық жағдаймен байланысты екенін және сонымен анықталатынын атап өту қажет.

Барлық халықтардың тұрақты қоғамдық дамуының және әл-ауқаты жақсаруының негізгі факторларының бірі бейбіт конфессияаралық және мемлекеттік конфессионалдық диалог болып табылады.

Материалдар мен әдістер. Бұқаралық ақпарат құралдарына шолу жасау Қазақстандағы этносаралық және конфессияаралық қатынастардың динамикасын назарда ұстауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер мен талқылаулар. Қазақстан, Кеңестер Одағы ыдырағаннан кейін өз тәуелсіздігін алып, басқа да бұрынғы одақтас республикалар сияқты жүйелі дағдарысқа тап болды. Коммунистік идеяның күйреуі нәтижесінде туындаған идеялық вакуум бастапқыда этникалық патриоттық және конфессионалдық өзін-өзі сәйкестендіру түріндегі ұлттық және діни идеялармен толтырылды. Этникалық және ұлттық сана-сезімнің, белгілі бір діни ренессанстың өсуі және жекелеген дәстүрлі емес діни көзқарастардың көбеюі қаншалықты бір-бірімен қатар жүрсе, олардың өзара шарттастығы да соғұрлым анық байқалады. Бұл ретте олардың өзара анықтылығы этно конфессионалдық қатынастардың ерекше топтарын түзеді.

Қазіргі Қазақстанда тереңнен ойластырылған ұлттық саясаттың арқасында жаңа этносаралық және конфессияаралық қатынастар орнады, қазақстандықтардың ортақ мақсаттары, идеалдары, құндылықтары бар көп этностық және көп конфессиялы қауымдастықтары қалыптасуының алғышарттары пайда болады. Барлық этностардың, конфессиялардың өздерінің қандай дінге жататынына қарамастан, тең құқылы болуына негізделген процестер барлық этникалық топтардың бір қауымдастыққа саналы және барынша тығыз түрде бірігуге көшуін тездетеді. Сондықтан біздің мемлекетіміздің қарқынды жаңғыру жағдайларында қоғамның мәдени және рухани дамуында негіз қалаушы болып қана қоймай, жүргізіліп жатқан реформаларды сәтті іске асырудың аса маңызды алғышарты да болып табылатын этносаралық және конфессияаралық процестерді зерттеудің маңызы зор.

Қазақстандық мәдениеттегі этникалық және конфессионалдық диалектілік арақатынасты басқаша ойлау, олардың менталитетте, өмір сүру салтында, әлеуметтік жадыда және өзін-өзі сәйкестендіру процесінде көрініс табуы ерекше өзектілікке ие болады.

Қазақстанның жаһандық қарама-қайшылықтар өршіп тұрған күрделі уақытта рухани келісім идеясын шынайы күшке айналдыра білген алғашқы елдердің бірі болуы елеуге тұрарлық. Тәуелсіздік алған алғашқы жылдардың

қиындықтарына қарамастан дәл біздің еліміз 1992 жылы I Дүниежүзілік рухани келісім конгресін өткізетін орынға айналды. Содан бері Қазақстанда 18 қазан Рухани келісім күні деп атап өтіледі.

Барлық халықтардың тұрақты қоғамдық дамуының және әл-ауқатының жақсаруының негізгі факторларының бірі бейбіт конфессияаралық диалог. Әлемдік және дәстүрлі дін өкілдері көшбасшыларының құрылтайы конфессияаралық диалогтың басқа түрлерімен салыстырғанда бірқатар өзгешеліктерге ие.

Конфессияаралық бейбітшілікке қол жеткізу қазіргі қоғамның тіршілік етуінің маңызды шарты.

Конфессияаралық қатынастар саласындағы саясат Қазақстан Республикасында жаһандану процестерін ескере отырып жүргізіледі. 2003 жылдан бастап Астанада әлемдік және дәстүрлі дін көшбасшыларының құрылтайлары өткізіліп тұрады. Форумдардың жұмысына ислам, христиан, иудаизм, синтоизм, индуизм, буддизмнің беделді өкілдері қатысады. Астанадағы форумның бірегейлігі оны өткізу туралы бастаманың конфессиялардың басшыларынан емес, зайырлы мемлекеттің басшысынан – Президент Нұрсұлтан Назарбаевтан түсуінде жатыр [1].

Тарихта тұңғыш рет әлемдік және дәстүрлі дінбасылар бас қосып, бірлескен құжаттарды қабылдады.

Құрылтайлар өркениетаралық және мәдениетаралық диалогтың жаһандық процесіне қосылған қолмақты үлеске айналды. Әлемдік конфессия көшбасшыларының бір үстел басында кездесуі дінге жасалған шабуылдардың және жекелеген діни ағымдардың беделін түсіруге қарсы қуатты қару болды. Құрылтай қатысушыларының діни көзқарастар мен ғибадаттардың сан түрлілігі бір-бірінен күдіктенуге, бір-бірінің беделін түсіруге және төмендетуге емес, бір-бірін қабылдауға, әр діннің, әр мәдениеттің бірегейлігін көрсететін үйлесімділікке жетелеуі тиіс деген бір пікірге келіп саюы зор маңызға ие. Форумдарды сәтті өткізу Қазақстанға көрнекі саяси дивидендтерді алып келді, оның халықаралық аренадағы жағымды беделінің артуына жағдай тудырды. Әлемдік және дәстүрлі діндердің көшбасшылары Декларация қабылдады, онда конфессияаралық диалог халықтар мен ұлттар арасындағы бейбітшілік пен келісімді қолдайтын аса маңызды құралдардың бірі ретінде қаралады, өркениеттер арасындағы диалогты ілгерілету жөніндегі қоғамдастықтың жұмсап отырған күш-жігері құпталады. Әлемдік және дәстүрлі дін көшбасшыларының құрылтайларын тұрақты негізде өткізу және халықаралық конфессияаралық органды – Құрылтай Хатшылығын құру туралы шешім қабылданған болатын.

Қазақстанның әлемде орын алып отырған шиеленістерді азайту бойынша жан-жақты диалог құруға және ұжымдық шешімдерді қолдануға арналған конфессияаралық форумды шақыру жөніндегі баста-

масы әлемдік қоғамдастықтар тарапынан жалпы мойындалып, кең қолдау тапты және қазіргі заманның сынтегеуріндеріне дәлме-дәл жауап бере білді. Ол әлемдік және дәстүрлі діндердің орасан зор потенциалын халықтар арасындағы бейбітшілік пен келісімді нығайту үшін пайдалануға қажетті жаңа көкжиектерді ашады.

Қазіргі уақытта Әлемдік және дәстүрлі дін көшбасшыларының құрылтайы институттандырылып, заңды мәртебеге ие болды, ол тұрақты негіздегі халықаралық ұйым ретінде қызмет ете бастады, және беделді рухани көшбасшылардың ұсыныстары мен шешімдерін және олардың құрылтайларының шешімдерін жүзеге асыра алады. Форумға деген қызығушылық жыл сайын артып отыр. Бұл Құрылтайға келетін делегациялар санының айтарлықтай артуынан көрінеді. Форумда таныстырылған беделді халықаралық институттардың ауқымы кеңейіп келеді. Олардың қатарында БҰҰ, ЕҚЫҰ, ЮНЕСКО, «Ислам конференциясы» Ұйымы бар.

Құрылтайлардың маңызды ерекшелігі – олардың жұмысына әлемнің аса ірі конфессияларының өкілдері ғана емес, көрнекі саясаткерлердің, мемлекет басшыларының және беделді халықаралық ұйым басшыларының қатысатындығы. Бұл дүниежүзіндегі қауіпсіздікті нығайтуға, мәдениеттер мен өркениеттердің жақындасуына тікелей ықпал етуі мүмкін болған тиімді шешімдерді қабылдауға мүмкіндік береді.

Бүгінде Қазақстанда этносаралық және дін аралық келісімнің моделі жасалған. Біздің еліміздің сан алуан конфессияларды өзара байланысқа түсіру бойынша тәжірибесін халықаралық ұйымдар мен шетелдік әріптестер зерттеу үстінде. Халықаралық аренада Қазақстан бейбітшілік пен келісім аумағы, мәдениеттер мен өркениеттердің диалогы және жақындасуы ретінде қабылданады [2].

Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халықтарының Ассамблеясының 2008 жылғы 23 қазандағы XIV сессиясына берілген тапсырмасы бойынша этносаралық және конфессияаралық келісімді, азаматтық қоғамды қамтамасыз ету мақсатында Ұлттық бірлік доктринасы әзірленді [3].

Доктрина Конституцияның, ҚР «Қазақстан халықтарының Ассамблеясы туралы» Заңының ережелеріне және Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік-құқықтық актілеріне, сондай-ақ осы саладағы халықаралық құқық нормаларына негізделген. Доктринада ұлттық саясаттың мақсаттары, міндеттері, қағидалары, сондай-ақ оларды іске асыруға арналған негізгі бағыттар баяндалған. Ұлттық бірлікті нығайтудың маңызды бағыты діннің біріктіруші негіздері, діни фактордың этносаралық қарым-қатынастарға жағымсыз әсерін болдырмау болуы тиіс.

ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халықтары Ассамблеясының 2008 жылғы XIV сессиясында: «*Біз бәріміз бірге мемлекеттігіміздің негізін қалаған жалпыұлттық келісімнің бірегей моделін жасадық*» деп атап өтті [4]. Мемлекет басшысы қазақстандық модель бес қағидаға негізделетін баса айтты, олардың біріншісі былай делінген: «*Біз этникалық, конфессионалдық, мәдени, тілдік әртүрлілігіміз біздің баға жетпес байлығымызға айналатынына сенімдіміз*».

Азия мен Еуропаның тоғысында орналасқан Қазақстанның дінаралық диалогтың бастамашысына және белсенді қатысушысына айналуы кездейсоқ емес. Көптеген этностар мен діндердің өкілдері өмір сүретін біздің республикамыз олардың өзара тығыз қарым-қатынастарының бай тәжірибесіне айналды және сол себепті де конфессиялар мен өркениеттердің жемісті

диалогының орны болу құқығына лайықты.

Қорытынды Қазақстанда билік конфессияаралық диалогтың дамуына, сан алуан дін өкілдерінің арасында өзара түсіністік пен толеранттылықтың қалыптасуына жағдай жасайды. Мәселен, Қазақстан Республикасы Президентінің 18.04.2013 жылғы № 552 Жарлығымен Қазақстан халықтары Ассамблеясының 2020 жылға дейінгі дамуының Тұжырымдамасы бекітілді. «Дамудың қазақстандық жолы» бүкіл әлемде мойындалды, оның ажырамас бөлшегі этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімнің қазақстандық моделі болып табылады. Тұжырымдама Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыруы: Жалпы Еңбек Қоғамына жиырма қадам» атты бағдарламалық жұмысында қойылған міндеттерді шешуге бағытталған.

Тұжырымдама Елбасы белгілеген ХХІ ғасырдағы бейбітшілік тәртібінің іргелі қағидаларына негізделген. Ұлттық бірлікті қамтамасыз ету демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекетті құрудың маңызды шарты. Елдің экономикалық өсуі, әлеуметтік ілгерілеуі және демократиялық дамуы қоғамның нығаюы мен оның бірлігінің сақталуы жағдайларында ғана мүмкін болмақ. Көп этностық және көп конфессиялық құрылымға ие мемлекеттің нығаюы қазақ халқының айналасына шоғырланған бірлікті азаматтық қоғамсыз мүмкін емес. Өр ұлт өзінің дәстүрлерін, тілін, мәдениетін сақтап және дамыта отырып, сонымен бірге «бір ел – бір тағдыр» қағидасына бірігуі қажет [5].

Жалпы құқықтық және экономикалық кеңістікті, бірлікті социумды және ортақ мүдделерді халықаралық аренада бірлесе қорғауды қолдау мақсатында, бұлайша бірігу саналы түрде жүруі тиіс.

РЕЗЮМЕ

В современном Казахстане устанавливаются новые межэтнические и межконфессиональные отношения, есть предпосылки формирования полиэтнического и поликонфессионального сообщества казахстанцев, с общими целями, идеалами и ценностями. В статье рассматривается политика Президента РК в области межрелигиозного диалога и мира.

In modern Kazakhstan the new interethnic and interfaith relations are established, there are preconditions of formation of a multiethnic and multi-confessional community of Kazakhstan citizens with common goals, ideals, and values. The article discusses the president's policy in the field of interfaith dialogue and peace

Key words: tolerance, Muslim, religious mentality, religion pluralism, knowledge, confessional, extremism.

ӘДЕБИЕТТЕР

1.Е. Смагулов. Казахстанский опыт межконфессионального согласия (Конфессия аралық келісімнің қазақстандық тәжірибесі) // Кызылординские вести. – 2012. – 2 наурыз.

2.Бұл да сонда.

3.Талқылауға арналған жоба: «Қазақстанның ұлттық бірлігінің доктринасы» // Казахстанская правда. – 2009. – № 261-262.–6 қараша.

4.Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халықтары Ассамблеясының XVI сессиясында сөйлеген сөзі // Казахстанская правда. – 2010. – № 278. – 21 қазан.

5.Қазақстан халықтары Ассамблеясының 2020 жылға дейінгі Даму тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Президентінің 18.04.2013 ж. № 552 Жарлығы.

Қазіргі адамзат қоғамы қарама-қайшылықтарға толы. Мәселен, өзін өркениетті санайтын мемлекеттер «діни экстремизм, терроризм және фундаментализм» дегендердің қайсысының қайдан шығып жатқанымен шаруасы болмастан, соларға қарсы аяусыз күрес жүргізеді және басқалардан да соны талап етеді. Алайда олардың «діни экстремизм, терроризм» деп жүргендерінің басым көпшілігі басқа діндерге емес, Исламға қарсы аяусыз күрес екені мәлім. Неге олай? Өйткені қазіргі кездегі «өркениетті» заңдардың, құндылықтардың, «мәдениеттің», ең соңғы сәннің барлығы дерлік Исламға ғана емес, адамзатқа қарсы, азғындық пен арсыздықты жақтайды. Заңдастырып алған бір жыныстағылардың некесі, жалаңаштану, арақ ішу, құмар ойын, жынойнақ сынды азғындықтар – осының айғағы. Сондықтан хақ мұсылмандар жалған құндылықтарға негізделген мұндай «өркениет» пен «мәдениетке» түбегейлі қарсы. Ал қарсылық қайшылық пен ерегес, ең соңында заңсыздық туғызбай қоймайды. Төмендегі мақала осындай толғақты мәселелерге арналған.

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ ДІНАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ТАРИХЫ

Б.АБДРАХМАНОВ, З.АЙТКЕНОВ,
Павлодар мемлекеттік педагогикалық университетінің
доценттері, тарих ғылымдарының кандидаттары,
С.РАЗДЫКОВ,
Л.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың доценті,
тарих ғылымдарының кандидаты,

Қазіргі әлемдегі дін рөлінің артуына және көптеген діни бірлестіктердің ықпалына байланысты Қазақстан Республикасында ұлттық қауіпсіздік пен діни ахуал, діни толеранттылық мәселесі өзекті болып отыр. Көптеген мәліметтерге сүйене отырып, еліміз бүлікшіл діни бірлестіктерді мұқият бақылауында ұстап, олардың қатарларының көбеймеуін қарастыруда. Діни экстремизм терроризммен және фундаментализммен тығыз байланысты. Қоғам, мемлекет, ғылым діни экстремизм көріністерімен үнемі әрі табандылықпен күресе бермейді, өйткені ғылым дамығанымен, дін бұрынғы қалпында қалады деп сенеді. Алайда өткен ғасырдың соңында діннің «қайта өрлеуі» мүмкін екенін көрсетті. Бүгінгі күні экстремизм мен терроризм қазіргі әлемдегі ең қауіпті қатерлердің бірі. Экстремизм – солшыл көзқарастарға және атап айтқанда, шараларға негізделген. Мұндай шаралар арасында тәртіпсіздіктерді, азаматтық бағынбауды, террористік әрекеттерді, партизан соғысының әдістерін тудырады. Ал «діни» префиксі кез келген дінге міндеттеме білдіреді.

Терроризм – бұл адамға, қоғамға және мемлекетке зиян келтіруіне, халықты қорқытуға бағытталған зорлық-зомбылықты және өзге де қылмыстық әрекеттер жасау немесе қорқыту арқылы мемлекеттік органдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының және халықаралық ұйымдардың шешім қабылдауына ықпал ету тәжірибесі. Лаңкестіктің ең таралған түрлері – саяси, ұлтшылдық және діни лаңкестік. Ұйымдастырушылар жиі шабуылды азаматтық және басқа құқықтарды қорғаудың «жалғыз, ең тиімді» әдісі ретінде ұсынады. Мақсат – билікке немесе нақты саяси көшбасшыларға өз саясатын өзгертуге тікелей қысым көрсету.

Рухы күшеймеген, саяси көзқарасы орнықпаған біздің қоғамымыздың жас азаматтары террористер қатарына қосылуда. Білімсіз, қоршаған ортаға бейімделмеген, дүниетанымы қалыптаспаған жастар экстремистердің қолында «соқыр қаруға» айналады, зорлық-зомбылыққа ұшырайды, қатыгездік, арсыздық, ұлттар мен әлеуметтік топтар арасында өзара жеккөрушілік дәріптеледі. Қазақстандағы ұлттардың алуан түрлілігі көптеген этноконфессионалдық бірлестіктердің дамуымен қамтамасыз етілген. Еліміздің 1995 жылы 30 тамызда жалпы халықтық референдумда қабылдаған Конституциясының дінаралық тақырыптағы бабында былай деп жазылған: «*әркімнің діни ұйым-*

ға қатыстығын анықтауға құқығы бар, діни артықшылықты насихаттау немесе үгіт-насихат етуге құқығы жоқ, республика аумағында шетелдік діни бірлестіктердің қызметі Республиканың тиісті мемлекеттік органдарымен келісім бойынша жүзеге асырылады, діни келіспеушілікті тудыратын әрекеттерге тыйым салынады» [1]. Бұл бағытта жұмыс жасайтын сарапшылар мен үкімет шенеуніктері атап көрсеткендей, біздің елімізде діни экстремизмге қарсы іс-қимыл саласындағы ауқымды жұмыстар атқарылуда. Мемлекет өз азаматтарын радикалдандыру жағдайларын болдырмау және отандық терроризмнің қауіп-қатерін азайту үшін бюджет қаражатын аямайды. Тек 2013–2017 жылдары ел үкіметі осы мақсаттарға 100 миллиардтан астам теңге жұмсады, оның үштен бірі экстремизмнің алдын алуға жұмсалды.

Алайда, қоғам өкілдері мен журналистер экономикалық дағдарыс кезінде мұндай үлкен шығындардың орынды-орынсыздығы туралы мәселе көтереді. Бұдан басқа, бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған мәліметтерге қарағанда, қазіргі уақытта мемлекеттік бағдарламаны іске асыруға байланысты жағымсыз жағдай қалыптасқан. Ашық дереккөздерде көрсетілген А.Жаппаровтың мақаласында 2017 жылдың сәуірінде БҚО Дін істері департаментінің КМК «Діни зерттеу орталығының» басшылығы бюджет қаражатын ұрлаумен айналысқан деп күдіктенген.

Біраз уақыттан кейін ақпараттық сайттар Алматы облыстық прокуратурасына сілтеме жасай отырып экстремизмнің алдын алу үшін бөлінген қаржыны тиімсіз жұмсағаны үшін айыпталған 80 шенеунік туралы мәлімет таратты (тексерулер 6 миллиардтан астам теңге басқа бағытта «кеткен») [4].

Дегенмен, бұл хабарлар әр түрлі себептермен кең жарияланбады. Мысалға, өткен жылы Бас прокурордың орынбасары Марат Ахметжанов мемлекеттік бағдарламадағы экстремизммен терроризмге қарсы күреске қаражат жұмсау ісін сынға алды. Оның айтуынша, көптеген өңірлерде мемлекеттік органдар үлкен ақша жұмсайды, бірақ нақты нәтиже жоқ. Мысал ретінде Қарағанды, Ақмола, Жамбыл және басқа да облыстардағы діни істер өкімшілігі келтірілген.

Еліміздің бірнеше өңірінде экстремизмнің алдын алу аясында қаражат жұмсауына шағын талдау жасайық. Ол үшін тиісті мемлекеттік органдардың

қызметі туралы ақпарат жарияланған ашық көздерге жүгінеміз.

Аймақтардағы экстремизмнің алдын алуға қаражат облыстық және қалалық әкімшіліктердің жанындағы діни істер бойынша құрылған муниципалды және мемлекеттік кәсіпорындар арқылы бөлінеді. Әр облыста олар әр түрлі аталады, бірақ типтік атауы – Дін мәселелерін зерделеу орталықтары. Олар мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс мақсатында конкурстар жариялайды, жеңімпазды анықтап, алдын-алу шараларының мазмұнын анықтайды. Яғни бүгінгі күні бұл құрылымдар – экстремизмнің алдын алу саласындағы мемлекет саясатын жүзеге асыру үшін пайдаланатын негізгі механизм.

Өкінішке орай, аталмыш орталықтардың барлығының ресми сайттары бола бермейді. Олар жайлы мәлімет бір қалыпты емес және жүйеленбеген. **Мысалы, Алматы облысы діни басқармасының орталығы жайлы материал аз.** Мемлекеттік мекеменің веб-сайтында «Бюджеттің орындалуы» бөлімі бос, сондықтан мекеменің шығыстарын білуге мүмкіндік жоқ. Мемлекеттік сатып алу сайтында мамандандырылған мекемелердің Республика мен облыс ауқымында өткізілген конкурстарын көреміз.

Оңтүстік Қазақстан облысында діни саладағы аналитикалық жұмыстарға арналған ақпараттық-әдістемелік материалдарды шығару «Халқыма тағзым», «Мүгедектер қоғамы» қоғамдық бірлестігі жеңді. 2017 жылы экстремизмнің алдын алуға мамандандырылмаған бұл ұйымға Оңтүстік Қазақстан облысы Дін мәселелері бойынша зерттеу орталығына 120 млн. теңге бөлінді (<https://www.goszakup.gov.kz/ru/egzcontract/cpublic/show/2968127>, <https://www.goszakup.gov.kz/ru/egzcontract/cpublic/show/3557462>, <https://www.goszakup.gov.kz/ru/egzcontract/cpublic/show/4465037>).

Ақтөбе облысында жеке кәсіпкерлер ақпараттық-ағартушылық жұмыстарды жүргізуге тартылды, қайта, бұл қоғамдық ұйымдардың жұмысы екені жалпыға мәлім. Мысалға, өткен жылы облыс тұрғындары арасында дін мәселелері бойынша түсіндіру жұмыстары үшін И.П.Жұмағазиевке 10,5 млн теңге түсті (<https://www.goszakup.gov.kz/ru/egzcontract/cpublic/show/2760757>).

Өткен жылы Астанада әлеуметтанулық сауалнамаларды, осы салада тәжірибесі жоқ 2017 жылы құрылған компания «Айқын» ЖШС жүргізді. 2016 жылы пайда болған ТОО «D.L. and Co» компаниясы дінтану ісі жөніндегі комитет өткізген конкурсты ұтып алған болатын (<https://www.goszakup.gov.kz/ru/egzcontract/cpublic/show/3536649>).

Барлық адамдар үшін қол жетімді болуға тиіс бұл мәселе уәкілетті мекемеге деген сұрақтар тудыруы мүмкін. Бұл жағдайға қатысты қадағалаушы және реттеуші органдар тарапынан арнайы тергеу басталады. Мәселенің қаржылық жағынан басқа, осы салада жүргізілетін алдын алу жұмыстарының негізгі бөлігі де мұқият тексеруді талап етеді.

Жыл сайын азаматтардың экстремистік ұйымдардың ықпалынан қорғауға және радикалды идеялардың таралуына жол бермейтін контентті құру үшін миллиондаған қаражат бөлінеді. Соның өзінде, діни істер бойынша аймақтық әкімшіліктердің веб-сайттары (сонымен қатар КМБ-ның веб-сайттары) нашар жобаланған және негізінен кездесулер, дөңгелек үстелдер және лекциялар туралы есеп беру туралы ақпаратты қамтиды.

Жұмыстың негізгі бөлігі әлеуметтік желілерде жүзеге асырылады деп ойлауға болады, бірақ сол жерде сол баяғы көрініс байқалады. КГУ-дың ресми сайттары сирек кездеседі, өз қызметкерлері түсіндіреді және «Мен экстремизмге қарсымын» деген сияқты қарапайым

суреттер бар.

Елімізде экстремизм мен терроризмге қарсы күреске арналған жаңа мемлекеттік бағдарлама қабылданып, ол баршаға жарияланды. Оны жүзеге асыру үшін алдағы 5 жылда 270 миллиард теңге жұмсау жоспарланып отыр. Әлеуметтік желілердегі түсініктемелерде бұл сан көптеген қарапайым азаматты қатты таңғалдырды. Дәл осындай сома астанамызды газдандыру үшін жеткілікті еді. Мемлекет бұл ауқымды және қымбат жобаға қаражатты таба алмай, оны Еуропалық қайта құру және даму банкінен алғалы отыр.

Ағымдағы онжылдықтың басынан бастап діни және діни қызметпен байланысты теріс үдерістердің деңгейі өсті. Осыны ескере отырып, себептер мен салдарларды талдау жүргізілді және мемлекеттік органдардың діни ұйымдармен бірге шешілуі қажет бірқатар қауіптер анықталды. Радикалды діни көзқарастары бар адамдарға қатысты кешенді шаралар қабылданды. Халықтың діни және құқықтық сауаттылығын арттыру және діни радикализм мен экстремизмнің алдын алу маңызды болды. Павлодар облысының діни радикализм мәселесі қаншалықты өзекті?

Павлодар облысының Діни істер департаментінің бастығы Д.К.Захарьянов сұхбатында: «Біз осы мәселемен 12 жыл бұрын «Хизб-ут-Тахрир» және «Таблицы Жамағат» діни-саяси ұйымының белсенділері жұмыс жасағаннан бастап айналыстық», – дейді.

Соңғы жылдары Исламдағы салафизм деп аталатын діни-идеологиялық қозғалыстың кең таралуы ең өзекті мәселеге айналып, ықтимал қауіп-қатер тудырып отыр. Осы бағытты ұстанушылар Республиканың барлық өңірлеріне, әсіресе, батыс пен оңтүстік өңірлерге ықпал етті. Павлодар – солтүстік облыс. Былай қарасақ, мұндай проблемалар бізді алаңдатпауы керек, бірақ тәжірибеге сүйенсек, салафизм біздің өңірде де қауіпті болып тұр. Олар заңсыз әрекеттер жасамайды, мемлекетке қарсы сөз сөйлемейді, конституциялық тәртіпті бұзуға ашық шақыру жоқ. Бірақ олардың идеологиясының мәні қауіп-қатерге толы. Өйткені ол біздің рухани құндылықтарымызды мансұқтауға, белгіленген негіздерді, ұлттық және діни дәстүрлерді өзгертуге бағытталған. Мәселен, олардың идеологиясының түпкі мақсаты зайырлы мемлекеттің орнына теократиялық мемлекет құру болып қала береді. Сондықтан салафизмнің біздің аймақ үшін және тұтастай Қазақстан үшін зор қауіп бар.

Лаңкестік пен діни экстремизмге қарсы тұрудың маңызды рөлі мемлекеттің заңнамалық негізімен жүзеге асырылады. Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» №483-IV Заңы бойынша Қазақстан өзін демократиялы, зайырлы мемлекет екенін растайды, әркімнің ар-ождан бостандығы құқығын растайды, әркімнің діни нанымдарына қарамастан, оның теңдігіне кепілдік беріледі, исламның ханафи бағыты мен христиандықтың православтық бағытының халықтың рухани-мәдени өмірінің дамуындағы тарихи рөлін таниды, Қазақстан халқының рухани мұрасымен біріктірілген басқа діндерді құрметтейді, конфессияаралық келісімді, діни төзімділікті және азаматтардың діни нанымдарын құрметтеудің маңыздылығын мойындайды. Қазақстан Республикасында терроризм мен экстремизмге қарсы күрестің құқықтық негізі – «Терроризмге қарсы тұру туралы», «Экстремизмге қарсы тұру туралы» және басқа да нормативтік-құқықтық актілер. Сонымен қатар халықаралық келісімдер терроризмге қарсы заңнаманың ажырамас бөлігі. Қазақстан терроризмге қарсы тұруға бағытталған 14 халықаралық конвенциялар

мен хаттамаларға қосылды. Бүгінгі күні Қазақстан Республикасының аумағында 20 халықаралық террористік және экстремистік ұйымдардың қызметіне тыйым салынған. 2015 жылғы 1 қарашадағы сот шешімімен «Ислам мемлекеті» террористтік болып жарияланды және Қазақстан аумағында тыйым салынған.

Ол біздің елімізде 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап қолданысқа енгізіледі айтарлықтай «Лаңкестік» бабы бойынша жазасын арттыру, жаңа Қылмыстық кодексін атап өткен жөн [2].

Қазіргі уақытта Павлодар облысында 100-ден астам этникалық топ, пайызбен: қазақтар – 48,8%, орыстар – 37,9%. Басқа ұлттар мен этникалық топтардың үлесі 13,3% құрайды. Сонымен, 2011 жылы біздің облыста 18 конфессияның 175 діни бірлестігі тіркелді. Ең үлкені – ислам, 97 ассоциация, және орыс православие шіркеуі – 17 қауымдастық. Облыста дәстүрлі емес діндер қауымдастығы да бар олар: Бахаи, Кришна сана, Вайшнава, Алжан – құтқару үйі, эзотерикалық, оккультизм-мистикалық және емдік бағыттардағы түрлі діни топтар пайда болды, олар әдетте айқын коммерциялық бағытта болды.

2012 жылдан бастап діни экстремизм мен терроризмнің алдын-алу, психологиялық, құқықтық көмек және діни зерттеулерді бұзушы жалған діни ұйымдардың қызметіне душар болған адамдардың діни зерттеулерінің алдын алу Павлодар облысында дінаралық қарым-қатынастарды талдау және дамыту орталығы құрылды және жұмыс істейді. Сондай-ақ, оның қызметкерлері аймақтағы қазіргі діни үрдістерді зерттеу және талдау жұмыстарымен айналысады.

2018 жылғы жағдай бойынша Павлодар облысында әр түрлі діни бірлестіктер ресми тіркелді. Оның 154-і «Ислам 98» ассоциациясы мен 56 шіркеулік және қауымдастықтар. Олардың ішінде Павлодарда 10 мұсылман мешіті және 22 христиандық конфессия (православиалық, католиктік, лютерандық, синкретикалық), сондай-ақ Павлодар облысының еврей қауымы, Павлодарлық Кришна санасы қоғамы, барлығы 34. Екібастұз қаласында 11 мешіт, 8 христиан шіркеуілік қауымдастық пен шіркеу бар. Ақсу қаласында 7 мешіт пен 7 шіркеу бар. Ақтоғай ауданы – 7 мешіт және 1 шіркеу. Баянауыл ауданы 10 мешіт. Железинск ауданы 3 мешіт пен 2 шіркеу, Ертіс ауданы – 8 мешіт және 1 шіркеу. Қашыр ауданы – 8 мешіт пен 5 шіркеу, Лебяжі ауданы – 9 мешіт пен 1 шіркеу, Май ауданы – 10 мешіт. Павлодар ауданы – 5 мешіт пен 1 шіркеу, Успен ауданы – 2 мешіт және 2 шіркеу, Шарбақты ауданы – 8 мешіт және 4 шіркеу.

Дін істері департаментінің директоры Дәулет Закарьянов: «Бірақ соңғы жылдары биліктің заңды және түсіндірме шараларының арқасында олардың қызметі айтарлықтай төмендеді. Аймақтық діни ортада күштер мен позициялардың балансы қалыптасты, ал дәстүрлі конфессиялардың басым бөлігі – ислам және православие – сақталды. Аймақтағы діни жағдай өте тыныш». Мемлекеттік органдар мен ҰЕҰ арасындағы кездесу барысында жастардың дін саласындағы мемлекеттік саясатты түсіндірудегі ынтымақтастығының рөлі атап өтілді. Деструктивті діндердің құрбандарына «Адал» жастар қоғамдық бірлестігінің орталығы көмектесуде, ол осы жұмысты жүргізу туралы үкіметтік тапсырма алды. Ол «деңгелек үстелдер», семинарлар-тренингтер өткізеді, бұқаралық ақпарат құралдарында оқу материалдарын орналастырады, жастарға құқықтық және психологиялық көмек көрсетеді, оның ішінде телефон желісі мен веб-сайтында. Б.Сағынтаев қалалар мен аудан әкімдіктерінің басшыларына «Адал» секілді жергілікті орталықтарды ашуға көмек көрсетуді

тапсырды. Облыс басшысының ұсынысы бойынша діни бірлестіктермен байланыс кеңесі кеңейтілді.

Павлодар облысындағы діни ахуал өте тыныш және тұрақты деп сипаттауға болады. Облыста 15 түрлі діни бірлестіктер тіркеліп, 13 әр түрлі конфессияларға жатады. Облыстың қазіргі конфессиялық құрылымы 2000 жылдардың басында орнаған және осы уақыттан бері ерекше динамикаға ұшыраған жоқ. Діни саладағы тұрақтылық факторлары:

- Қазақстандағы мемлекеттік-конфессионалдық саясат жақсы ойластырылған;

- Қазақстанда, жалпы алғанда, біздің өңірімізде, әр түрлі діндерге қатысты толеранттылық дәстүрі сақталған;

- дәстүрлі конфессиялардың үстемдік позициясы (96 мұсылман және 23 православ діни бірлестігі);

- конфессиялық және діни топтар арасындағы елеулі қайшылықтардың болмауы;

- мемлекеттік органдардың діни бірлестіктермен өзара қарым-қатынасының орнатылған жүйесі және діндер арасындағы үнемі диалог.

Павлодар облысы – Ресеймен шектес, қазіргі жағдайда мемлекет аралық келісімдер, діни экстремизмге қарсы күрес өзара әрекеттесудің негізі болуы керек. Ислам – Батыс Сібірдің оңтүстігіндегі исламның сунниттік бағытын уағыздайтын түркітілдес халықтардың басым көпшілігінің ресми діни. Тарихшылар арасында Сібірдегі исламның таралуының басталу уақытын анықтауда бірауыздылық жоқ. Ең көп таралған көзқарасқа сәйкес, Ислам Сібір хандығында XVI ғасыр 70-жылдары Көшім ханның кезіндегі ресми дін болған деп айтылады. В.В.Бартолдтың айтуынша, ислам орыстардың келуінен кейін Сібір түріктерінің арасында таралды деген. Бұл пікір қазіргі замандағы археологиялық деректермен расталады. Олар XVII-XVIII ғғ. Батыс Сібірдің оңтүстік бөлігінің археологиялық ескерткіштерінде мұсылман діни культінің іздері жоқ екендігін көрсетті. Сол кезде Батыс Сібірдің байырғы тұрғындарының басым бөлігіне исламның идеялары тым бөтен болған.

Бастапқыда Сібірде ислам күшпен тарады. Бірақ 1563 жылы Сібір хандығына Көшім отырған соң ислам татарлар мен Сібірдің басқа халықтарына бейбіт түрде тарала бастады. Дегенмен, кейбір жерлерде уағызшылар пұттарға табынушыларды жаңа сенімге көшіру үшін күшке де жүгінді. Осыған байланысты Есипов жылнамасында (1636) былай делінген: «*Прииде же степлю ис Казачьи орды Кучум, Муртазаев сын, со многими воинскилюдми к граду Сибири (Кашлыку) и овладев им... и стал ханом над всеми землями Сибири. Он подчинил себе очень много народа... и со всех собирал ясак*» [5, т. 2, 421-б.]. Көшім «қазақтың ордасынан» келді, тиісінше, оның әскерлерінің басым бөлігі қазақтар болды, олар осы уақытқа дейін көбінесе Исламды уағыздады.

Бүгінгі таңда Ресей Федерациясында конфессия аралық өзара іс-қимыл, діни ұйымдардың мемлекеттік органдармен ынтымақтастығы мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының басым бағыттары болып қала бермек. Ресей сондай-ақ көп конфессиялы ел. Осыған байланысты толеранттылық, конфессия аралық бірлік, түрлі деңгейдегі діни ұйымдармен ынтымақтастық мәселелері заманауи жағдайда тұрақтылық пен бейбітшіліктің кепілі болып табылады. Осылайша, Әділет министрлігінің материалдарына сәйкес, Омбы облысында 130-дан астам діни бірлестіктер жұмыс істейді, оның 20-сы – біріңғай секталар және деструктивті діндер, олардың қызметі кіріс алуға бағытталған. [6].

Ислам бағытындағы заңсыз секталар Новосибирскіге қарағанда, Омбыда өте көп. Бұл секталар мен

ағымдардың Қазақстан мен салыстырғанда, белгілі бір ерекшеліктері бар. Егер салафизм Қазақстан аумағында кең таралса, онда Омбы облысының шекарасында нұрсизм қозғалысы таралды.

Қазіргі уақытта ресейлік арнаулы қызметтер нұрсизмнің іс-әрекеттерінен заңсыз ештеңе таппады. Шындығында олардың кітаптарында зорлық-зомбылыққа тікелей шақыру жоқ. Дәстүрлі ислам өкілдері бұл философиялық доктринаның Құранның дәстүрлі емес түсіндірмесі екенін және Сайд Нұрсидің «*ақыл парасатқа айналады және ми қосқардың мүйізіндегі иіріледі*» деген кітаптарын оқығанын айтады. Осының барлығының экстремизм мен терроризмге тікелей қатысы бар. Алайда, нұрсизмді қолдайтын түріктердің Нұрчи ұйымы 1999 жылы Өзбекстан Президентіне қастандық ұйымдастырған еді. Үш жыл бұрын осы ұйымның эмиссарлары Екатеринбургте бір қатар экстремистік кітаптарымен бірге ұсталды [6].

Түйін. Павлодар облысының жергілікті және атқарушы билік органдары, сонымен қоса діни бірлестіктер мен қоғамдық бірлестіктер діни экстремизм мен терроризмнің алдын алу шараларын өткізеді, дискриминация, жалған діни ұйымдардан зардап шеккен адамдарға психологиялық, құқықтық және діни кеңестер береді. Қазақстан билігі дін аралық және мәдениетаралық қарым-қатынастың дамуына бағытталған тәсілдер мен шаралардың нақты механизмін ұсынып отыр [7]. Діни экстремизм мен терроризмнің қауіптілігі – олар ешқандай шекара мен ұлттарды мойындамайды. Павлодар облысы солтүстігінде Омбы, Новосібір облыстарымен және Алтай өңірімен шектеседі және екі елдің азаматтары шекарадан еркін өте алады, олардың ішінде теріс діни ағымды жақтаушылар да болуы мүмкін. Бүгінгі таңда алдын алу шараларын, амалдарын өзгертпесек, қадағалаушы және қоғамдық органдардың жұмысын нығайтпасақ, қаражат тағы да пайдасыз үгіт насихат

жұмыстарына немесе арам пиғылды шенеуніктердің қалтасына кетеді.

Біздің ойымызша бастысы – конфессияаралық келісімнің механизмін жандандыру үшін, ең алдымен отбасы деңгейінде, төзімділік пен ксенофобия көріністері жоқ жерде жүргізу керек. Өзге ұлт және дін өкілдеріне толерантты тұрғыда қарау табиғи құбылыс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Конституция республики Казахстан. Статьи 3,4,5,19. – Астана. – 2011.

2. **Раздыкова Г.М.** О проблеме профилактики терроризма и экстремизма. // Областная газета «Звезда Прииртышья» от 10, 12 декабря 2015 года.

3. Павлодар. 25 августа. 2011 г. КАЗИНФОРМ /Вера Ливинцова/inform.kz http://www.inform.kz/en/religioznaya-situaciya-v-pavlodarskoy-oblasti-stabil-na_a2400621

4. **А.Жаппаров.** Профилактика экстремизма в Казахстане: дорого и бесполезно // газета Контур информационно аналитическое издание[1] <http://www.zakon.kz/4858158-6-mlrd-tenge-vydelennyh-na-borbu-s.html>[2] <https://rus.azattyq.org/aktobe-problemy-religioznogo-adikalizma/28499281.html>

5. История Казахстана в русских источниках XVI - XX веков. Посольские материалы Русского государства (XV - XVII вв.). Русские летописи и официальные материалы XVI - XVIII в. О народах Казахстана. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. - Т. 1. - 704 с.; - Т. 2. - 448 с.

6. **Филина Н.В.** Религиозная ситуация в Омской области по материалам Министерства юстиции Омской области. <https://publikacia.net/archive/2014/4/2/85>

7. **Абдрахманов Б.Н.** Роль Ассамблеи в формировании единства народа Казахстана// Материалы международной научно – практической конференции «Государство, Общество, архив в контексте Межкультурного и межэтнического взаимодействия народа Казахстана Павлодар 2015. – С. 147.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТІЛ САЯСАТЫ: негізгі кезеңдері, мазмұны мен бағыттары

Айман ЖҰМАНОВА,

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Қазақстан тарихы және ҚХА кафедрасының доценті, PhD

Бағдат ӘЛИЕВА,

Е.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Қазақстан тарихы және ҚХА кафедрасының оқытушысы

Еліміздегі қазіргі заманғы тіл саясаты Қазақстан Республикасының Конституциясына, «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 11 шілдедегі Заңына, Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасына, Тілдерді қолдану мен дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы мен тілдік қатынастардың мемлекеттік-құқықтық аспектілерін реттейтін басқа да құжаттарға сәйкес жүзеге асырылады. Қазақстанда тұратын барлық халықтардың тілін сақтай отырып, мемлекеттік тілдің ұлттық бірлікті нығайтудың маңызды факторы ретінде толық көлемде қолданылуын қамтамасыз ету тіл саясатының негізгі мақсаты. Тіл саясаты – мемлекеттің ұлттық саясатының маңызды бөлігі, сондықтан қазақстандық қоғамдағы ұлтаралық келісімді сақтау оның тиімділігіне байланысты.

Біздің ойымызша, руханиятты жандандыру және нығайту, қоғамның ашық жүйе ретіндегі тұрақты дамуы мемлекеттік тілді елдегі тіл саясатының негізгі құрамдас бөлігі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Осыған сәйкес тіл саясаты Қазақстанның ішкі саясатының стратегиялық маңызы бар бөлігі ретінде мемлекеттік тілдің ұстанымдарын реттеу мен нығайтудың маңызды міндеттерін шешуге міндетті.

Тәуелсіздік алғашқы жылдарында республикада Қазақстан халықтарының барлық тілдерін, әсіресе, мемлекеттік тілді дамытуға бағытталған тіл саясаты жүргізілді. Мемлекеттік тілді дамыту және енгізу жөніндегі уәкілетті орган – ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің Тіл комитеті құрылды. Республикада тіл саясатын іске асыруға бағытталған іс-шаралар өткізілді, қазір де өткізілуде; бюджеттен ауқымды қаражат бөлінді; Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың бастамасы бойынша Пре-

зиденттік мемлекеттік тілді дамыту қоры құрылды [1].

Қазіргі тіл саясаты Қазақстанда Қазақстан Республикасының Конституциясына, «Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы» Қазақстан Республикасының Заңына (1997 жылғы 11 шілдедегі), Қазақстан Республикасында тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасына, Қазақстан Республикасында тілдерді қолдану мен дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасына, тілдік қатынастардың мемлекеттік-құқықтық аспектілерін реттейтін басқа да құжаттарға сәйкес жүзеге асырылады.

Тіл саясатының негізгі мақсаты – Қазақстанда тұратын барлық этностардың тілін сақтай отырып ұлттық бірлікті нығайтудың маңызды факторы ретінде мемлекеттік тілдің толық көлемді қолданылуын қамтамасыз ету. Біздіңше, адамгершілікті өркендету және нығайту, ашық жүйе ретінде қоғамды тұрақты дамыту мемлекеттік тілді басты компонент ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Осыған сәйкес Қазақстанның ішкі саясатының стратегиялық маңызды бөлігі ретінде тіл саясаты мемлекеттік тілдің ұстанымын реттеу және нығайту бойынша маңызды міндеттерді шешуді қамтамасыз етеді.

Заманауи тіл саясаты өзінің жағымды және жағымсыз жақтары болған кеңестік кезеңнің тәжірибесіне негізделеді. 2003 жылғы Энциклопедиялық анықтама Қазақстандағы мемлекеттік тіл саясатының мынадай кезеңдерін анықтайды:

Кеңес дәуірі (1923-1989) – тілдер туралы декларация, «Қазақ тілін меңгерген қызметкерлердің санын көбейту туралы» қаулы, «Қазақ тілінде жұмыс жасайтын қызметкерлердің санын арттыруға бақылауды күшейту туралы» қаулы, «Тұрғылықты халық өкілдерімен көсіпорындарды қамтамасыз етудің кезекті шаралары туралы» БК(б)П Өлкелік комитетінің қаулысын қабылдау. Аталған құжаттар өнеркәсіпте, басқару органдарында қазақтардың көптеп жұмысқа орналасуына және қазақ тілінің қолданылу аясының кеңеюіне ықпал етті. БК(б)П Өлкелік комитетінің 1933 жылғы 4 сәуірдегі қаулысында Қазақ Республикасы ОСК, Халық ағарту комиссариаты, Денсаулық сақтау жөніндегі халық комиссариаты, Әділет халық комиссариаты, жұмысшы-шаруа милициясы сияқты құрылымдарда іс жүргізуді қазақ тіліне толық көшіру көзделді.

Қазақтар аз тұратын өңірлерге екі тіл енгізілді, ал қазақтар 40%-дан көп тұратын өңірлерде құжат айналымы қазақ тілінде жүргізілді. Саны аз этникалық топ тұратын өңірлерге құжаттарды өз тілдерінде дайындауға рұқсат берілді. «Қазақ тілін білетін мамандарға арналған жеңілдіктер туралы» өкімнің нәтижесінде Қазақстанда жалақы көбейтілді, жұмысқа қабылдау, мамандарға қысқарту кезінде қазақ тілін білетін мамандарға басымдық берілді. 1934 жылы «Қазақ тілінде оқытпайтын мектептерде қазақ тілін міндетті түрде оқыту туралы» ОСК-нің қаулысы қабылданды.

Көріп отырғанымыздай, 1920-1930 жылдары Қазақстан аумағында Кеңес үкіметі жүргізген тіл саясаты қазақ тілінің мәртебесін көтерген. Өкінішке орай 1940-1950 жылдары қолайлы орта өзгеріске ұшырайды, қазақ тілін қолданысын жоюға әкелетін нормативтік құқықтық құжаттар қабылданады. Олар: «Қазақ тілін білгені үшін жеңілдіктерді жою туралы» 1941 жылғы қаулы, «Орыс мектептерін қазақ тілін оқытудан босату туралы» 1955 жылғы нұсқаулық, ал 1955 жылғы 9 мамырдағы қаулымен қазақ мектептерін жабу басталды.

Мамандардың пікірі бойынша 1987-1997 жылдары жүргізілген тіл саясаты жаңа саяси жүйенің шын-

дықтарына жауап беретін жаңа заңнамалық базаның құрылуымен сипатталады.

1989 жылы «Қазақ КСР тілдері туралы Заң» қабылданды, бұл қазақ тілінің қолдану аясын арттыра алған жоқ. Бұл кезеңде де орыс тілі мемлекеттік органдарда көлік, әскер, медицина саласында да қажетті болып қала берді. Ахуал еліміздің егемендік алуына байланысты өзгерді. Ұлттық тарихқа, мәдениетке, салт-дәстүрлерге және ана тілге қызығушылық артады. Күнделікті өмірге республика тұрғындарының көпэтникалық құрамын ескеретін тілі саясатын енгізу қажет болды. Қысқа мерзімде мемлекеттік деңгейге дейін қазақ тілінің мәртебесін көтеруге ықпал ететін нормативтік құжаттар әзірленді, әрине бұл ретте мемлекеттік тілді білмегені және басқа тілдерде сөйлейтін адамдарды кемсітуге жол берілген жоқ. Мысалы, 1995 жылғы ҚР Конституциясы, 1997 жылғы «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» ҚР Заңы және тәуелсіз Қазақстанның ұлттық тіл саясатының негізіне қаланған басқа да заңнамалық құжаттар. Аталған заңнамалық база жалпы алғанда мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілінің мәртебесін, ресми тіл ретінде орыс тілінің мәртебесін көтереді, яғни қазақстандықтардың өміріне қазақ тілін енгізу біртіндеп жүзеге асады.

Тілдер туралы Заңның 4-бабында: «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі – қазақ тілі. Мемлекеттік тіл – мемлекеттің бүкіл аумағында қоғамдық қатынастардың барлық саласында қолданылатын мемлекеттік басқару, заң шығару, сот ісін жүргізу және іс қағаздарын жүргізу тілі.

Қазақстан халқын топтастырудың аса маңызды факторы болып табылатын мемлекеттік тілді меңгеру – Қазақстан Республикасының әрбір азаматының парызы.

Үкімет, өзге де мемлекеттік, жергілікті өкілді және атқарушы органдар:

Қазақстан Республикасында мемлекеттік тілді барынша дамытуға, оның халықаралық беделін нығайтуға; Қазақстан Республикасының барша азаматтарының мемлекеттік тілді еркін және тегін меңгеруіне қажетті барлық ұйымдастырушылық, материалдық-техникалық жағдайларды жасауға; қазақ диаспорасына ана тілін сақтауы және дамытуы үшін көмек көрсетуге міндетті», – деп жазылған [2].

Республика азаматтарының тілдік адалдығы мен тілдік тәртібі мемлекеттің ішкі саясатының бөлігі ретінде тіл саясатымен реттелетін процестердің тікелей әсерінің нәтижесінде қалыптасады.

РЕЗЮМЕ

В статье дан общий анализ языковой политики в Республике Казахстан на современном этапе. Автор статьи попыталась проанализировать проблемы и перспективы политики в области языка в современном Казахстане.

In article the general analysis of language policy in the Republic of Kazakhstan at the present stage is given. Author of article tried to analyse problems and prospects of policy in the field of language in modern Kazakhstan.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Амирхамзин А. // О казахском языке // http://www.neotech.kz/print/article1_KZ_language.html.

2. Закон Республики Казахстан. О языках в Республике Казахстан: принят 11 июля 1997 года, №151-І (с изменениями и дополнениями по состоянию на 21.01.2013 г.) // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1008034.

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІГІН САҚТАУ және нығайтудағы Қазақстан Республикасының ұлттық саясаты

Диана КАПБАСОВА,
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік
университетінің 1-курс докторанты

Қоғамдық өмірде әлеуметтік-этникалық қауымдастықтардың даму мәселесі және олардың өзара қарым-қатынасы – өзекті және күрделі мәселе. Қазіргі таңда ұлтаралық және конфессияаралық келісім мәселесін зерделеу ерекше назар аударуды талап етеді. Ұлтаралық келісімнің мазмұны материалдық, рухани игіліктерді өндіру тәсілімен және саяси қатынастар мен өркениет үлгісімен айқындалады. Ұлтаралық келісім ұлттар мен ұлыстарды, ұлттық және этникалық топтардың өзара қарым-қатынасы, өзара құрметтеу қажеттілігімен негізделген ұлттық қатынастарды дамытудың ерекше заңымен дамиды [1].

Бұл ретте, бұл мәселені зерттеу Қазақстан Республикасының полиэтникалық, көпконфессиялы дамуы үшін маңызды, өзекті атап өту қажет. Президент Н.Ә.Назарбаев былай деп айтқан: *«Мен біздің саясаткерлер, қоғамдық ғылымдар саласының ғалымдарына ерекше назар аударғым келеді. Менің ойымша, ұлтаралық қатынастар мәселелері сіздің зерттеулеріңізде шешуші болуы мүмкін және болуы тиіс. Қоғам осы салада болып жатқан процестердің айқын сипатталуын тек Қазақстанда ғана емес, бүкіл әлемде де, этносаралық қатынастардың қалыптасуының ықтимал перспективаларын білуді қажет етеді»* [2].

Әлемде 4000-ға жуық ұлттар, халықтар мен тайпалар өмір сүреді, олар 240-тан астам полиэтникалық мемлекеттерге біріктірілген. Егеменді, тәуелсіз Қазақстанда 130-дан астам ұлт, халықтар, ұлттық және этникалық топтар тұрады және 18 конфессия бар, олардың жалпы саны 18,4 млн. адамды (2018 ж. 1 желтоқсан) құрайды. Демографиялық болжам бойынша, ХХІ ғасырдың соңына қарай біздің мемлекетіміздің халқы 50 млн. адамға, ал қазақтар – 30 млн. адамға жетеді [3].

Біздің елімізде ұлтаралық және конфессияаралық келісімнің дамуы стратегиялық мемлекеттік саясат дәрежесінде жүргізілетінін атап өткен жөн.

Қоғамтану әдебиеттерін зерделеу барысында ғылыми зерттеулерде ұлтаралық қарым-қатынас мәдениеті, халықтар достығы немесе халықтар бірлігі, халықтардың бірігуі, әдетте, ұлтаралық келісім ретінде қарастырылатынын көрсетеді. Тәжірибе бұл ұғымдар бір-бірінен ерекшеленеді және оларды шатастыруға болмайтынын көрсетеді. Сондықтан ұлтаралық келісім мәселесін Қазақстан Республикасының стратегиялық саясаты тұрғысынан арнайы зерттеуді талап етеді.

Қандай да бір ұлт өкілдерінің тұлғааралық келісімінің, сезімінің және көңіл-күйінің сипаты оқшауланбаған, бірақ олардың күнделікті қызметі процесінде жалпы мемлекеттік деңгейде ұлттар мен халықтар арасындағы қалыптасқан өзара қарым-қатынастардың сипатымен тығыз байланысты: объективті, қоғамдық, әлеуметтік, саяси, ұлттық субъективті, жеке. Тұлғааралық ұлттық қатынастар адамдардың іс-әрекеттерінде, олардың дүниетанымында, адамгершілік ұстанымдарында, мінез-құлық нормаларында, яғни әлеуметтік-психологиялық, саяси, құқықтық тетіктер арқылы іске асырылатын қарым-қатынастың субъективті формаларында, келісімде өзінің көрінісін табады. Өз кезегінде субъективті факторлар, аспектілер, оларға, мысалы, әлеуметтік-психологиялық стереотиптер, еңбектегі өзге ұлт адамдармен қарым-

қатынас орнату, бос уақытты өткізу және т.б. кезіндегі болмыс, адамдардың өмірлік ұстанымдарын, олардың басқа халықтарға қатынасын анықтайтын мүдделер мен құндылық бағдарлары жатады, ұлтаралық келісім қарым-қатынас процесіне үлкен әсер етеді. Сондықтан, келісім әлеуметтік-саяси және психологиялық диалектикалық бірлікте болатын тұтас феномен ретінде көрінеді, ал осы екі жақты қатардың қандай да бір параметрлерінің өзіндік үйлесімі достық, өзара сенім, өзара ержүректілік және т.б. болуы мүмкін келісімнің сипатын анықтайды [4].

Ішкі ұлттық байланыс пен ішкі ұлттық келісім ұлттық сана-сезімді, сананы қалыптастыруға, ұлттың ішкі өмірін дамытуға және оның бірлігін нығайтуға ықпал етіп, ұлтты шоғырландыруға қызмет етеді. Институттандыру процесі, яғни ұлттардың, мемлекеттердің және олардың бірлестіктерінің этникалық топтармен өзара қарым-қатынасының қағидаттары мен нормаларын құқықтық және ұйымдастырушылық тұрғыдан бекіту жеке өңірдегі, мемлекеттегі, мемлекеттер одағындағы, тұтастай алғанда саяси әлемдегі ұлтаралық келісім мен этносаяси тұрақтылық деңгейін тікелей айқындайды. Осындай жағдайда ғана ұлтаралық келісім өзара саяси-құқықтық құқықтар мен мемлекеттік билік органдары мен мемлекеттік басқару органдары мен этникалық бірлестіктердің кепілдіктері жүйесі бар өңірлерде, мемлекеттерде және мемлекеттік бірлестіктерде мүмкін болады.

Саяси-құқықтық реттеудің және этносаяси, этностық қатынастардың тиісті институттарының болмауы немесе өкілдерінің (ұлттың, мемлекеттің) бірінің ғана құқықтарын мойындауы ұлтаралық алауыздыққа, этносаяси тұрақсыздыққа әкеп соқтырады, оның шеткі нысандары этнонационализм, этношовинизм, сепаратизм, терроризм және қарулы ұлтаралық қақтығыстарды тудыруы мүмкін. Өкінішке орай түрлі өңірлерде, әлем мемлекеттерінде этносаяси тұрақсыздық ретіндегі ұлтаралық алауыздық мысалдар өте көп. Гносеологиялық контексте ұлтаралық келісім саясатының теориялық жағы оның практикалық мәнін көрсетеді және тұлғаның күнделікті еңбек пен қоғамдық-саяси қызметте ұлтаралық қарым-қатынас білімі мен дағдыларын шебер қолдануына негізделген және бұл мағынада ол материалдық, рухани және саяси мәдениеттің өзара байланысын білдіреді. Тату көршілік, тілектестік дәстүрлері, басқа халықтардың мәдениеті, дәстүрі, тілі мен тұрмысының ерекшеліктеріне құрметпен қарау, оларды терең түсінуге, білуге ұмтылу, қиын сәтте көмекке келуге дайын болу, осының барлығы Қазақстан халқына тән және олардың жадында жалпы ұлттық, жалпы қазақстандық дәстүр ретінде бекітілді. Қазіргі жағдайда халықтар арасындағы өзара қарым-қатынастардағы жалпы қабылданған нормалар ұлтаралық келісім саясатын жаңа демократиялық, жалпыадамзаттық, қазақстандық мазмұнмен, жаңа сапалық деңгеймен толықтыруды талап етеді. Демократиялық элементтер Қазақстан Республикасының ұлтаралық келісім саясатының жаңа деңгейін қалыптастырудағы және мәнін анықтаудың басты нүктесі [5].

Қазақстан Республикасының ұлтаралық келісім саясаты сенім, теңдік, түрлі ұлттардың арасындағы өзара достыққарым-қатынасының қағидаттары негізінде гу-

манистік жалпыадамзаттық үрдістерімен байланысты жүргізіледі.

Демек, теориялық пайымдауларды жалпылай келе, ұлтаралық келісім саясаты саяси феномен ретінде – бұл ұлттық, жалпы адамзаттық мақсаттар, мүдделер, құндылықтар және демократиялық дәстүрлер негізінде қоғамдық-саяси өмірдің барлық салаларында қызмет процесінде бірлескен әр түрлі ұлттағы адамдар мен әлеуметтік топтардың өзара қарым-қатынастарының жүйесі деген қорытынды жасауға болады.

Ұлтаралық келісім саясаты өзінің мәні жағынан әртүрлі ұлт адамдарының рухани, экономикалық, саяси байланыстарының деңгейін сипаттайды, оның биіктігі қазіргі уақытта ұлтаралық қатынастар саласындағы әлеуметтік прогрестің жоғары сатысы ретінде халықтар достығы мен өзара сенімінің даму дәрежесін субъективті түрде көрсетеді. Қазақстандағы ұлтаралық келісім саясаты ұлттар мен ұлттық қатынастардың негізгі заңдары, ұлтаралық қарым-қатынас заңдылықтары мен оның көпұлтты, көпконфессиялы қоғам мен өңірлерге тән өзіндік ерекшеліктерінің ғылыми түсінігін терең меңгеруді қамтиды. Оның маңызды жағы бұл білімді ұлтаралық қарым-қатынас, келісім тәжірибесінде пайдалана білу, қарым-қатынастағы, келісімде, олардың оң және теріс жақтарын әлеуметтік-саяси салдарларын алдын ала білу, ұлттар мен олардың өкілдерінің тұлғааралық деңгейдегі өзара іс-қимыл процесін бағалаудағы нақты гуманистік және әлеуметтік-саяси көзқарасты ұстану болып табылады.

Қазақстанға қатысты ұлтаралық келісім саясаты – бұл тұлғаның дамуына, еңбек ұжымдарының, халықтардың бірігуіне және елдің әлеуметтік-саяси әлеуетін қалыптастыруға әсер ететін гуманистік бастамаларға негізделген қазақстандықтардың түрлі ұлт өкілдерінің қарым-қатынасының сипаты мен деңгейін атап өтуге болады [6].

Толерантты қарым-қатынастың, қазақ халқының басқа этностармен, олардың мәдениетімен, дәстүрлерімен бейбіт қатар өмір сүруінің бастауы ғасырлар тамырына кетеді.

Мыңдаған жылдар бойы қазақтардың тарихи жерінде түрлі мәдениеттерді, діндерді және дәстүрлерді тасушы көптеген халықтардың тағдыры қиыстырылды.

Қазақстанда әлемдік қоғамдастықта жоғары баға алған этносаралық келісімнің өзіндік моделі қалыптасты. Нәтижесінде, қазақтармен бірге 140-қа жуық этнос пен 18 конфессия өкілдері бейбіт өмір сүріп жатқан бірегей жағдай қалыптасты. Сонымен қатар, әртүрлі этностардың ұзақ бірге тұруы қоғамда төзімділіктің тұрақты дәстүрлерін қалыптастырды [7].

Этносаралық келісімді қамтамасыз етудің тиімді нормативтік-құқықтық және тұжырымдамалық негіздері құрылды. Қазақстан Республикасының Конституциясы этникалық, нәсілдік, діни немесе өзге де тиесілігіне қарамастан барлық азаматтардың мүдделерін қорғауға кепілдік береді. Негізгі заңның нормалары барлық этникалық топтар арасында сенім мен өзара сыйластық үшін негіз болып отыр.

Конституциялық тәртіп өзегі – қазақ жерінде тұратын барлық азаматтардың этникалық, діни және өзге де тиістілігіне, әлеуметтік тегіне қарамастан теңдігі туралы ереже болып табылады. Этносаралық саладағы мемлекет саясатының негізі ретінде «Бірлік – әралуандықта» қағидаты алынды.

Оған діни сенім бостандығы, тіл, қоғамдық бірлестіктер, Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы заңдар жүйесі енгізілген, тәуелсіздік жылдары құрылған этносаралық және конфессияаралық теңдіктің құқықтық базасы дәлел. Қазақстан халқы Ассамблеясының конституциялық мәртебесі – этносаралық келісімнің

басты тетігі бірегей болып табылады. Ассамблея Парламент Мәжілісіне өз өкілдерін сайлайды, онда еліміздің барлық 140 этностарының мүдделерін қамтамасыз етеді. Мұндай әлемнің бірде-бір елінде жоқ. Қазақстан халқы Ассамблеясы мәдениеттер диалогының бірегей еуразиялық үлгісіне айналды [8].

Ұлттық тілдер мен дәстүрлерді жаңғырту – Ассамблея мен ұлттық-мәдени орталықтардың басты міндеттерінің бірі. Олардың күшімен соңғы онжылдықта Халықтар достығы фестивальдары, республикада тұратын барлық этностардың мәдени мейрамдары – форумдар өткізілді.

Ұлттық-мәдени орталықтардың мақсаттары мен міндеттері: бірінші кезекте бұл дәстүр мен әдет-ғұрыптарды сақтау, тілді, мәдениетті дамыту, өз халқының мәдениетін білу. Ұлттық-мәдени орталықтар құрылу кезеңінде күрделі материалдық қиындықтарды бастан кешірді. Бүгінде олар мемлекеттің қолдауына ие болып, еліміздің гүлденіп дамуына үлкен үлесін қосып отыр.

Облыс орталықтарындағы ұлттық-мәдени орталықтардың қызметіне ұлттық-мәдени бірлестіктердің өкілдерінен құрылған шағын Ассамблея жетекшілік жасайды.

Елімізде ұлттық және жексенбілік мектептер жұмыс істейді, онда ана тілі оқытылады, республикалық және өңірлік ұлттық газеттер шығарылады, ұлттық театрлар жұмыс істейді: мысалы, қазақ театрымен қатар, орыс, неміс, ұйғыр, кәріс және т.б. «Бір ел – бір тағдыр» қағидаты жүзеге асырылды [9].

Жалпы, Қазақстанда этносаралық қатынастардың жай-күйі тұрақтылық пен қолайлы динамикамен сипатталады. Халықтың барлық этникалық топтары жоғары төзімділік пен полиэтникалық ұжымдағы жұмыс, басқа ұлт өкілдерімен ынтымақтастық пен өзара іс-қимыл сияқты этносаралық өзара іс-қимылдың осындай түрлеріне дайын екендіктерін көрсетеді.

Дегенмен, этносаралық қатынастар саласындағы оң сәттерге қарамастан, этностар өкілдерімен өзара қарым-қатынастарда қол жеткізілген тепе-теңдік «қатып қалған» құбылыс болып табылмайтынын ескеру қажет. Оларда үнемі белгілі бір өзгерістер орын алып, дамып отырады.

Ұлттық-мәдени орталықтар өз халқының мәдени дәстүрлерін жаңғырту мен дамытуда ғана емес, сонымен қатар этносаралық келісімді, өзара түсіністікті, гуманизмді, Қазақстанның полиэтникалық жағдайында өркениетті қатынастарды қолдауда да үлкен рөл атқаратынын атап өту қажет.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, көптеген онжылдықтар бойы Қазақстанда түрлі этностардың өкілдері тұрып, олар ерекше қазақстандық менталитет, оның ерекше рухани жағдайын қалыптастырды. Ол оқшаулауды, ұлтшыл шетін қабылдамаудан көрінеді. Қазақстандықтар қалыптасқан мәдениеттерді қадірлейді. Қазақстандағы түрлі этностар өкілдерінің мәдени байланыстарының ұзақ тәжірибесі ел халқының көпшілігінің ұқсас мәдени бағдарларын жасауға көмектесті. Сонымен қатар, олар Қазақстанда ұлтаралық төзімділік пен өзара сыйластық атмосферасын құруға ықпал етті.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются национальная политика Республики Казахстан в области сохранения и укрепления национальной идентичности и единства народа Казахстана, роль Ассамблеи народа Казахстана и роль национальных культурных центров.

The article considers the national policy of the Republic of Kazakhstan in the field of preservation and strengthening of national identity and unity of the people of Kazakhstan,

the role of the Assembly of people of Kazakhstan and the role of national cultural centers.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Ахметова Л.С.** Национальная идея Казахстана: пути решения проблем. – Алматы: «ИП Волкова А.В.», 2010. – 236 с.
2. **Назарбаев Н.А.** За мир и согласие в нашем доме // Астана: Казахстанская правда № 50, 1995. – С. 3 – 8.
3. **Калетаев Д.А.** Социально-политическая консолидация казахстанского народа: особенности и проблемы. Автореферат, д.п.н. – Алматы: Санат, 2008. – С. 49.
4. **Абсаттаров Р.Б.** Казахстанский опыт культуры общения народов: постановка проблемы // Казахстанский опыт межнационального и межконфессионального согласия: предложения для ОБСЕ / Отв. ред. Б.К. Султанов. – Алматы: КИСИ,

2009. – С.36 – 51.

5. **Сужиков М.М., Сапарғалиев Г.С.** Некоторые философско-правовые проблемы совершенствования культуры межнациональных отношений. – Алматы: Наука, 1989. – С. 79.

6. **Малинин Г.В.** Межнациональное согласие в Казахстане: проблемы, противоречия, перспективы. – Алматы: Институт философии МН – АН РК, 1997. – 160 с.

7. **Куттыбаева Р.С.** Проблемы межнациональных отношений. Дисс., к.и.н.–Алматы: Ақыл кітабы, 1996.– 164 с.

8. **Нарматова Д.С.** Деятельность Ассамблеи народа Казахстана как общественно-политического института. Дисс., к.п.н. – Алматы: Білім, 2005. – 151 с.

9. **Тлепина Ш.В.** Национально-культурные центры Республики Казахстан: становление, деятельность, проблемы (1985 – 1995 гг.). Дисс., к.и.н. – Алматы: Атамұра, 1997. – 310 с.

KAZAKH ART ABOUT INTERIOR FURNISHING

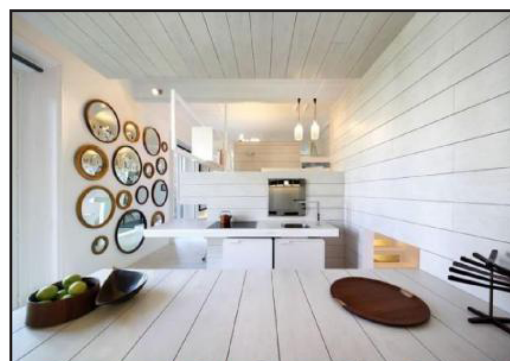
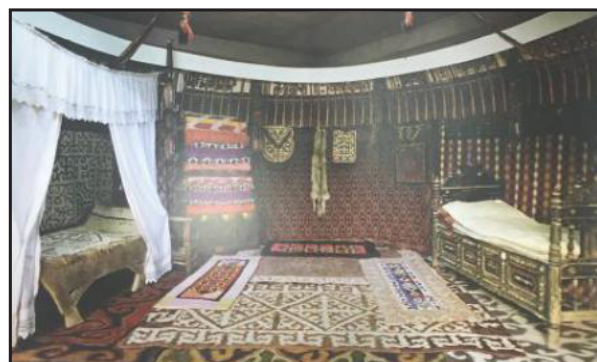
Bakyt MAKMUTKAZY,
is master studnet at the Zhurgenov Kazakh national
academy of arts, Almaty city, Kazakstan

Research Background: The Kazakh traditional culture is in rich of colorful and unique charm. In the past, Kazakh yurts have become a form of residence for Kazakh herders for thousands of years because of their ease of loading, unloading, carrying, sturdy and durable, comfortable living, cold-proof, rain-proof and shock-proof, and they have become unique among Kazakh national culture. Yet , a beautiful landscape. Especially in today's tradition and modern unification, Kazakh interior design also has its own characteristics.

Research purposes: How to properly carry forward and apply Kazakh national culture in Kazakh interior design.

1. Main problems in current Kazakh interior furnishings design.

Because the Kazakh people are nomadic herders most of them, they are good at creating art and using the artistic techniques of weaving, inlaying, carving, splicing and drawing to create rich and unique pattern art. These patterns are based on the “double elements” as the basic unit of the pattern. By constantly proliferating the structure as a life rhythm of repeated movements, a dense and decorative layout, the use of appropriate craftsmanship, and the symbolic meaning of the color arrangement, Kazakh is highlighted. The unique aesthetic meaning, creative wisdom and national spirit of the nation. However, in the current art of indoor environment, there is a tendency to emphasize spatial planning, ignoring the problem of indoor space interface processing, and there is little or no basic content of the interior art design, which leads to over-emphasis on interior decoration. Ignore the design of the furnishings. If the designer does not carefully and carefully design the location and size of the furnishings, placing the furnishings at will may seriously damage the visual effect of the entire indoor environment and reduce the style of the interior design. The interior design mainly includes three modules: interior design, interior decoration design and interior space design. The interior space design is the primary element of interior design. It is mainly responsible for transforming the proportion, size and pattern of indoor space, and adjusting the indoor space shape scale design so that the indoor space can meet people's needs. The furnishings design is also known as “soft decoration”, which is mainly used to reasonably match green plants, lamps, furniture and fabrics, and enrich the interior space design style [2]. s shown in Figure 1.2.

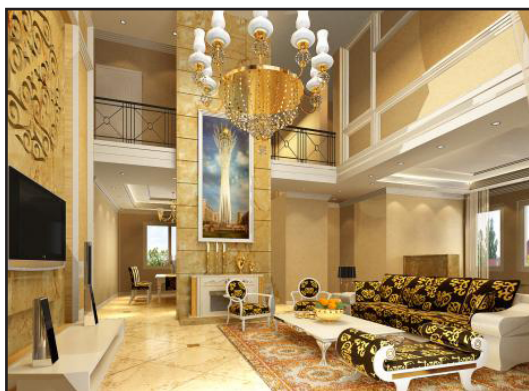

2. Suggestions on the application of furnishings in the design of indoor environmental art.

The indoor environment art is mainly to complete the main structure of the building, combine the functions and properties of the building, and then design the interior space in depth, decorate the interior face, and then mix and match various art furnishings with the interior design. Secondary space. The level of furnishings design has a direct impact on the comfort and exquisiteness of the indoor environment. Therefore, the relationship between interior design and indoor environment design should be properly handled to design a more perfect indoor environment layout. To this end, the author has the following suggestions.

2.1. Highlight the characteristics of Kazakh indoor space and increase the spatial value.

The survival, evolution and development of the Kazakhs are inseparable from the environment. The external forms, internal structures, physiological and biochemical characteristics of the Kazakhs are closely related to their living environment. Therefore, the indoor space should have aesthetics and comfort. If the space is special, it should have its own unique connotation. Any decoration and furnishings in the indoor environment should be in harmony with the indoor environment design style, fully integrated into the indoor space environment. At the same time, attention should be paid to the number of furnishings with different control and overall space design styles. Just need to be able to embellish the effect [2]. As shown in Figure 3.4:

2.2 Strengthen regional spatial environment design and highlight individualization.

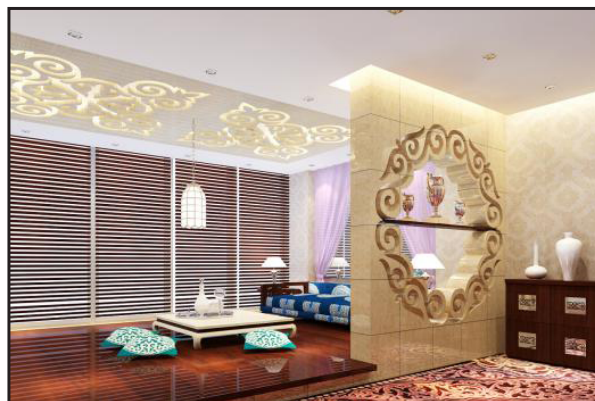
I remember that one of the Tole Mazhai (Kazakh) once said about the Kazakh concept of environmental protection; "The culture of a nation, in a vertical sense, it carries the genes of the traditional culture inherited from ancient times. In terms of the situation of this nation, it is mainly influenced by the natural environment, mountains and waters, productivity, production relations, customs, and spiritual atmosphere of the nation. Distinct ethnic cultural objects, such as weaving embroidery, artistic calligraphy and painting, etc., design materials are also heavy, spiritual stone, strong sense of flowing metal and simple wood. Through some gorgeous and rich construction techniques, the furnishings can be embodied in a unique style, which also highlights the unique national culture of the Kazakhs.

2.3 Ensuring the integrity of furnishings and interior art design.

In order to meet the decorative and functional requirements of indoor environment design, and to reflect the unique style of indoor environment design, we must reasonably grasp the relationship between color, shape, space and pipelines, and should strive to coordinate decoration and household appliances. The intrinsic relationship between furniture and utensils, through the space of this carrier to highlight the changes in the level of furnishings, such as furniture is a very important indoor space furnishings.

General furniture mainly includes two types of ornamental furniture and practical furniture. Among them, ornamental furniture mainly includes furnishings, screens, etc., and practical furniture mainly includes storage, such as beds, cabinets, sofas, and sitting furniture. Furniture not only has a strong practical function, but also has the function of organizing and dividing the space, so that the space forms a unique style. For example, if the interior environment art is designed in a Kazakh style, the space of the living room and the vestibule can be divided by the engraving, the yurt room bar and the yurt skylight, so that it cannot only satisfy its functional requirements, but also play a decorative role. In the process of designing the design, the most important principle is usability, followed by decoration. In the process of selecting the texture, proportion, decoration effect, size and texture of the furniture, we must consider the form beauty of the overall space environment and ensure indoors. The environment and overall design style are consistent [3].

As shown in Figure 5.6:

to sum up:

This paper mainly describes how to properly inherit and apply Kazakh national culture in the problems of Kazakh interior design from the perspective of important indoor nodes. Successful indoor planning and design must find the best match between history and modernity, and let people experience the magic and mystery of the national culture.

ТҮЙІН

Дәстүрлі тұрғын үйдің интерьерін безендіру және жиһазбен қамтамасыз ету үшін өз өрнегімен ерекшеленетін бірегей дизайны бар, бай безендіру мен жиһаздың терең мәдени ерекшеліктерін пайдаланған жөн. «Жаңа қазақ» стилінің аймақтық сипаттамалары бар қонақ үйдің конструкциясы үшін де, сонымен бірге дәстүрлі мәдениетті мұра ету мен қорғауда да маңызды рөл атқарады.

Тірек сөздер: Қазақ жихазының кеңістігін жобалау,

фарыш дизайны, мәдениет өнері, модельдеу, декорация техникасы.

С точки зрения традиционной, он обладает уникальным дизайном, который отличается своим дизайном, чтобы украсить интерьер и украсить интерьер традиционного дома, с богатыми культурными особенностями и региональными характеристиками богатых украшений и мебели. Он также играет важную роль в строительстве отеля с региональными характеристиками «в новом казахском стиле», а также в наследовании и защите традиционной культуры.

Ключевые слова: Казахская обстановка, космический дизайн, культурное искусство, макетирование, техника декора.

REFERENCES

1. **Bollati Kobayev.** Kazakh architectural art [M], Yili People's Publishing House, 2006 [1].
2. **He He, Xu Ping.** The space and modeling of modern interior design [J]. Heilongjiang Science and Technology Information, 2010 (7) [2].
3. **Lorenz J., Skolnik L., Berger K.** Exhibition Design: A Practical Guide. - M.: AST: Astrel, 2008. P.8 [3].
4. **Style City.** London: a select guide for the discerning global traveler. Harri N. Abrams Inc. Publishers. 2003. 192 p.
5. Interior design art design. Author: Pan Wu Hua editor Press: China Building Industry Press Published: July 1999.

СОВРЕМЕННОЕ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОЕ ИСКУССТВО КАЗАХОВ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Алия ОМАРОВА,
магистрант Павлодарского государственного педагогического университета

Казахи – тюркский народ, который трепетно относится к сохранению своих обычаев и традиций. Ведь именно они раскрывают национальную самобытность народа. Также народная особенность выражается в национальных развлечениях, уникальности кухни и предметах декоративно-прикладного искусства.

Народное декоративно-прикладное искусство – результат творчества многих поколений мастеров. Оно едино в своей художественной структуре и необычайно разнообразно по своим национальным особенностям, которые проявляются во всем, начиная с выбора (использования) материала и заканчивая трактовкой изобразительных форм [1, стр.1]. Кочевой образ жизни традиционного казахского общества, безусловно, наложил отпечаток на изделия декоративно-прикладного искусства. В изделиях прикладного искусства отражены древние взгляды и мировоззрения казахов в виде различных орнаментов и узоров. Стремление к удовлетворению эстетических потребностей, к максимальному использованию имевшихся возможностей для художественного оформления быта послужило развитию различных видов декоративно-прикладного искусства [2, стр. 1].

Время не стоит на месте. Современное искусство претерпевает изменения, но не смотря на это проследживается связь поколений и желание возродить национальную самобытность. «Национальная идентичность или национальный суверенитет связаны с национальной патриотизмом и традициями и, конечно же, с национальным развитием», – считает Президент Европейской перспективы и безопасности Эммануэль Дюпи. Президент нашей страны смотрит далеко в будущее. Но без прошлого нет ни настоящего, ни будущего. Министерством культуры разрабатываются различного рода программы, направленные на возрождение самобытной казахской культуры, выделяются гранты на изучение и исследование в этой области, поддерживаются также организации, занимающиеся развитием ремесленничества. Для раскрытия богатого национально-культурного наследия, приумножения духовных и культурных ценностей была запущена программа «Рухани Жаңғыру». В рамках реализации данной программы по всей стране проходят выставки. Так выставка «Туған жер мұрасы» была открыта в музее Алматы. На выставке были представлены десятки экспозиций от периода загадочных скифов до современных форм,

воспетых в традиционной технике. Следует отметить, что современное искусство – важный фактор формирования современной культуры, поэтому Глава нашего государства Н.А. Назарбаев не оставляет в стороне вопросы искусства. Одной из граней Великой степи он считает именно звериный стиль. «Они (степняки) предпочитали изображения хищников, в основном семейства кошачьих. Наверное, совсем не случайно одним из символов суверенного Казахстана стал снежный барс – редкий и благородный представитель местной фауны» [3]. Н.А. Баженова говорит о том, что в сфере по пропаганде традиций казахского народного прикладного искусства выделяют два основных направления: культурно-образовательную и коммуникативную функции [4]. Изучение и пропаганда народного искусства способствуют сохранению культурного богатства – залога развития современного искусства, духовности общественного сознания и в целом поднятия имиджа нашей Республики.

ТҮЙІНДІМЕ

Дәстүрлі қазақ қоғамының көшпелі өмір салтында сәндік-қолданбалы өнер күнделікті тұрмыс-тіршілігінде кеңінен қолданылған. Қолданбалы өнер әртүрлі ешекейлер мен өрнектер түрінде қазақтардың ежелгі көзқарастары мен дүниетанымдарын бейнелейді. Эстетикалық қажеттіліктерін қанағаттандыру, сәндік-қолданбалы өнердің әртүрлі түрлерін дамытуға мүмкіндік береді.

In the nomadic way of life of the traditional Kazakh society, arts and crafts were widely used in everyday life. Applied art reflects the ancient Kazakh views and worldview in the form of various ornaments and expressions. Satisfying aesthetic needs, the development of various types of arts and crafts.

ЛИТЕРАТУРА

1. «Виды и техники декоративно-прикладного искусства», Ростов-на-Дону 2013 г.
2. **Назарова Т.В.** «Декоративно-прикладное искусство и убранство юрты», Казахстанский многопрофильный институт «Парасат», Алматы 2011.
3. **Н.А. Назарбаев.** «Семь граней Великой степи» <https://www.zakon.kz/4946814-sem-graney-velikoy-stepi-n-nazarbaev-21.html>
4. **Н.А. Баженова.** «Казахское народное прикладное искусство как фундамент национальной культуры Казахстана», 2013 г.

ҚАЗАҚТЫҢ ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕРІ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРҒА ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ

Рахия ДӘРМЕНОВА,
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық
университетінің кафедра меңгерушісі,
Ұлдана САРЫПБЕК,
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық
университетінің 2-курс магистранты

«Біздің жеріміз материалдық мәдениеттің көптеген дүниелерінің пайда болған орны, бастау бұлағы десек, асыра айтқандық емес. Қазіргі қоғам өмірінің ажырамас бөлшегіне айналған көптеген бұйымдар кезінде біздің өлкемізде ойлап табылған. Ұлы даланы мекен еткен ежелгі адамдар талай техникалық жаңалықтар ойлап тауып, бұрын-соңды қолданылмаған жаңа құралдар жасаған. Бұларды адамзат баласы жер жүзінің әр түкпірінде әлі күнге дейін пайдаланып келеді. Көне жылнамалар бүгінгі қазақтардың арғы бабалары ұлан-ғайыр Еуразия құрлығындағы саяси және экономикалық тарихтың беталысын талай рет түбегейлі өзгерткені туралы сыр шертеді», – деп Елбасы өзінің «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында айтқандай қазақ халқының өткені мен бүгінгі тарихын, салт-дәстүрімізді біздің ұрпақтарымыз ұмытпауы қажет.

Әлемнің жетекші елдерінің көпшілігі білім жүйесін, білім берудің мақсатын, мазмұнын мен технологияларын оның нәтижесіне қарап бағалайтын болды. Білім берудің қазіргі негізгі мақсат білік пен дағды-машыққа қол жеткізу ғана емес, солардың негізінде дербес, әлеуметтік және кәсіби біліктілікке: ақпаратты өзі іздеп табу, талдау және ұтымды пайдалану, жылдам қарқынмен өсіп жатқан бүгінгі дүниеде лайықты өмір сүру және жұмыс істеу болып табады.

Қазақстан өз дамуында жаңа серпілістер жасауы қажет, әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына енуі үшін әлемдік жоғары инновациялық технологияларды білім деңгейін көтеру мақсатында қолдануы міндетті. **Мұндағы негізгі мақсат – оқушылардың сабаққа деген танымдылық қызығуын арттырып, өзіндік кәсіби білімін жетілдіру, қоғамдық талапқа сай мамандарды даярлау болатын.** Ал нағыз кәсіби маман болу үшін теориялық және тәжірибелік білімді маман иесі болғаннан кейін емес, оған дейін өз елегінен өткізіп, кәсіби мамандығы жағынан сұрақ шеңберіне толық жауап беруі тиіс. Өйткені, ізденіс аясының төменгі инновациялық технологияларды пайдалану мүмкіншілігін бермей отыр. Бұған бірден-бір керегі: электрондық оқулықтар, жаңа оқулықтар, студенттер мен оқушыларға арналған әдістемелік кешендер, оқу-әдістемелік құралдар, нұсқаулар толық емес. Сонымен қатар жоғары оқу орындарындағы оқытушылар кәсіби жағынан жан-жақты білімді болуы шарт. Кәсіби мамандарды

жетілдіру, жан-жақты білім беру үшін қолдан келгенше инновациялық технологияларды пайдалану керек-ақ. Сонда ғана сапалы маман, саналы азамат тәрбиелей аламыз хақ.

Бастауын көне түркілерден алып жатқан аса бай көркемдік дәстүрлерді бойына жинақтаған, қазақ халық өнерінің ең бір маңызды түрлерінің бірі – жүн тоқымашылығы. Кілем тоқу мен тоқымашылықтың ең ірі орталығы, сыр бойында X-XI ғ. оғыз бен қыпшақ тайпалары үстемдік құрған тұста қазіргі Қызылорда облысында бой көтерген ғасырлар бойы қазақтардың қолында жүннің небір түрлері мен табиғи бояулардың көптеп болуы – ең бастысы шығармашылық мүмкіндік пен тәжірибенің мол болуы – Қазақстанның барлық аумағында тоқымашылық пен кілем тоқу өнерінің дамуының алғы шарттары еді. Сондықтан Қазақстан үшін тоқымашылықтың жаңа түрі батыс мәдениеті дәстүрлері арқылы енген. Гобелен бұл жерден дамуына құнарлы топырақ тапқан тәрізді. Халық қолөнер шеберлерімен қатар арнаулы білімдері бар суретшілер соңғы кезде тақыр кілем, терме алаша тоқудың жаңа тәсілі “Гобелен кілемін” дайындауды қолға алуда. Гобелен кілемінің тоқылу мәнері, терме алаша, түкті кілемге ұқсағанымен жалпы ою-өрнек суреті сирек қолданылады. Көпшілігінде адам, мал, дала, құрылыс, білім мәдениет тақырыбындағы суреттер өте жиі кездеседі. Гобелен кілемінің тоқылуының өзіндік ерекшеліктері бар. Оның жай кілемге қарағанда жіптері сан алуан болып, өрнек теруінде бір кілемнің өзінде түкті және түксіз өрнектер араласып келе береді. Сондай-ақ кейде өрнек жіптері тоқылмай қалатын өрістері де болады. Мұндай тоқылмаған өрнек жібі қиылмайды. Сонымен – гобелен тақыр және түкті кілем тоқу әдіс-тәсілдерін қолдана отырып тоқылған сюжеттік кілемше. **Қазақстан гобеленінің тарихы 30-шы жылдардан басталады. 1937 ж. “Ковровщица” артелінің жанынан, Ә.Қастеев, А.Ысмайлов, Г.Ысмайлова, Н.Цивчинский тәрізді көптеген танымал қазақстандық суретшілер эскиз жасауға атсалысты.** Бұл эскиздерді қолмен тоқуды игерген қазақ әйелдері толық орындады. Міне сол кезден бастап ақ қазақстандық гобелен халықаралық деңгейге көтерілді. “Физкультура” шеруі атты 20 м. гобелен панно 1937 ж. Нью-Йорктегі көрмеге және 1942 ж. Прагадағы көрмеге қойылды. “28 батыр Панфиловшылар ерлігі “мен” Рейхстагқа тігілген жеңіс туы” атты тақырыптық гобелендер 800 жылдығына

орай Мәскеу қаласына сыйға тартылды. Бұлар кәсіби суретшілер мен халық шеберлерінің творчестволық ынтымақтастық негізінде гобелен жасаудың алғашқы қадамдары еді. Бұл жұмыстарда гобеленнің отаны – Францияны конфегуралы, композициалы, гипалері (қабырғаға жапсырылған әшекей суретті қағаз) мен сол уақыттағы советтік өнердің басты тәсілі социалистік рухтағы, салтанатты монументтік панно дәстүрлері сақталған.

Қазақстандық гобеленнің келесі даму кезеңі ХХ-ғ. 70-жылдарының 1-жартысы десек қателеспейміз. Бұл кезде Қазақстанда тоқыма өндірісі жөнінен арнайы білім алған кәсіби суретшілер: Қ.Тыныбеков, И.Ярема, Б.Зәуірбеков, А.Иханова, Е.Данилова, Ж.Баратова, Ш.Қожаханов, Р.Базарбаев жұмыс істей бастады. Бұлардың творчестваларында гобелен Қазақстан үшін сәндік өнердің бір түрі ретінде өз орнын тапты. Гобелен ұлттық мектебінің қалыптасуына үлкен үлес қосқан Қ.Тыныбеков болды. Қазақстан табиғатының сулулығы мен ерекшелігі оның құрылымы мен негізгі халық творчествосының өзегімен үндесіп жатқан гобелендік панносында жаңа қырымен жарқырай көрінді. Гобеленнің Қазақстанда дамуына кескіндеме үлкен әсер етті. Кескіндемелік картина тәрізді гобеленде де кеңістіктік пен бояу үйлесімділігінің күрделі мәселелері өз шешімін тауып, көп фигуралық тақырыптық, кейініректе абстрактілі композицияда іске асып жатты.

Қазақстанның көне өнері жартастағы таңбалар жемісін гобеленге пайдаланған авторлардың бірі – И.Ярема. Оның жұмыстарынан әртүрлі технологиялық тәсілдерді батыл қолдануға негізделген шығармашылық ізденістерді үнемі кездестіре аламыз. Өз жұмыстарында әйел ораздарын үйлесімділік, пәктік пен асқақ сезімге бөлену символы ретінде алатын Б.Зәуірбеков гобелендердің стилистикалық ерекшелігі – лирикалық интонациялар.

Ө.Бапанов пен С.Бапанова өздерінің станоктік гобелендеріне кескіндемелік және графикалық кешендерді құру принциптерін, әшекейлеу ашықтығымен көркем пластикалық байқауда синтез жасайды. Бұл олардың жұмыстарының қазіргі заманмен өте тамаша үйлесім тауып жатуына бірден бір септігін тигізуде.

Қазақстан гобелен мектебінің өзгешелігін – қазақтың ұлттық дәстүрлері мен Европалық дәстүрлердің өзіндік ұлттық стилистиканы қалыптастыру барысында жымдасып жатуынан, сонымен бірге авторлық ізденістердің сан алуандығынан көруге болады.

Гобелен – қолдан тоқыған сюжетті кілем-сурет. Түрлі түсті жібек және жүн жіптерден бөлек бөлек тоқылып, кейін біріктіріледі. Тар мағынада – 1662 ж. құрылған Париж мануфактурасының өнімі; бояушы Гобелендер есімімен аталған. Гобелендер есімімен аталған мануфактура өнімдерінің жалпылама атауы. Кейін дербес суретшілік өнер түріне айналған Гобеленің бөліктері түрлі түске боялған жібек не жүн жіптерден тоқылып, бір-бірімен тігіліп біріктіріледі. Гобелен дербес суретшілік өнер туындысы ретінде алғаш Франция, Италия, Испания, Германия елдерінде дамып, кейін Ресей, Балтық бойына, Кавказға кең тараған. **Қазақстан бейнелеу өнерінде Гобелен тоқу 20 ғ-дың 70-жылдарынан бастап күрт өркендеді. Оның дамуына**

үлес қосқан суретшілер: Қ.Тыныбеков, И.Ярема, Б.Зәуірбекова, Ө.Бапанов, С.Бапанова, Л.А.Анисимов, К.Жұбаниязова, Е.П.Николаева, Б.Өтепов, Ш.Қожаханов, т.б. 80-жылдардан бастап Гобелен қоғамдық орындарды безендіруге кеңінен қолданылды. Алматыдағы “Қазақстан” мейманханасының салтанат залын әсемдеуге арналған “Қазақстан” Гобелен үшін (ауд.100 м2) суретшілер Ярема, Зәуірбекова және Тыныбековке 1980 ж. Қазақстан Мемл. сыйл. берілді. Қолөнердің Қазақстан территориясында ертеден кең дамығаны, өркендеуі біріншіден, қазақ халқының күнделікті тұрмыста қолдану қажетінен туса, екіншіден, халықтың өнерді құрмет тұтып, жоғары бағалауынан туған жағдай екендігі баяндалады.

Этно педагогиканың тәуелсіздікке шығуы жылдан-жылға көктеп келеді. Өр ұлт өз халқының педагогикасымен сусындап, жастардың ұлттық намысын оята отырып, оларды бүгінгі күн талаптарына сай жалпы білім беретін мектептерінде оқушыларға технология сабағында қазақ халқының қолөнерін, оның ішінде Гобелен тоқу өнерін меңгерту, жетілдіруді талап етеді. Тарихта қалыптасып келген, сан ғасырлар бойы тұрмысқа байланысты, табиғи құбылыстарды суреттеуге лайықталып келген кілем тоқу түрлерінің, оның мазмұнының жаңара түсіп, бет-бедерінде тың мағына беретін туындылар пайда болуда. Өнердің барлық түрі өзіне тән бейнелі тілі, тәсілдері мен әсемдік әлемін ашып көрсете отырып, адам сезіміне әсер ететіні мәлім. Қазақ халқы сонау ерте заманнан-ақ күнделікті еңбек қызметінде өзінің қолданбалы өнерін дамытып отырды. Қолданбалы өнерге тән ерекшеліктер айналадағы ортамен, өмірмен, еңбекпен тығыз байланысты болды. Ұлттық қолданбалы өнердің әлеуметтік-тәрбиелік рөлі тек оның туындыларының өзіндік көркемдік, эстетикалық құндылығымен бағаланбайды, сонымен қатар адамның өз заманына сай талғамын білдіруінен, өткен мәдениетпен, ұлттық дәстүрлермен сабақтастығынан көрінеді. Қазақ халқының ұрпақ тәрбиелеу дәстүрі отбасындағы еңбек тәрбиесінде негізделген. Кәсіп пен өнердің түрлері олар үшін күн-көріс көзі ғана емес, рухани қажеттілік тәрбие құралы да болған. Қорыта келгенде, қазақ халқының қолданбалы қолөнері – біздің ұлттық мәдениетіміздің құрамды бөлігі. Оны дамыта отырып, халық шеберлерінің өнегелі өнерін насихаттау, қолөнер бұйымдарының сапасын арттыра беру қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. **Нұрсұлтан Назарбаев:** Ұлы даланың жеті қыры, «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы, 21.11.2018 ж. <https://egemen.kz/article/178090-nursultan-nazarbaev-uly-dalanynh-zheti-qyry>
2. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру, 26.04.2017, Егемен Қазақстан.
3. **Маргулан А.Х.** Казахское народное прикладное искусство. Т.2. Алма-Ата, 1987.
4. **Жанибеков У.** Казахские домашние художественное ремесло. Алма-Ата, Кайнар, 1990.
5. **Арғынбаев Х.** Қазақ халқының қолөнері. Алматы. 1987.
6. **Касиманов С.** Қазақ халқының қолөнері. Алматы, 1995.

ӘБІЛҚАЙЫР МЕН МОҒОЛСТАН МЕМЛЕКЕТТЕРІ

Гүлжамал СЕРЖАНОВА,
Әл-Фараби атындағы № 14 мектеп-гимназияның тарих пәні мұғалімі

Осы сабақта қол жеткізілетін оқу мақсаттары	XIII-XV ғғ. Қазақстан аумағында құрылған мемлекеттерді білу және картаны қолдану арқылы саяси үдерістерді түсіндіру. XIII-XV ғғ. Қазақстан аумағында құрылған мемлекеттердің этноәлеуметтік құрылымын анықтау. Тарихи оқиғалардың өзара байланысын анықтап, Қазақстан аумағында XIII – XV ғғ. құрылған мемлекеттердің сыртқы саясатын талдау.																										
Сабақтың мақсаты	Оқушылар XIII-XV ғғ. Қазақстан аумағында құрылған мемлекеттердің саяси үдерістерін түсінеді және мемлекеттерді картадан көрсетеді. Қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуындағы өзгерістерді және бұл өзгеріске әсер еткен факторларды қарастырады.																										
Бағалау критерийлері	- XIV-XV ғғ. пайда болған Әбілқайыр мен Моғолстан мемлекеттерінің аумағын, орталығын және оған шекаралас мемлекеттерді кескін картада көрсетеді; - Моғолстан билеушілерінің Әбілқайыр билеушілерімен қарым-қатынасын семантикалық картада белгілеп, олардың сыртқы саясатын талдайды; - Құжат материалдарын негізінде маңызды ақпаратты іріктеп, Әбілқайыр мемлекеті мен Моғолстан арасындағы қарама-қайшылықтың негізгі және жанама себебін анықтайды.																										
Тілдік міндеттер.	Оқушылар: Пәндік лексика мен терминология. Пәндік лексика мен терминология: Поладшы; Ұлысбегі; Әмір; Бек; Би; Ноян; Баһадүр; қараша; иқта, сойырғал.																										
Құндылықтарды дарыту.	- патриотизм. - батылдылық. - көшбасшылық. Ұлттық құндылықтарды қастерлеу, Мәңгілік Ел ұлттық идеясын дәріптеу.																										
Пән/ар.байланыстар	География, дүниежүз тарихы. Әдебиет.																										
АКТ қолдану.	Слайд, карта.																										
Алдыңғы білім.	Тобыр, ру, тайпалардың қалыптасуы мен дамуы туралы біледі (5-сынып).																										
Сабақ барысы.																											
Сабақ жоспар	Сабақтағы жоспарланған іс-әрекет		Ресурстар																								
Сабақтың басы 5 мин.	Ұйымдастыру кезеңі: психологиялық ахуал қалыптастыру. «Сандар» арқылы топтарға бөлу: 4 топқа. 1-тапсырма: Оқушылар тақтадағы кілт сөздерін мәтіннен іздеп, мағынасын ашады. Оқушылар. Пәндік лексика мен терминология: Поладшы – Дулат тайпасының әмірі; Ұлысбегі – Мұралық лауазымы жоғары; Әмір – билеуші; Бек – хандық өкіметтің басқарудағы әскери қызметкерлерге берілетін лауазым; Би – әділ үкім шығаратын адамдар; Ноян – бай-шонжар; Баһадүр – батыр; қараша – қарапайым халық; иқта, сойырғал – жер иесі ... Дескриптор. Жаңа терминдерді анықтайды. Қалыптастырушы бағалау мадақтау арқылы. II тапсырма: Зерттеу жұмысы (оқулықпен жұмыс): - Құжат материалдарын негізінде маңызды ақпаратты іріктейді; <table><tr><th>№</th><th>негізгі дерек</th><th>Моғолстан</th><th>Өзбек хандығы</th></tr><tr><td>1</td><td>Билеушілер</td><td></td><td></td></tr><tr><td>2</td><td>Географиясы</td><td></td><td></td></tr><tr><td>3</td><td>Этникалық құрамы</td><td></td><td></td></tr><tr><td>4</td><td>Мемлекеттің нығаюы</td><td></td><td></td></tr><tr><td>5</td><td>Мемлекеттің әлсіреуі</td><td></td><td></td></tr></table>		№	негізгі дерек	Моғолстан	Өзбек хандығы	1	Билеушілер			2	Географиясы			3	Этникалық құрамы			4	Мемлекеттің нығаюы			5	Мемлекеттің әлсіреуі			Әбілқайыр хандығы.
№			негізгі дерек	Моғолстан	Өзбек хандығы																						
1			Билеушілер																								
2			Географиясы																								
3			Этникалық құрамы																								
4			Мемлекеттің нығаюы																								
5	Мемлекеттің әлсіреуі																										
Сабақтың ортасы 25 мин.																											
Дескриптор.-Моғолстан, Өзбек хандығының билеушілерін, аумағын, этникалық құрамын мемлекеттің нығаюы мен әлсіреуін атайды. ҚБ смайликтер арқылы. III тапсырма. Мәтінмен жұмыс: 1-топқа: Әбілқайыр хандығының жер аумағы, құрылуы және Әбілқайыр хандығының аумақтық территориясы мен этникалық құрамы мемлекеттің өмір сүру кезеңдері көрсетіледі; -М.Х.Дулатидің «Тарих-и –Рашиди» атты еңбегі бойынша Әбілқайыр хандығының құрамындағы ру-тайпалары анықталады; -Әбілқайыр хандығының құрамындағы ру-тайпалардың өзара алауыздығының нәтижесінің салдары қандай болмақ? 2-топқа: Әбілқайыр хандығының нығаюы, әлсіреу себептері. 3-топқа: Моғолстан мемлекетінің жер аумағы, территориясы, этникалық құрамы. 4-топқа: Моғолстан мемлекетінің ішкі-сыртқы саясаты. Дескриптор. -Әбілқайыр хандығының құрылуы, аумағы, этникалық құрамы мен мемлекеттің нығаюы мен әлсіреу себептерін анықтайды. -Моғолстан мемлекетінің жер аумағы, этникалық құрамы және мемлекеттің ішкі-сыртқы саясатын анықтайды. IV тапсырма. Тарихи домино ойыны. Оқушылар алған білімдерін осы ойын арқылы өз-өздерін тексереді.																											

	"Тарихи домино" ойыны			
	Хандығы	Сығанақ	жылдары	1468
	сүрді	өмір	құрамында	Астанасы
	болды	1428	Хандықтың	Астанасы
	92	Әбілқайыр	Негізін	Ру
	қалады	хан	болды	Әбілқайыр

Дескриптор. -Керекті сөздерді пайдаланып сөйлем құрайды. ҚБ бағдаршам арқылы. XIV-XV ғғ. пайда болған Әбілқайыр мен Моғолстан мемлекеттерінің аумағын, орталығын және оған шекаралас мемлекеттерді кескін картада көрсетеді; **Дескриптор.** -Әбілқайыр хандығы мен Моғолстан мемлекетінің аумағымен шекаралас елдерді кескін картаға белгілейді **ҚБ басбармақ арқылы.** Берілген ақпарат арқылы Әбілқайыр хан мен Тоғылық Темір билік құрған кезде болған басты үш оқиғаны анықтайды. Әбілқайыр хан; Тоғылық Темір.

Дескриптор. -Басты оқиғаларды анықтайды. ҚБ мадақтау арқылы. **Тарихи диктант.** Моғолстан мемлекетіғасырдың ортасы менғасыр аралығында өмір сүрді. Негізін қалады. Ол жылы хан болып тағайындалды. Мемлекеттік діні болды. Сыртқы саясаттамемлекетімен жиі соғысты. 1365 жылы 22 маусымда екі ел арасында шайқас болды. Осы шайқаста 10 мыңға жуық адам қаза тапты. мемлекеті Моғолстанға 1371-1390 жылдар аралығында рет шаубыл жасады. Нәтижесінде мемлекет

Дескриптор. -Бос орындардағы сөздерді табады. **ҚБ бағдаршам арқылы. Сабақты қортындылау. Семантикалық карта.** Сабақ соңында Моғолстан мен Әбілхайыр билеушілерімен қарым-қатынасын семантикалық картада белгілеп, олардың сыртқы саясатын талдайды.

+белгісімен белгілейді	1365 ж.	XVI ғ.	Алмалық	1428 ж.	1348 ж.	Аққыстау
Тоғылық-Темір Моғолстан ханы етіп сыйланды						
Моғолстан орталығы						
"Батпақ шайқасы"						
Моғолстан мемлекеті ыдырады						
Уәйіс хан қайтыс болды						
Әбілхайыр хан сайланды						
Әбілхайыр хан қайтыс болған жері						

Кері байланыс. Сабақ туралы алған әсерін және алдағы уақытта үйренгісі келетін ұсынысын жазады.

Рефлексия. Бүгінгі сабақ бойынша өзімді «...» бағамен бағалаймын, себебі...

Үйге тапсырма: Әбілқайыр мен Моғолстан мемлекеттеріндегі оқиғалар қандай өзгерістерге әкелді? тақырыпта эссе жазу.

Сабақтың ортасы.
25 мин.

Сабақтың соңы.
10 мин

Әбілқайыр хандығы.

Орта ғасырдағы Қазақстан тарихы 7 сын.– Атамұра – 2012.

Қазақстан тарихы. «Атамұра» 2012 ж.

Қосымша ақпарат	
Саралау	- Оқушыларға көбірек қолдау көрсетуді қалай жоспарлайсыз? - Қабілеті жоғары оқушыларға қандай міндеттер қоюды жоспарлайсыз? Талқылау үрдісі кезінде барлық оқушылардың бірегей қатысуын қадағалаймын. Дәйекті дәлелдерге ғана негізделген қорытындыға жетудің мағынасының мәні.
Бағалау	Оқушылардың білімін қалай тексересіз? Жалпы баға. Сабақтың жақсы өткен екі аспектісі (оқыту туралы да, оқу туралы да ойланңыз)? 1: XIII-XV ғғ. Қазақстан аумағында құрылған мемлекеттердің этно әлеуметтік құрылымын анықтады. 2: Оқушылар берілген деректерден барынша ақпарат алып, оны талдап, қорытынды шығарды. Сабақты жақсартуға не ықпал ете алады (оқыту туралы да, оқу туралы да ойланңыз)? 1: оқушылардың белсенділігі. 2: материалдардың сапалылығы. Сабақ барысында сынып туралы немесе жекелеген оқушылардың жетістік/қиындықтары туралы нені білдім, келесі сабақтарда неге көңіл бөлу қажет.
Қауіп/дік ереже	Пәнаралық байланыс. Қауіпсіздік ережелері. АКТ-ны қолдану.
Сабақ бойынша рефлексия	Сабақ мақсаты/оқу мақсаты қаншалықты жүзеге асты? Бүгін оқушылар нені үйренді? Оқыту ортасы қандай болды? Дифференциялап оқыту өз мәнінде жүзеге асты ма? Өз уақытымды ұтымды пайдалана алдым ба? Жоспарыма қандай өзгерістер енгіздім және неліктен? Сабақ барысында ОМ толығымен ашылды. Оқушылардың көпшілігі оқу мақсаттарына қол жеткізді. Оны оқушылардың мәтінді талдау барысында, өз пікірлерін дәлелдермен негіздеу барысынан байқауға болады. Кейбір оқушыларға көмек көрсетілді. Сабақ жоспарынан үлкен ауытқулар болған жоқ. Тек оқушылар білімдерін мәлімдеу барысында уақытты үнемдемейді. Сабақ уақытын тиімді пайдалануды арттыру керек.

Түркістан облысы, Кентау қаласы.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МОҢҒОЛ ШАПҚЫНШЫЛЫҒЫ

(XIII ғ. – XV ғ. I жартысындағы Қазақстан)

Лариса ҚОЖАХМЕТОВА,
Жаңақала мектеп-гимназиясының тарих пәні мұғалімі

Оқу мақсаттары	6.3.1.6 – картаны қолдану арқылы XIII-XV ғасырлардағы мемлекеттердегі саяси үдерістерді түсіндіру; 6.3.1.5 – Отырарды қорғаудағы қала халқының ерлігін сипаттау.		
Сабақ мақсаты	Барлық оқушылар: Қазақстанның ортағасырдағы қалаларын моңғол шапқыншылығынан қорғауда жергілікті халықтың жан аямай күрескендігін анықтайды. Оқушылардың басым бөлігі: Отырар қаласының шапқыншылыққа ұшырау себебін айқындайды. Кейбір оқушылар: Моңғолдардың жаулап алуының сырын ашады, моңғол әскерлеріне оңайлықпен берілмеген қалаларды берілмеу себебін болжайды.		
Бағалау критерийі	Моңғолдардың тез арада ірі жеңістерге жетіп, алып империя құруының себептері туралы ой тұжырымдайды.		
Тілдік мақсаттар	Оқушылар Қазақстан мен Орта Азияны моңғолдар толық жаулап алуы мен зардаптарын анықтап, өзінің пікірін құрастыру үшін жазбалар, суреттер, фильмдер көмегімен көзбен шолу жасай отырып, кейін тұтас сыныптың алдында ауызша түрде ұсына алады.		
	Сыныптағы диалог/жазылым үшін пайдалы тілдік бірліктер. Талқылауға. Отырардың күйреуіне тікелей «себеп болған «Отырар опаты» деп айта аласыз ба? Моңғол шапқыншылығында Шыңғыс ханның Жасақ заңдар жүйесінің атқарған рөлі неге құнды деп ойлайсыңдар? Жазылым бойынша ұсыныстар: Келесі себептер Отырардың алынуына ықпал етті.		
Құндылықтарға баулу	Қазақстандық патриотизм, азаматтық жауапкершілік, құрмет, ынтымақтастық.		
Пән/ар.байл.	«Қазақстан тарихы», «География», «Ағылшын», «Әдебиет», «Информатика»		
Алдыңғы білім	Моңғол империясының құрылуы.		
Сабақтың барысы			
Сабақ кезеңі	Сабақтағы жоспарланған жаттығу түрлері		Ресурстар
Сабақтың басы (10 минут)	Ұйымдастыру шаралары (сәлемдесу, оқушыларды түгендеу). Үй тапсырмасын сұрау. Тірек сызба әдісі бойынша моңғол империясының қоғамдық құрылысын анықтайды. Дескриптор: Осы кесте арқылы білетіндерін әңгімелейді. Кері байланысты. «Екі жұлдыз бір тілек» әдісі арқылы аламын. Топқа бөлу: «Отырар», «Ашнас», «Сығанақ» атауымен 3 топқа бөлемін. Қалыптастырушы бағалау: «Борт» журналы әдісін қолданамын, оқушылардың ілгерілеуіне көмектеседі, сабақтың өн бойында толтырып отырады. 3-4 ші сабақтың соңында толтырады. Критериалды бағалаудың эмоционалды аспектісі «Смайліктер» арқылы бағалап отырады. Оқушылардың визуалды дағдыларын қалыптастыру мақсатында сурет көрсету арқылы тақырыпты ашамын. 1.Бұл суреттен не көріп тұрсыздар? 2.Нешінші ғасырға тән? 3.Бұл сурет сіздерге таныс па?		
Сабақтың ортасы 25 минут 15 минут	1-тапсырма. Оқушыларды III топқа бөлу арқылы «Стоп кадр» әдісін қолданамын. «Шыңғыс хан» телесериалының 24, 25, 26-серияларын көрсетемін. Әр топ талдау жасап, өз пікірлерімен бөліседі. Тірек сөздерді дәптерге жаздырып отырады. Мәтінмен жұмыс жасайды. I топ: «Топтық» әдісі арқылы постер құру. II топ: «Отырар» сөзіне сөзжұмбақ құру. III топ: «Жылдар сөйлейді» әдісі бойынша хронологиялық кесте құру. 2-тапсырма. «Сөйлемді толықтыр» әдісі бойынша жұмыс жасайды. Бұл кезде ----- наймандардың Күшлік ханы билеп тұрған еді. Көптеген елді мекендер соның ішінде -----қаласы ұрыссыз берілді. 1219 ж. Шыңғыс ханның әскерінің ұзын саны 150 мыңға жуық қолы ----- Сырдарияға өтеді. Осы сөйлемді толықтырып Моңғол мемлекеті жайында басқа дереккөздерден мағлұмат көрсетіп, көзбен шолып оқып, есте сақтаған сөздерді жазу. Әр оқушы 5 сөзден. 3-тапсырма. Зерттеушілік, талдау әдісі бойынша ұяшықтардағы сұрақтарға жауап береді. 1. Шыңғыс хан Отырарды алуды қай балаларына тапсырды? 2. Қайыр ханның Отырарды жаудан қорғайтын қанша мың әскері болады? 3. Нешінші жылдары Қазақстан мен Орта Азияны моңғолдар толық жаулап алды. 4. Шыңғыс хан әскерлеріне қандай қалалар қарсылық көрсетті. 4-5-тапсырмалар да осыған ұқсас.		
Соңы. (10 мин)			
Саралау – сіз қандай тәсілмен көбірек қолдау көрсетпексіз? Сіз басқаларға қарағанда қабілетті оқушыларға қандай тапсырмалар бересіз?		Бағалау – сіз оқушылардың материалды игеру деңгейін қалай тексеруді жоспарлап отырсыз?	Денсаулық және қауіпсіздік техникасын сақтау.
Жалпы бағалау.			
Сабақта ең жақсы өткен екі нәрсе (оқу мен оқытуға қатысты). 1: 2: Сабақтың бұдан да жақсы өтуіне не оң ықпал етер еді (оқытуды да оқуға қатысты) 1: 2: Сабақ барысында мен сынып немесе жекеленген оқушылар туралы менің келесі сабағымды жетілдіруге көмектесетін не екенін білдім?			

Батыс Қазақстан облысы, Жаңақала ауданы.

ОТБАСЫ МҮШЕЛЕРІНІҢ ҚҰҚЫҒЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ

Шара ТАҢМАМБЕТОВА,
№104 жалпы білім беретін мектептің тарих пәні мұғалімі

Оқу мақсаты	9.5.3.1 отбасы мүшелерінің құқықтары мен міндеттерін анықтау
Сабақ мақсаттары	Барлық оқушылар: отбасы мүшелерінің құқықтары мен міндеттерін және отбасы мүшелерінің құқықтық мәртебесін анықтау. Оқушылардың басым бөлігі: Отбасы мүшелерінің құқықтары мен міндеттерін және отбасы мүшелерінің құқықтық мәртебесін сипаттау. Кейбір оқушылар: Қ.Р «Неке және отбасы» заңнамасына сай ерлі-зайыптылардың құқықтары мен міндеттерін, отбасы мәртебесін талдау.
Бағалау критерийлері	1.Отбасы мүшелерінің құқықтары мен міндеттерін және отбасы мүшелерінің құқықтық мәртебесін анықтай алады. 2. Отбасы мүшелерінің құқықтары мен міндеттерін және отбасы мүшелерінің құқықтық мәртебесін сипаттай алады. 3. Қ.Р «Неке және отбасы» заңнамасына сай ерлі-зайыптылардың құқықтары мен міндеттері мен отбасы мәртебесін талдай алады.
Тілдік мақсаттар	Тілдік құзіретті дамыту. Тыңдалым: ауызша пікірлерді тыңдау. Оқылым: мәтіндік мәліметпен жұмыс. Жазылым: жазба жұмыстарын орындау. Айтылым: барлық сыныппен жұпта, топта ұжымдық талқылау, сондай-ақ сұрақтарға жауап беру кезінде жүзеге асады. Отбасы белгілері, некеге тұру еркіндігі, неке келісімі, неке қатынастары, Қ.Р «Неке және отбасы туралы» заңнамасы, АХАЖ бөлімі.
Құндылықтарға баулу	6) Тарихтың, мәдениет пен тілдің біртұтастығы жұптық/топтық жұмыстарды және бағалауды ұйымдастыру арқылы ынтымақтастық, сыйластық пен академиялық шындықты дамыту.
Пәнаралық байланыстар	Қазақстан тарихы, тарих, әдебиет. 7-сынып Қазақ хандығы бөлімінде «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» заңдары.
АКТ қолдану.	Осы сабақта интербелсенді тақта және сабақ тақырыбы бойынша презентация пайдаланылады.
Бастапқы білім	Оқушыларда 7-сыныпта Тәуке ханның «Жеті Жарғы» және 9-сыныпта өткен «Неке және отбасы құқығы түсінігі» жайлы қысқаша ақпаратты біледі.

Сабақ барысы

Сабақ элем./тері	Жоспарланған іс-әрекет (мұғалімнің және оқушылардың іс әрекеті)	Ресурстар						
Сабақ басы.	1. Сәлемдесу. 2. Оқушылардың сабаққа дайындығын тексеру.	Оқу құралдары						
Үй тапсырмасы	«Кәмелетке толмағандардың еңбегі заңмен қалай қорғалады» 9.4.3.1 кәмелетке толмағандардың еңбегіне қатысты «Зымыран сұрақтар» ауызша сұрақтар арқылы беріледі, оқушылар жауап береді. Сыныпта психологиялық ынтымақтастық ахуал тудыру үшін оқушыларға «Отбасыға құрмет» тренингін жасайды. Оң жаққа қошемет – Әке. Сол жаққа қошемет – Ана. Алдыға қошемет – Ата. Жоғарыға қошемет – Әже. Миға шабуыл «Менің әлемімдегі отбасы» туралы 3 сөз» әдісімен оқушылардың ойларын қозғау мақсатында үш сөз жазу арқылы жаңа сабақтың тақырыбын ашу. Жаңа сабаққа көпірше жасап, оқушылардың сыни ойлау дағдысын қалыптастырамын. Осы үш сөз арқылы оқушылар топқа бөлінеді.	Презентация http://i1.sndcdn.com/artworks-000217902236-ub1jio-t500x500.jpg Стикер, қаламсап.						
Сабақтың ортасы	1-топ: «Хикая картасы». Оқушылар отбасын құру жолдарын реттілікпен жазады. <table><tr><th>Бағалау критерийі</th><th>Дескриптор:</th></tr><tr><td>1.Отбасы құндылықтарын талдайды</td><td>1.Отбасын құру жолдарын анықтайды</td></tr><tr><td>2.Отбасы мүшелерін жазады</td><td>2.Отбасын құрудың ережелерін талдайды</td></tr></table> 2-топ: «Балық сүйегі» диаграммасында оқушылар басты берілген мәселенің шешу жолдарын табады. Балықтың басы – мәселе “Отбасындағы келіспеушілік”. Сол жақ қабырғалары неге бұл мәселе туындады. Себептерін жазу. Оң жақ қабырғалары – мәселені қалай шешу жолдарын жазады. Құйрығы – болдырмау шараларын жазады.	Бағалау критерийі	Дескриптор:	1.Отбасы құндылықтарын талдайды	1.Отбасын құру жолдарын анықтайды	2.Отбасы мүшелерін жазады	2.Отбасын құрудың ережелерін талдайды	Флипчарт, маркер https://ds04.infourok.ru/uploads/ex/0a77/0006c136-09f738bc/img5.jpg Флипчарт, маркер, оқулық https://ds02.infourok.ru/uploads/ex/1033/00042ee2-35752148/img15.jpg
Бағалау критерийі	Дескриптор:							
1.Отбасы құндылықтарын талдайды	1.Отбасын құру жолдарын анықтайды							
2.Отбасы мүшелерін жазады	2.Отбасын құрудың ережелерін талдайды							
Топтық жұмыс	<table><tr><th>Бағалау критерийі</th><th>Дескриптор</th></tr><tr><td>1.Отбасындағы келіспеушіліктің себептерін талдайды. 2.Отбасындағы келіспеушіліктің алдын алу шараларын ұсынады.</td><td>1.Отбасындағы келіспеушіліктің себептерін анықтайды. 2.Мәселенің шешу жолдарын табады.</td></tr></table> 3-топ: Ақпаратты органайзер арқылы оқушылар отбасын қорғайтын заңдар мен органдарды жазады.	Бағалау критерийі	Дескриптор	1.Отбасындағы келіспеушіліктің себептерін талдайды. 2.Отбасындағы келіспеушіліктің алдын алу шараларын ұсынады.	1.Отбасындағы келіспеушіліктің себептерін анықтайды. 2.Мәселенің шешу жолдарын табады.			
Бағалау критерийі	Дескриптор							
1.Отбасындағы келіспеушіліктің себептерін талдайды. 2.Отбасындағы келіспеушіліктің алдын алу шараларын ұсынады.	1.Отбасындағы келіспеушіліктің себептерін анықтайды. 2.Мәселенің шешу жолдарын табады.							
Сабақтың ортасы.	<table><tr><th>Бағалау критерийі</th><th>Дескриптор:</th></tr><tr><td>1.Заңдардың қорғаушы қабілетін анықтайды.</td><td>1.Отбасын құқығын қорғайтын органдарды жазады.</td></tr><tr><td>2.Құқық қорғау органдардың міндеттерін ажыратады.</td><td>2.Отбасы құқығын қорғайтын заңдарды ажыратады.</td></tr></table>	Бағалау критерийі	Дескриптор:	1.Заңдардың қорғаушы қабілетін анықтайды.	1.Отбасын құқығын қорғайтын органдарды жазады.	2.Құқық қорғау органдардың міндеттерін ажыратады.	2.Отбасы құқығын қорғайтын заңдарды ажыратады.	Флипчарт, маркер https://ds04.infourok.ru/uploads/ex/0a77/0006c136-09f738bc/img5.jpg
Бағалау критерийі	Дескриптор:							
1.Заңдардың қорғаушы қабілетін анықтайды.	1.Отбасын құқығын қорғайтын органдарды жазады.							
2.Құқық қорғау органдардың міндеттерін ажыратады.	2.Отбасы құқығын қорғайтын заңдарды ажыратады.							
Топтық жұмыс.	Қ/Б Мұғалім оқушыларды бағалайды. Жарайсың! Бұдан да жақсы істей аласың! Талпын! Ерінбе! Қосымша оқы. Топтар бір-бірін бағалайды.							

Сабақтың ортасы.	Еркін микрофон тәсілі арқылы «Құқықтық сұхбат» жасап жұппен өзара сұрақтар қояды. Бұл тәсіл жұппен сұрақ-жауап қою. Әрбір жұп отбасы белгілері және некенің отбасындағы құндылығын бір-біріне жұптасып сұрақтар дайындап оған жауап жазып жұптасып бірге жұмыс жасайды. Бұл әдіс арқылы оқушылардың қарым-қатынасы мен жұппен жұмыс істей білу дағдылары қалыптасады. Тақырыптар: 1 Отбасы белгілері, отбасын құру ұстанымдары некенің рөлін ашу. 2. Ерлі-зайып-тылардың құқықтары мен міндеттерін оның айырмашылығын ажырату. <table><tr><th>Бағалау критерийі</th><th>Дескриптор</th></tr><tr><td>1.Құқықтық сұрақтар қою арқылы жаңа білімдерін толықтырады. 2.Неке құрудың рөлін анықтайды.</td><td>1 Отбасы белгілері, отбасын құру ұстанымдары некенің рөлін ашады. 2 Ерлі-зайыптылардың құқықтары мен міндеттерін ажыратады.</td></tr></table> Қ/Б Мұғалім оқушыларды бағалайды. Жарайсың! Бұдан да жақсы істей аласың! Талпын! Ерінбе! Қосымша оқы. Оқушы өзін-өзі бағалайды. Бағалау. «Отбасылық махаббат» әдісі арқылы оқушылармен кері байланыс жасалынады. Шаңырақ – Білемін. Уық – Білдім. Кереге – Білгім келеді. Оқушылар өзін-өзі бағалау дағдысын қалыптастырады. Өтілген сабаққа өзіндік бағасын береді. «Мен және менің отбасым» тақырыбында эссе жазу.	Бағалау критерийі	Дескриптор	1.Құқықтық сұрақтар қою арқылы жаңа білімдерін толықтырады. 2.Неке құрудың рөлін анықтайды.	1 Отбасы белгілері, отбасын құру ұстанымдары некенің рөлін ашады. 2 Ерлі-зайыптылардың құқықтары мен міндеттерін ажыратады.	Флипчарт, маркер, оқулық https://ds02.infourok.ru/uploads/ex/1033/00042ee2-35752148/img15.jpg Флипчарт, маркер, оқулық.
Бағалау критерийі		Дескриптор				
1.Құқықтық сұрақтар қою арқылы жаңа білімдерін толықтырады. 2.Неке құрудың рөлін анықтайды.		1 Отбасы белгілері, отбасын құру ұстанымдары некенің рөлін ашады. 2 Ерлі-зайыптылардың құқықтары мен міндеттерін ажыратады.				
Топтық жұмыс.						
Жұптық жұмыс						
Жеке жұмыс Сабақтың соңы. Бағалау.						
Үй жұмысы. Рефлексия.						

Алматы қаласы.

ТӨРТ БИ ТӨРЕНІҢ ЗАҢ ЕРЕЖЕЛЕРІ

Ұнасхан ХАБСЕМЕТ,

№104 жалпы білім беретін мектептің тарих пәні мұғалімі

XVII ғ. соңғы жартысына келгенде Ертістің оңтүстігінде Қалбадан Сауыр, Сайқанға дейін, Ертістің оңтүстігінен батыс Алтай тауының оңтүстік беткейінен тартып қыран, Ертіс алқабына дейін қоныстанған мезгіл, Абақ керей әлуетінің мал мен басы өсіп толықсыған мезгілі еді. Осы тұста Абақ Керей әулеттерімен аралас немесе қанаттас қоныстанған орта жүздің Найман тайпасы және Моңғолдармен Абақ Керейлер арасында өріс-қоныс талаптары, жер дауы, жесір дауы үнемі туылып отырды. Тіпті Абақ керейдің ішкі руларында да бақталастық жиіледі. Ел ішіндегі жағдайды реттеу үшін ағайын ара кикілжіңді әділ шешуге төрелер билігі қажет болды. Сайланған төрелердің Чиң патшалығы танылған мансап иесіне айналдыру Абақ Керей елінің саяси өміріндегі маңызды оқиға болды. Бұл жөніндегі ғұлама ақын Ақыт Үлімжіұлы былай деп толғады:

*Үш бала төре болды Абақ елге,
Жайылды аты шығып талай жерге.
Көгелдай Ежен ханнан гүндік шенап,
Ұқсаған жан аспаған сары белге.*

Сөйтіп Абақ Керейдің билік жүйесіне төре билігі араласып жергілікті жердің, рудың іс жүзіндегі жағдайына қарай ереже қабылдауға тура келді. Абақ Керей тайпасының бұл ережелері 1836 жылы төрт би сайланғаннан кейін қазақтың ежелгі «Жеті жарғысы» негізінде жасалынды. **Бұл ереже қазақ тарихында тәуелсіздікке дейінгі ең соңғы заң-жарғы болып есептелді.** 1.Кісі өлтіру, тонаушылық, ұрлық, адам ұрып зақымдау, біреуді аяқ асты етіп қорлау қатарлы қылмыстық істерге қатысты ережелер. **Адам өліміне қатысты даулы істерді:** XVII ғасырдың аяқ кезі мен XVIII ғасырдың бас кезінде қалыптасқан Тәуке хан заңында: «*кісі өлімі жағдайында ежелгі қанды кек принципі сақталып, тек ерекше жағдайда билердің шешімі негізінде құн төлеумен бітүсі*» болса, төрт би-төренің ережесінде адам өлімі құн төлеумен бітетін болған. 2.Құн алу – құн беру ережесі. Айғақ куәсі толық болған адам өліміне, өлтіруші жақ адам өлтіргенін мойындау негізінде 12 белгі береді. 12 белгі беру құныкер жақтың риза екенін білдіреді. 12 белгі толық берілмесе құн төлеуге риза болмағандықты білдіреді. Кейбір деректерде 12 белгі «сүйек құны» деп те айтылады. 3. Жер дауы туралы белгімелер, қазақ ұлты ру-

ру бойынша, қанаттас көшіп қонады. Көктеулік, күзеулік, қыстаулы, жайлаулық үлкен жағынан ру иелігінде болады. Сондықтан да өріс, қонысқа талас көбінесе рулар арасында болған, егіндік жерлерге кім еңбек етіп, тоған қазып су шығарса жер соныкі болсын, басқалар таласпасын. Бұлақ көзін кім ашса сол адам сол жердің иесі болып есептелінді. 4. Жесір дауы. Жесір дауы қазақ ұлтында көптеген дау-шарларға тиек болған. Мұнда әйел құқы ерекше сақталған, күйеуі қайтыс болған әйел «әмеңгерлік» жолды қаламаса, өз түтінін өзі түтетуге рұқсат берілген. Яғни сол елдің ру басылары оның еркіндігін қорғауға жауапты болған. 5. Неке отбасына қатысты белгілемелер. Төрт би-төренің белгіленген ережесінде он екі Абақ Керей аталған рулар бір-бірінен қыз алысуға болады. Ал, бір ру өз ішінен неше атаға толса да қыз алысуға болмайды деп – белгіленген. Себебі, қандас туыстан туған ұрпақ ақыл-ой, дене жақтан азғындайды. 6. Мұрагерлік, еншіге байланысты белгімелер, кімде-кім болсын сол шаңырақтың ер ұрпағы сол үйдің мал мүлкіне мұрагерлік етеді. Егер ер бала болмаса қыз бала иелік ете алады. 7. Алым-салым өлшемдері Ру ішінде кездейсоқ апаттарға, айталық, өрт селге, тасқынға тап болған, жұтқа ұшыраған жауға шабылған сияқты ауыр халге ұшырағандарға жылу жиып беруге, тұрмысының оңалуына көмектесуге міндетті. 8. Күнделікті тұрмысқа қатысты ережелер. Қайсы ұлт, қайсы рудың адамы болсын, үлкен адам болса, жастар сәлем беріп, атын ұстап түсіріп, есік ашып үйге кіргізеді. Қонған қонаққа қонақасы беру қазақтың бөлінбес еншісі болып есептелінеді. Жастар үлкенді құрметтеуге міндетті. Бұл ережелер Қасым ханнан басталып Тәуке ханның тұсында кемелденген тұтас қазақ қауымы атқарып келе жатқан заң негізінде жасалған. Дегенмен заңдағы кейбір баптар Абақ Керейдің іс-жүзіндегі жағдайына байланысты өзгеріс енгізген, тыңнан қосылған мазмұндар бар. Ережеде көрсетілген кейбір әдет-ғұрыптар қазірде қазақ қоғамының өмірлік ұстанымдарына айналған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақ шежіресі. Абақ–Керей 43-44-б.
2. **Нәбижан М.** Қытай Қазақтарының қоғамдық тарихы 1860 – 1920 ж.
3. Қазақ Ру-тайпаларының тарихы.

Алматы қаласы.

БІЛІМДІ ҰРПАҚ – КЕМЕЛ МЕМЛЕКЕТТІҢ ТІРЕГІ

Айжан ӘЛІМБЕТОВА,

№104 жалпы білім беретін мектептің тарих пәні мұғалімі

Жаңа күнімен жаңалығы қабаттаса енетін қазіргі қоғам әрбір педагог маман үшін үлкен серпіліс пен күшті қажет етеді. Біздің бүгінгі бастаған ісіміз – ертеңгі кемел болашағымыз. Оқушыға берген біліміміз бен тәрбиеміз еліміздің ертеңгі көрінісі болары анық. Сол себептен те санға емес сапаға жіті назар аударғанымыз абзал. Жаһанданған қоғамның жас ұрпағының сұрауы мен тілеуі де басқа. Сұранысты қанағаттандыру да үлкен еңбекті талап етері сөзсіз. Бала бойына білім мен ғылымды сіңіруде ең алдымен білімнің әлемдік деңгейде, ал тәрбиені ұлттық деңгейде көрініс табуын қадағалауымыз керек сияқты. Елімізде осы бағытта жұмыс жасап жатқан қаншама білім ошақтары бар. Солардың бірі мен қызмет жасайтын Алматы қаласы Әуезов ауданындағы №104 жалпы білім беретін мектеп. Мектебіміздің жалпы білім жүйесі тікелей жоғарыда айтылған мәселелер бойынша жұмыстар жүргізуде, яғни, білім, білік, тәрбие, сапа.

«Өз алдына ел болуға өзінің тілі, әдебиеті бар ел ғана жарайлатындығын біз ұмытпауға тиіспіз», – деп Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай, жәдігерлерімізді бала бойына сіңіру күн тәртібіндегі бірінші мәселе. Осы бағытта 8-сынып оқушыларымен

Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы тақырыбында пресс конференция өткізілді. Пресс-конференцияның негізгі мақсаты: Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласын негізге ала отырып, мақалада аталған тарихымыз туралы түсіндіру. Қоғамда болып жатқан саяси-әлеуметтік мәселелер төңірегінде оқушылармен ашық сұхбаттасу. Тұлғалық көзқарастарын қалыптастыру болды.

Сабақтың артықшылығы да сол – бала мен ұстаз арасында еркін диалогтың орын алуы. Оқушылар ұстаздар мен қонаққа келген Ауған соғысының ардагері Еркінбек Қуанбайұлына өз сұрақтарын қойып, ұтымды жауаптар ала білді. Сонымен қатар, өздерінің бүгінгі қоғамның үлкен бір бөлшегі екендіктерін түсініп, әрбір мемлекеттік маңызы бар істе тұлғалық орындарының бар екендігін түсінді. Пресс-конференция өз жалғасын тауып, әдемі би шашумен аяқталды. Мектеп ұстаздары және Еркінбек Қуанбайұлы алғыстарын білдіріп, балаларға алдағы уақытта үлкен сенім артатындықтарын жеткізді. Ұйымдастырушы ұстаздарға шығармашылық табыстар тілеп, алдағы уақытта жалғасын табуын сұрады.

Алматы қаласы.

МЕН – ӨЗ ЕЛІМНІҢ ПАТРИОТЫМЫН

Д.БЕКМҰХАНБЕТОВ,

№104 жалпы білім беретін мектептің тарих пәні мұғалімі

Тәуелсіз елдің тарландары, азаттықтың арландары – бүгінгі жас ұрпақтың санасына ұлттық құндылықтарды насихаттау білім мен тәрбие саласында өзектілігін жойған емес. Кез келген бала тұлға болып қалыптасу жолында алдымен отбасы, ошақ қасынан басталатын Отанын сүйге, елін жерін құрметтеуге ата-анадан кейін ұстаздардан тәлім алады. Шәкірт санасына сәулелі нұрын төгіп, ұлт үшін қызмет етер, елім деп еміренер азамат қалыптастыру – қашанда ұстаздардың басты мақсаты болған. Сондай мақсатты назарға алып, тарих пәндері ұстаздарының бас-тамасымен Алматы қаласы Әуезов ауданы №104 жалпы білім беретін мектепте 10-сыныптар арасында «Мен өз елімнің патриотымын» тақырыбында конференция болып өтті. Аталған конференция елбасшы Н.Ә.Назарбаевтың «Рухани жаңғыру», «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақалаларының негізгі идеясын басты тақырып етті. 10 «Б» сынып оқушылары Мұқанова Дана, Мырзағали Аружан, Ермекбай Мөлдір есімді оқушылар өте жақсы баяндама жасап, ел болашағы үшін маңызды ақпараттармен бөлісті. Ал Тілеубай Жұлдыз, Данияров Рахат, Оразалықызы Жансая аталған тақырып аясында жазып келген эссе жұмыстарын оқып, ойларын ортаға салды. Жазба жұмыстары үздік деп танылды. Ахметқали Еркебұлан, Жақыпбек Бекжан, Бекенов Шыңғыс сынды оқушылар

«Патриот дегеніміз кім?», «Мен өз елімнің болашағы үшін не істей аламын?», «Толыққанды рухани тұлға қалай қалыптасады?» атты сауалдар айналасында жүргізілген сұхбаттарға дайындалған бейнероликті ұсынды. Артында жоғарыдағы тақырыптарды қорытындылай келе конференция сабақ пікір алмасуға ұласты. Мектеп оқушыларының ұлт болашағы үшін атқарылып жатқан осындай кішігірім шаралардан бастап, әрбір тәрбиелік мәні жоғары іс-шараларға зор белсенділікпен қатысқандары көңіл қуантарлық жайт. Қатысушы оқушылар алғыс хаттармен марапатталды. Оқушылардың да қызығушылықтары артып, жоғары сыныптар арасында дөңгелек үстел, конференция түріндегі еркін сабақтарды осындай сыныпаралық үлгіде өткізу жалғасын тапса екен деген тілек білдірді.

«Өз отанының патриоты болу – бұл Қазақстанды жүрегінде ұстау», – деген елбасымыздың сөзін назарға ала отырып қорытындылай келе, ұлтын сүюді, елін, жерін құрметтеуді, Отанын қастерлеуді әрдайым ұрпақ санасына сіңдіру артық етпейді. Ендеше көкірек көзімен тарихты тамырынан тамшылата жас ұрпақ көңіліне зерделі, шырайлы сөзбен кестелей таныту ата-ана мен ұстаз атты басты тәрбиешілер шеберлігіне байланысты.

Алматы қаласы.

ТАРИХЫ ТЕРЕҢ ҚЫРҚОПА

Асхат ТӨЛЕУҒАЛИЕВ,
Карманов жалпы орта білім беретін
мектеп-балабақшасының тарих пәні мұғалімі

Қырқопа ауылы – Жаңақала елінің бір бөлігі. Оның тарихы да қазақ халқы тарихының бір құрамы екендігіне шек келтіруге болмайды. Ал, сол тарихқа сүбелі үлес қосатын да жалпы қазақтың бір құрамы Батыс Қазақстан облысы, Жаңақала ауданы, Қырқопа халқы болмақ.

Ауылымыз әлі толық зерттелмегендіктен елдің тарихы көптеген жұмбақ дүниелерді ішінде бүгіп жатыр. Отан-сүйгіштік, ұлтжандылық, патриотизм ұғымдары бабалар заманның ақиқат, наным-сенімдерінен туындайды. Арғы тарихымызды айтпағанда қазіргі С.Меңдешов аулдық округі территориясында Көшім өзенінің жағасында Қырқопа ауылының XIX ғасырдан бері қоғамдық формация өзгерулері кезеңінде елге құтты мекен болғанын көреміз. **Атап айтсам:** ескі Кармановка (Кармановский форпост XIX ғ.), екінші Карташов елді мекені аумағында К.Маркс атындағы серіктестік, үшінші Қырқопа ауылындағы К.Ворашилов атындағы серіктестік (1927-1937 ж.шамасы). Төртінші К.Маркс пен К.Ворашилов серіктестіктері біріктіріліп К.Маркс атындағы ұжымшар (1937-1976 ж.) елді-мекен аты Хыр-Хоба (Қырқопа) Бірлік ауылы құрамында, бесінші қазіргі С.Меңдешов атындағы ауылдық округі орталығы Қырқопа ауылы (1976 ж. бері). Ауыл халқының басым бөлігі Кеңестік заманда ұжымшар, кеңшарландыру кезінде көрші ауылдар мен аудандардан көшіп келіп қоныстанса да, Аллаға шүкір берекесі мен бірлігі жарасып, тату-тәтті өмір сүруде. Сол кездегі жас отбасылардан қазіргі кезде ұрпақ жалғасып, ауыл ақсақалы мен отанасы атанып бақытты өмір кешуде. Менің әкем де кеңшарландыру уақытында сонау 1976 жылдары құрылысшы болып, Қырқопа ауылына тұрақтап қалған азаматтардың бірі. Бала кезімізде ауылдың жанындағы Көшім өзенінің жағасына барып жазда суға шомылып, бұзау айдап, қарақат теріп, балық аулап жүріп каналдардың түбінен адамның бас сүйектерін, ескі ауылдың орындарын көріп өстік. Бірі-бірімізге мынау кең жерде жатқан төбелер мен үйінділер не болды екен деп сұрақ қойып жүретінбіз. Ауыл ақсақалдарының айтуы бойынша, сол айтқан шағын төбелер ауылдың орындары екен. Ел аузында ескі Кармановка аталған ауылдың орны қазіргі Қырқопа ауылынан оңтүстік-шығыс жағында шамамен 3 шақырымдай жерде орналасқан бір көшесі бар көне ауылдың байырғы тұрғындары қалмақтар болған деседі. Өлкетанушы, Жаңақала жерінде имам болған Мұратбек Жақатов ағамыздың айтуы бойынша: «Осы жерде Кирман деген бай қалмақ, баласына желдіірмен салып беріп, ал балам енді осы кәсіппен байымасаң көрермін», – деп сөз қалдырса керек.

Қазақстанның көне топонимдері тарихи лексика материалдары ретінде де аса құнды да бағалы. Әсіресе, қазіргі республика аумағында замандар бойы түрлі этникалық топтардың өмір сүргендігін, ал ономастикалық материалдар олардың тілдерінің қалдықтары ретінде біздің заманымызға жеткендігін, сол тілдердің құпия сырларын ашуға септігін тигізетін аса зор деректер екенін көреміз. Қазіргі топонимдер құрамында қазақ тілі материалы тұрғысынан талдауға көнбейтін, әдеби тіл нормасында жоқ лексикалық қабаттар жиі ұшырайды-деп, «Жер-су атаулары» атты этимологиялық анықтамалығының авторы,

профессор Телғожа Жанұзақтың зерттеуіне сүйенсек, желдіірмен салып беріп отырған қалмақтың Кирманы, ғасырлар өте Кирманның аты сақталып Карманов деген жердің аталуына себеп болған деген жорамал бар.

Өткен жылы жазда орыс жазушысы, этнограф Никита Федорович Савичевтің (1820-1885) 2006 жылы шыққан «Уральская старина Рассказы из виденного и слышенного» атты жинағы қолыма тиді. Бұл еңбегінде жазушы Орал-казак әскерінің құрамындағы Жайық, Көшім, Мұқыр, Үлкен өзен, Кіші өзендерінің бойындағы ауыл, бекіністерді саяхаттап көрген білгендерін хатқа түсірген. Осы естеліктерінде жазушы қазіргі Сарыкөл аталатын жерде И.Ф.Бородинның көмегімен сол жерде қазақтың ұлы дәулескер күйшісі Құрманғазы Сағырбайұлымен кездескенін айтады. Жазушы екінші және үшінші хатында Карманов бекінісіне келіп қалмақтармен бір апта тұрып, тұрмыс-тіршілігімен танысқанын баяндайды. Осы хатты аудармай орыс тілінде бергенді жөн көрдім.

«Я сменил лошадей в Пятимарском форпосте, заведенном недавно. В нем не более семи калмыцких домов линейных казаков, переселившихся из Лебяженского форпоста. Наконец, я приехал в Кармановский форпост один начальник русский. Жаль, что не калмык, было бы лучше.....

От Кармановского форпоста до Глининского.

Письма третье.

Кармановский форпост, исключительно населен калмыками, стоит при речке Кушуме; в нем до 40 домов, построенных из глины. Жители все были на кочевые, оставались в форпосте только духовных, 2 гилюна, 2 гицюля и их ученики (мандзи). Калмыки, близко кочующие, часто приезжают в Карманов, но живут не в домах, а в кибитках, расставленных на дворе. Духовенство не кочует и живет тоже на дворах своих в кибитках, а иногда и в поле близ форпоста.

Вода в Кушуме несколько соленовата, но лучше кызыллубинской. Камыша здесь растет много и им покрыты все дома плоско, также делаются из него дворовые загороди; большею частью заборы бываю из глины с прибавкою камыша; это же растение служит топливом. В Кушуме водятся в изобилии сазаны, язи, подлещики, щуки, лини, караси и восьмивершковые окуни. С юга-западной стороны форпоста впадает в Кушум река Хол. За нею начали сеиться, и для сообщения с новозаселенною частью устроен камышовый паром.

Калмыки здешние очень плохо говорят по – русски, а некоторые и совсем не говорят, и не удивительно, по тому здесь нет русских. Здесь существует школа, где учат мальчиков говорить, читать, писать по – русски и арифметике. В школе небольшая библиотека, но выбор книг хороший, жаль одного что мало книг, нет ланд-карт и земного глобуса. Мальчиков учится 20, все довольно бойкие и понятливые. Некоторые из них довольно свободно говорят по-русски и с гораздо лучшим произношением, чем говорят большие калмыки, мало ошибаются в падежах и в окончании глаголов, хотя грамматики не проходят.

Из диких птиц здесь много уток и лысушек; лебеди, гуси, тудаки (драхва), журавли и кулики улетели на юг; жаворонки еще держатся в степи; голубей я не видал ни одного по всей внутренней линии; воробьев много, есть вороны и грачи, Из зверей зимой водятся только зайцы и волки, а были некогда кабаны, сайгаки (antilopasaiga) и тарпаны (дикие лошади). Конокрадство процветает на внутренней линии так же, как и на других дистанциях, смежных с киргизами. Только здесь очень редко отыскиваются воры, еще реже украденные лошади. Здесь уже ничего не поделаешь и судом по киргизским обычаям, дерзко насмеваются и считают за игру, за удовольствие увертываться от него. Эти киргизы вероятно научились от бывших соседей башкир искусству избегать юридических сетей русских следователей, но у здешних жителей почему – то составилось убеждение, букеевцы с недавнего времени набалованы. Жители внутренней линии с нетерпением ждут, когда определится и утвердится граница между ними и букеевцами. Но едва ли и тогда киргизы перестанут воровать у казаков лошадей, когда на границе поставят великую китайскую стену.

Уральские казаки часто терпят от своих соседей – киргиз. В бытность мой в Карманове, в одну бурную и холодную ночь, случилась покража у богатого гилюна: вытащили из кибитки, где спали его жена и дети большой сундук, в котором лежала вся лучшая его семейных одежда на сумму около 2000 рублей ассигнациями. Поутру нашли в версте от форпоста сундук взломанным и опорожненным; кармановский начальник с казаками пустился ни с чем. Калмыки не сомневаются нисколько, что воры были киргизы.

В Карманове пробыл я с неделю, беседую с калмыками с гилюнами об их вере и жите – бытие. Результаты этих бесед и наблюдений я намерен сгруппировать в особой статье и поместить в последнем письме моих путевых впечатлений. Сведениями о вероисповедании я большей частью обязан гилюну Бади Садбинычу, а также и гостеприимством, прожив у него в кибитке все время, как был в Карманове. Отсюда я поехал 12 сентября далее по линии», – деп саяхатын жалғастырады. Ал біздің жерімізде жүрген қалмақтар 1771 жылы Жоңғарияға қашқан 170 мың қалмақтардың жерсініп қалып қойған, немесе шоқынған қалмақтарма деген ой келеді. Көшкен қалмақтарды Кіші жүздің үстімен өткенде жоғарыдан түскен бұйрық бойынша казак әскерлері оларды тонап, тұтқындап, мал-мүлкін алып қалып отырған. Қырқопа жеріндегі қалмақтар қысымшылық пен талан таражға түскен болуы мүмкін. Никита Савичевтің бұл сөзіне қарасақ Карманов форпосты Бөкей Ордасы жеріне кірмеген. 1842 жылғы Бөкей Ордасы картасында да көрініп тұр. Яғни Орал казак әскерлерінің құрамында болғанын айтуға болады. 1860 жылы Бөкей Ордасы 7 әкімшілік бөлікке бөлінген. Олар: Тарғын, Қалмақ, Нарын, Қамыс-Самар, Талов қысымдары және І, ІІ Теңіз жағалауы округтері деген деректерді де кездестіреміз. Қалмақтың есімі сол заманнан сақталып елді-мекен атауының және осы жерде ашылған сегіз жылдық мектеп, 1984 жылы ашылған білім ордасының аты да Карманов болып сақталып қалуында. Жаңа ғимаратқа көшірілгеніне 35 жыл өтсе де Карманов атауы әлі тұр. 1940 жылғы облыстық анықтамалықта Жаңақала ауданы бойынша (издание редакции газеты «Приуральской правды» гор. Уральск, 1940 г.) колхоздың аты «К.Маркс», елді мекен «Хыр-Хоп» (Қырқопа) деп енгізілген. Профессор Т.Жанұзақтың «Жер-су атаулары» анықтамалығында Қыр – созылып жатқан биік жер, қырат. Қопа – Қоға, құрақ өскен қорысты, ойпаң жер. Қопа сөзінің мағынасы – «қамыс, құрақ, қоға немесе басқа өсімдіктер өскен көл немесе өзен жағасындағы сазды, батпақты жер», – деп түсіндіреді. Елді мекен атаулары көбіне ландшафт, өсімдіктер әлеміндегі ерекшеліктермен

немесе қоныстанушылар өмірлеріндегі фактілерге сәйкес беріліп отырған. Сол себепті халықтың ықыласы Н.Ә.Назарбаевтың «Рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласының аясында мектеп атауын Қырқопа деп өзгертіе. Қазақстан журналистер одағының мүшесі, ақын Закирия Сисенғалидың «Елі сыйлаған әкім» еңбегінде ұзақ жылдар Жаңақала ауданын басқарған марқұм Төлеген Мерғалиевтің өз естелігінде: «Әкем өмірінің соңғы кезеңіне дейін Чапаев, Кармановка, Сакко орта мектептерінде ұстаздық етті. Қырқопа деген шағын ауылда мен 4-классты бітіргенше әке-шешем мұғалім болған еді. Мектепте алғаш ілімді ашып, әріп танытқан ұстазым – өз анам Ибраһиева Латипа марқұм еді. Балалық шақта бірге өскен Ихсанов Молдағали, Жұмақанов Жасұлан, Қайыржанов Серікқали, Ахметов Насиболла, Меңдіғалиев Сағынғали деген азаматтар бүгінде ата жасына келген, үйлі баранды, немерелі-шөберелі болған елдің абыройлы азаматтары. Олар мен үшін қашанда ыстық жандар. Бәріміз асық атып, доп қуып бірге ойнап өстік», – деп балалық шағын еске алады. Сол абыройлы азаматтардың бірі, қазіргі Қырқопа ауылының тұрғыны Меңдіғалиев Сағынғалидың айтуынша Көшім өзенінің іргесі (жергілікті тұрғындар «тоқылдақ» деп атайды) екінші Қырқопада 12 үйде; жұмысшы Меңдіғалинің жанұясы, жұмысшы Хайруллин Мүталінің, веттехник Мангуров Құмардың, жұмысшы Нәсіпқалиев Болаттың, жұмысшы Молдашев Ахметтің, мұғалім Мерғалиев Тастайдың жанұялары, ферма басқарушы Әділов Мұсаның жанұясы, Сисекешов Сарсенғалидың, жұмысшы Жанәділов Арыстанның, сатушы Айтжанов Қапсықтың, май алушы агент Молдашев Жұмақанның, Жаназаров Қайыржанның жанұялары және Аманғалиева Қалампыр тұрған. К.Маркс атындағы бастауыш мектеп пен жатақ, дүкен және монша, пішен үйетін шеген аула, ауылдың оңтүстік-шығысында мосағаш болған. 1958 жылы күзде ауылға электр жарығы келгенін айтады. Молдашев Жұмақан деген азамат ақылгөй, шешен, жыраулардың дана, тәрбиелік істері мен сөздерін жинап, жатқа айтып мұраға қалдырып отырған. 1966 жылдары БҚМУ профессоры, Батыс Қазақстан тарихын зерттеуші ғалым Исатай Кенжалиев Жаңақала жеріне келіп ел аузынан мәліметтер жинап, жазып алып «Ақылгөй, шешен бабаларымыз» атты еңбегінде Қырқопа қонысындағы Молдашев Жұмақан атаның және т.б. ата-ағалардың айтқандарын жинаққа шығарып, ризашылығын алған. Ал 1999 жылғы 24 желтоқсандағы ҚР Үкіметінің Мемлекеттік комиссиясының шешімімен Кармановка ауылы Қырқопа ауылы деп ауыстырылған. Ал Ұлдай Рысқалиқызының «Батыс Қазақстан облысы жер-су атауларының сөздігі» (2001 ж. шыққан) атты еңбегінде: Қырқопа – Кармановка ауылының бұрынғы атауы, жақында облыстық ономастикалық комиссияның шешімімен кері қайтарылды деп дәлелдеп отыр. Сөйтіп 2000 жылдары Кармановқа көне атауы Қырқопаға ауыстырылса да, тіпті әліде халық айтып жүрген Кармановка атынан арыла алмай келеміз. Қорыта айтсам тарихты түгендеу ұрпаққа парыз. Кең байтақ даламызды, әрбір тарихи кезеңде, тілдері мен діни-наным, сенімі әртүрлі тайпалар мен халықтар мекендеп, өмір сүріп, тірлік етті. Сол замандардан қалған, пұтқа табынған қалмақтың Карманов есімі, ұрпақ тәрбиелеп отырған білім ордасына лайық атау еместігін айтқым келеді. Карманов жалпы орта білім беретін мектеп атауын өзгертіп, қазақша атауын беруге жоғарыда аталған Профессор Т.Жанұзақтың, З.Сисенғали мен И.Кенжалиевтің, Ұлдай Рысқалиқызының еңбектеріндегі Қырқопа атауына байланысты деректер, Қырқопа мектебі деп атауға дәлел тапқандай.

Батыс Қазақстан облысы,
Жаңақала ауданы,
Қырқопа ауылы.

ЖАЗУШЫ ЖЕРЛЕСТЕРІМЕН ЖҮЗДЕСТІ

Жуырда Қазақстан Жазушылар одағы мен Шығыс Қазақстан облысы Үржар ауданы әкімшілігінің қолдауымен Мақаншы мәдениет үйінде жазушы Әбділдабек Салықбайдың «Мақаншы, қарыздармын мәңгі саған!» атты оқырманмен кездесу кеші өтті. Кештің көрмесін Ғайни Қазымбекова бастаған Мақаншы кітапханасының қызметкерлері жасаса, ұйымдастырушы – аудан әкімшілігі мен Мақаншы мәдениет үйі. Әсерлі жүздесуді Мақаншы Мәдениет үйінің меңгерушісі Жаңыл Токтасынқызы жүргізіп отырды.

Жүздесу Ж.Тоқабаева бастаған трионың «Мақаншым – ауылым» (Өні – Б.Омаров, сөзі – Қ.Шалабаевтыкі) әнімен ашылып, туған жерге деген махаббат, сүйіспеншілік сезімдер сарынында жазушы сахнаға шақырылды. Жүргізуші мен жазушы аз-кем сұхбаттасқан соң аудандық әкімшілік өкілдеріне сөз берілді. Үржар аудандық Мәслихатының төрағасы Қалымбек Қарашев қаламгердің төсіне ауданның 90 жылдық мерейтойлық медалін тақса, Мәдениет бөлімінің басшысы Жанат Андасова аудан әкімі Серік Зайнулдиннің құттықтауын оқыды. Ал Ішкі саясат бөлімінің басшысы Елдос Жабайылұлы ауданның 90 жылдық мерейтойына арнап шығарылған кітапты тарту етті. Мақаншы ауылдық округінің әкімі Советхан Қалиев алматылық үш қонаққа бірдей бөрік бар шапан жапты. Ресми бөлім жазушының жаңа шыққан «Мақаншы, қарыздармын мәңгі саған!» атты кітабының тұсаукесер рәсімімен аяқталды.

Алматыдан осы кездесуге арнайы келген әйгілі ақын, Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты Әбубәкір Қайран Ө.Салықбайдың шығармашылығы туралы тебірене сөйлеп, сөздің соңын өз өлеңімен тәмамдады. «Алтын қалам 2016» әдеби бәйгесінің жеңімпазы, Ғ.Сыланов атындағы әдеби сыйлықтың иегері жазушы, драматург Нұрлан Қами әріптес жазушы шығармашылығының қыр-сырына тоқталды. Мақаншы музыка мектебінің ұстазы, әуесқой сазгер А.Қасенова, Мәдениет үйінің меңгерушісі Ж.Токтасынқызы

және Қ.Насыров, А.Рахимов сынды әншілер әннен шашу шашып, «Инжу» бишілер тобы бимен безендірді. Алтыншоқы орта мектебінің директоры Б.Аққалақов жазушыға арнаған өлеңін оқыса, Қызылбұлақ орта мектебі директорының орынбасары Б.Сейсенова Қызылбұлақта дүниеге келіп, 1-3-сыныпты сонда оқыған соң жазушының шығармасы мен өмірбаянын өлкетану бағдарламасына енгізгенін тілге тиек етсе, осы мектептің директоры Қ.Ақсақалов қонақтың иығына шапан жапты. Ал жазушының туған әпкесі, дәрігер Қалипа Жұмабекқызы мен Көктал орта мектебінің директоры М.Сымайылқызы, сыныптастары М.Уәлиева, Қ.Құлыбаев, Е.Тұрдығажиев, Қ.Шайова, М.Сыдықова, Ж.Рақымжанов Әбділдабектің балалық шағынан қызықты естеліктер айтты.

Кеш соңынан жазушының сыныптастары алматылық қонақтарға, кешті өткізуші мәдениет қызметкерлеріне арнап «Барқытбел» кафесінде мол дастархан жайды. Кең көсіліп сөйлей алмағандар кештің бейресми бөлігінде тілдің тиегін ағытты. Мектеп оқушылары мен ұстаздарының жазғы демалыста болуы, түлектердің ҰБТ тапсыруы, кейбірінің оқуға аттануы, шөп шабу, егін суару сынды қатқабат, қауырт жұмыстарға қарамастан жерлестері мен ағайын-туыстары жазушыны қонақтарымен бірге Аягөзден пойыздан ыстық ілтипатпен қарсы алып, шалғайдағы Қозы Көрпеш-Баян Сұлудың кесенесін көрсетіп, Аягөзде пойыздан шығарып салды.

